

A POLITIKAI RENDSZEREK

ÍRTA
OTTLIK LÁSZLÓ

BEVEZETÉS.

1. ALAPFOGALMAK.

A) *Politikai analitika.*

AZ MBFR LELKI VILÁGA teljes világossággal át nem tekinthető és teljes szabatosággal kifejezésre nem hozható világ. Azt mondják: okos ember előbb gondolkodik, azután cselekszik: de, eltekintve attól, hogy bizony nem mindenki — és senki sem mindig — „okos ember“, még a legokosabb ember s a legjobb esetben sem tudja tökéletesen megmagyarázni, hogy a „gondolkodás“ eredményeképpen miképpen szánta el magát a cselekvésre. Mindig marad hátra valamelyes feloldatlan maradék, „reziduum“, ami az értelmes, logikus kifejezés eszközeivel el nem érhető. Ezért mondja Pareto, a nagy olasz szociológus, hogy a cselekvés igazi magyarázata helyett többnyire be-érjük „derivációk“-kal, elméletekkel, amelyek arról, ami történik, túlzottan racionális leírást adnak s ezzel a valóságot meghamisítják.

Ha tehát hívek akarunk maradni ahhoz az igazsághoz, amely valóban megismerhető, azt fogjuk mondani: az emberek általában úgy viselkednek, *mintha* magatartásukban bizonyos elvekhez, szabályokhoz alkalmazkodnának — s így ilyen vagy olyan „szabályszerű“ magatartásukra rendszerint számítani lehet. Ez a számítás, tudjuk, gyakran csődöt fog mondani: következként mindig el kell készülnünk arra, hogy embertársaink adott esetben váratlanul és meglepő módon viselkednek. Ez azonban korántsem mindig történik így. És még akkor is, amikor meglepő módon cselekszenek az emberek, ha megkérdezzük őket, miért cselekedtek ily módon, a válasz sokszor kielégítő lesz: a legtöbb esetben azt fogjuk tapasztalni, hogy legalább is igyekezni fognak tetteiket „szabályszerűen“ indokolni s így elfogadható magyarázatot adni.

Ebből pedig az következik, hogy az emberek, ha nem is cselekesznek szabályszerűen, legalább is elismerik, hogy a szabályszerű cselekvés tőlük elvárható, és azon lesznek, hogy legalább a logikus, értelmes cselekvés látszatát embertársaik — sőt lehetőleg önmaguk előtt is — fenn tudják tartani: hiszen senki sem óhajt még önmaga előtt sem oktalan, értelmetlen ember színében feltűnni.

Ha tehát az emberek ily módon, mint látjuk, elfogadják a logika szabályait (a logika „kánonját“) irányadónak tetteik elbírálására, ezzel legalább is elismertek önmaguk felett egy törvényhozót: a logikát. De van tovább is: az emberek társadalomban élnek s ez csak úgy lehetséges, hogy magatartásukat bizonyos fokig „koordinálják“, összerendezik, hogy ne ütközzenek szünet nélkül egymásba, hanem ellenkezőleg bizonyosfokú együttműködés is lehetséges legyen közöttük: hogy cselekvéseikkel egymás céljait kölcsönösen előmozdíthassák. Ebből pedig az is következik, hogy az emberek, e kölcsönös együttélés következtében, kénytelenek cselekvéseiket más, nem tisztán logikai elveknek is alárendelni s hogy az értelmes cselekvések sorában is meg fognak engedni legalább is egy általános megkülönböztetést: megkülönböztetik azt a cselekvést, amely „kívánatos“, és azt, amely „közömbös“, attól, amely „nem kívánatos“.

Ilyen szabályok a társadalomban nagy számmal szerepelnek: honnan jönnek, e pillanatban nem érdekel bennünket. Tény az, hogy az emberek ily elvek érvényességét, jogosságát elismerik és hogy azokat, akik ily elvekhez nem hajlandók alkalmazkodni, végső esetben erre fizikai erővel is kényszeríteni igyekeznek.

Azoknak az elveknek tehát, amelyeknek betartására az embereket ily módon kényszeríteni lehet: hatalmuk van az emberek felett — legalább is azok felett, akik szükség esetén, az említett elvek érvényesítése céljából, másokkal szemben kényszerít alkalmazni hajlandók. Ezt a kényszerítő hatalmat nevezzük politikai hatalomnak, azoknak a személyeknek összefüggő körét pedig, amelyek a kényszerhatalmat rendszeresen gyakorolják, a politikai hatalom apparátusának. Azoknak az elveknek összefüggő rendszerét végül, amelyek szerint az apparátus a hatalmat gyakorolja, politikai rendszernek.

Egy ilyen politikai hatalom és politikai rendszer fennállása nagyban és egészben érdekében kell hogy legyen a politikai hatalomnak alávetett és ebben az értelemben államot alkotó társadalom összes tagjainak: legalább is

mindenkinek érdeke, hogy legyen hatalom, amely a rendet fenntartja, mert enélkül a társadalmi élet felbomlanék. Azonban az a rendszer, amely szerint a hatalom megszerveződött, amely szerint az apparátus kiépült és amelynek értelmében működik, egyeseknek mindig jobban megfelel, mint másoknak, minthogy az egyesek és az egyes emberi csoportok érdekei különbözők. Azok tehát, akiknek a rendszer kedvük szerint való, annak előnyeit dicsérni fogják: azok ellenben, akiknek ez vagy amaz nincsen ínyére, panaszkodni, zsörtölődni, kritizálni fognak: már amennyire ez szabadságukban áll, azaz amennyiben a fennálló hatalom birtokosai ezt eltűrik. Ilymódon vita indul meg afelől, hogy kik és hogyan gyakorolják a hatalmat és hogy a vitatkozók nézete szerint kiknek és hogyan kellene azt *helyesen* gyakorolniuk. Föltéve, hogy csupán két ilyen vitatkozó csoport adódik, már akkor is kialakul a vita folyamán a politikai hatalomnak több elméleti képe: 1. az az elméleti kép, amelyet a „hatalmasok“ vagy híveik festenek a hatalom gyakorlásáról, s amely a fennálló politikai rendszert az egész társadalom szempontjából lehetőleg kedvező színben tünteti fel; 2. az, amelyet erről a hatalom bírálói festenek, és amelynek világánál a rendszer az összesség szempontjából kedvezőtlen színben tűnik fel: az „ellenzéki“ bírálat ebben az értelemben azt igyekszik kimutatni, hogy a hatalmasok a valóságban még saját eszményeik szerint is hibásan járnak el; 3. az az elméleti kép, amelyet a hatalom bírálói arról festenek, hogy miképpen *kellene* a hatalmat helyesen megszervezni és gyakorolni. De ha jól megnézzük a dolgot, lesz a vitatkozóknak legalább egy további elméletük is; 4. egy közös elmélet, azokról az elvekről, amelyekben mindannyian egyetértenek: ilyen közösen elismert elvek nélkül ugyanis a vitának semmi értelme sem lenne. Hiszen a vita értelme, célja az, hogy a vitatkozók egymást meggyőzzék: következőleg bizonyos egyetértésben kell lenniök abban a tekintetben, hogy mit tartanak valamennyiükre nézve meggyőző érvnek. A legelső, amiről egymást meg akarják győzni, az, hogy az általuk helyesnek tartott rendszer az egész társadalomnak érdekében áll: más szóval, hogy az megfelel a közérdeknek: miközben mindegyik fél a másikat és a „közvéleményt“ arról iparkodik meggyőzni, hogy a vitában ő képviseli a közérdeket és hogy a másik fél csupán az ő önös, részleges, egyéni- vagy csoportérdekét tartja szem előtt. Ez a helyzet a vita folyamán oda fog módosulni, hogy mindegyik fél azon a nézeten lesz, hogy ő nem saját érdekeiből hanem a közérdekből indulván ki, olyan álláspontot foglal el, amelyet min-

denkinek el kell fogadnia, amely tehát „elvi“ magaslaton áll, holott a másik csupán önérdekeit védi és így „elvtelen“, megvetésre méltó álláspontot foglal el. Erre emez azzal fog visszavágni, hogy a másik csupán saját érdekeit öltözteti a közérdek jelmezébe, hogy azt, ami neki a valóságban önös érdeke, másokra mint elvi, „világnézeti“ politikát kényszeríti vagy szuggerálja reá.

Ezzel elvont, leegyszerűsített fejtegetéseink elérték azt a pontot, ahonnan a valóság bonyodalmas, gazdag világába jobb bepillantást kaphatunk. Jól tudjuk mindnyájan, hogy ilyen vitakozó érdek a társadalomban nemcsak kettő van, hanem számos s hogy ezek az érdekek valamiképp mind azon vannak, hogy elvi, „világnézeti“ alakot öltsenek. Az érdek könnyen fog az eszme, a világnézet mezébe öltözni: nem valami ördögi önzésből, hanem azért, mert mindenkinek önkéntelenül is rokonszenves az az eszme, amely érdekeinek megfelel és egyúttal mindenkinek jólesik elhinni, hogy nem érdekeinek, hanem a közérdeknek szolgálatában, hogy mindenkit kötelező elvi meggyőződések szolgálatában cselekszik. Sőt egészen nyilvánvaló, hogy mindig csak kevesen lehetnek azok, akiknek lelkiismerete eltűri a cinizmust, önző érdekeik hidegvérű és mások előtt megtévesztéssel leplezett, de önmaguk előtt ridegen leplezetlen szolgálatát. Már csak hiúságunk is többé-kevésbé arra készítet bennünket, hogy önmagunk előtt is — és talán mindenekfelett önmagunk előtt — erényes emberek színében tűnjünk fel. Mint később látni fogjuk, ez annál inkább szükséges, mert eleve pusztulásra van ítélve az a politika, amely nem fakad végeredményben abból a meggyőződésből, hogy felfogása legalább is alkalmas arra, hogy azt az egész társadalomnak, vagy a társadalom irányadó részének tulajdonított ítélet: a „közvélemény“ magáévá tegye.

És éppen ebből az okból igaz, hogy a társadalomban érvényesülést kereső érdekek kényszerűen is elvi, eszmei, világnézeti alakot öltenek, mert a maguk szolgálatára még az érdekelteket is csak így fogják tudni összegyűjteni egy zászló alatt. Csupán a saját meztelen érdekeikért minden elvi indokolás nélkül nyilvánosan, őszintén, harciasán fellépni többé-kevésbé röstelnének az emberek: még a nemzeti „szent önzés“ is mindig valamely missziót tulajdonít magának a nagyobb „köz“: „Európa“, az „emberiség“, vagy a „civilizáció“ szolgálatában. Emellett az ilyen elvi alapon álló tömörülés megnyerheti olyanoknak a rokonszenvét és támogatását is, akik nem tartoznak a közvetlenül érdekeltek közé, sőt benyomást tehet és szuggesztív hatást gyakorolhat még az ellentétesen érdekeltekre

is. És ilyen hódítóerő, a szélesebbkörű hatás ilyen lehetősége nélkül a szűkebbkörű érdekek sohasem tudnának politikai érvényesülésre jutni!

Világnézetben általában elméletet értünk, amely tudatos értékelő állásfoglalásból ered és ezt zárt, minden másnak érvényét kizáró elvek, eszmék rendszerévé igyekszik kiépíteni. (így: „nacionalizmus“, „szocializmus“ stb.) A világnézeti elméletek főtémája az ember állásfoglalása környezetével szemben; célja az embereket ilyen vagy olyan állásfoglalásra bírni; eszköze pedig az embereknek adandó rendszeres útmutatás arra nézve, hogy az életben reájuk váró feladatokat hogyan tűzzék ki és hogyan oldják meg. Az ilyen útmutatás eredménye egy filozófiai rendszer: etika, morális filozófia, ha az egyest más egyes lényekkel — embertársaival, Istennel — állítja szembe; politikai filozófia, ha az egyesnek a társadalommal, az emberi közösséggel szemben elfoglalandó álláspontját igyekszik meghatározni. Bennünket ezúttal csupán ez utóbbi, politikai elméletek érdekelnek.

Vájjon lehetséges-e ezeknek a világnézeti elméleteknek áttekinthető osztályozása? Hiszen a világnézet, pusztán fogalmánál fogva, az egyének legbenső, erkölcsi énjéhez, Ickismeretéhez fordul és senki által döntő módon nem befolyásolható erkölcsi autonómiájának bevehetetlen sziklavarából indul ki: következésképpen azt kellene hinni, hogy annyi világnézet lehetséges, mint ahány gondolkozó és értékítéleteket alkotó egyén van a világon. Ámde minden politikai filozófia, mint egyáltalában minden filozófia, egyetemes érvényű tételeket kíván felállítani, következésképp arra tart igényt, hogy mondanivalójának helyességét mindenki elismerje. Másrészt pedig a politikai filozófia gyakorlatilag is hatni akar s evégből előharcosokra van szüksége: következésképpen az nyomtalanul el fog tűnni a világűrben — és a papírkosarakban, — ha nincs egy bizonyos társadalmi csoportérdeket képviselő embertípusra „beállítva“. Ez az oka annak a jelenségnek, hogy a politikai elméletek között a társadalmi csoportok érdekei szerint *kiválasztás* megy végbe. Az emberiség története szempontjából csak azok a politikai elméletek jönnek tekintetbe, amelyeket egy vagy más társadalmi csoport a maga politikai érdekeinek kifejezésére magáévá tett, „adoptált“. Azonban nemcsak az elméleteket rostálják meg a csoportok érdekei, hanem a csoportokat is megrostálják az elméletek: ezért azt mondhatjuk, hogy politikai elméletek és társadalmi érdekcsoportok között *kölcsönös kiválasztás* megy végbe. Az elméleteket ugyanis filozófusok állítják fel — és az elmélet fennmaradásának egyik feltétele,

hogy alkotója jelentékeny filozófus, és hogy az a filozófiai, logikai munka szempontjából „mestermű“ legyen, — s bár a filozófus a maga világnézetének megfogalmazásánál lélektanilag ebből vagy abból a konkrét érdekből indulhat ki, logikailag ezt a világnézetet mégis egy *világképből*, a világrend egységéről alkotott képből vezeti le: hiszen csak ezáltal lesz munkája valóban „filozofikus“. S a filozófus számára minden egyes kérdés csak úgy lesz megoldható, hogyha ez a megoldás összhangban van a világrendnek általa felvetített képével, ha tehát ennek a megoldásnak a világrendben pontosan kijelölhető helye van: más szóval minden egyes problémát egyetemesebb problémákra kell visszavezetnie, s ezért ő nem egyes kérdésekkel, hanem egyetemes kérdésekkel, végső kérdésekkel foglalkozik: a világ és az élet sok bonyolult kérdését *egynéhány* egyszerű kérdésre vezeti vissza. Mivel pedig minden politikai csoport, ha sikerre számít, az egész társadalomhoz kell hogy forduljon, szükségkép válaszolnia kell azokra a végső kérdésekre, amelyek egyetemes kérdések lévén, mindenkit érdekelnek. Csak ezáltal válhatik egy érdekcsoport maradandó politikai tényezővé s ennél fogva minden egyes csoport „világnézete“ — individuális vonásai mellett — csatlakozni fog valamelyikéhez azoknak az általános filozófiai elméleteknek, amelyeket az idők folyamán a politika végső kérdéseiről kidolgoztak a nagy gondolkodók.

Ezek a végső politikai kérdések a következőképen tekinthetők át:

1. ki, vagy kik? 2. mi címen? 3. mi célból? 4. milyen módon kormányozzon, illetőleg kormányozzanak?

Az első kérdés: kit illet a hatalom. Ez a „kormányforma“ kérdése. A második arra vonatkozik, hogy a hatalom gyakorlását milyen elismert, uralkodó, „szuverén“ tekintély szentesíti. Ez az „államforma“ kérdése. A harmadik azt veti fel, hogy mi az a végső cél, az az egyetemes érdek, amelynek szolgálata a hatalom gyakorlását igazolja, indokolja. Ez a hatalom „legitimációjának“, „legitimitásának“ kérdése. A negyedik a hatalom szabály szerű gyakorlásának mikéntjére vonatkozik. Ez a törvényesség, a „legalitás“ kérdése.

In concreto minden egyes kérdésre számos válasz adható, de ezek a válaszok mindig redukálhatók lesznek a következő egyetemes, „kategorialis“ formulákra:

1. A kormányzó hatalom birtokosa lehet *egy* személy, vagy *több* személy. A „több“ személy azonban a valóságban mindig *kevesebb* személy.

„Oboedientia facit imperantem“: jegyzi meg Spinoza, és Schiller költői alakba öntötte ezt az elemi „szociológiai“ belátást: „Den Gebietenden macht nur der Gehorchende gross.“ Hatalom csak ott van, ahol fegyelem, ahol az emberek parancsoknak engedelmeskednek s ahol az egyik parancsol és a másik engedelmeskedik; ahol az egyesek nem az egyenlőség, hanem az alá- és fölrendeltség viszonyában vannak egymással. A hatalom tehát eo ipso egyenlőtlenséget teremt az egyesek között és pedig „hierarchikusan“: úgy, hogy mennél feljebb haladunk a hatalmi apparátus lépcsőfokain, annál kevesebben vannak ott, akik parancsolnak és mennél lejjebb ereszkedünk a lépcsőzeten, annál többen vannak ott, akik engedelmeskednek: mert ha fordítva lenne, ha mindig kevesebben engedelmeskednének és mindig többen parancsolnának, az eredmény az lenne, hogy végül mindenki parancsolna és senki sem engedelmeskednék: azaz nem lenne hatalma senkinek. A hatalom e hierarchikus természetének belátása alapján még Rousseau, a demokrácia legnagyobb tekintélyű apostola is így nyilatkozik: „A természetes rend ellen való, hogy a nagy szám kormányozzon és a kis szám kormányoztassék.“ A kormányformák elmélete tehát végül csak két típus között választhat: ezek a „monarchia“ és az „oligarchia“.

2. Más kérdés az, hogy a kormányzás milyen jogcímen, kinek vagy kiknek a nevében, azaz tekintélye alatt megy végbe; más szóval, hogy kit, vagy kiket illet az uralom, a „szuverénitás“. Itt már háromfelé lehet tagolni az adható válaszokat: kormányozni lehet egy személy nevében, a kevés legjobbak nevében, vagy a sokaság nevében. Eszerint három államforma lehetséges: „autokrácia“, „arisztokrácia“ és „demokrácia“.

3. A politika célja a múlandóságot, vagy a végtelenséget, a boldogságot, vagy a dicsőséget szolgálni. Az egyik esetben a politikai hatalom értékelési módja általánosságban individualisztikus, mert boldogság csak élő embernek lehet osztályrésze. De ha a boldogság múlandó, a dicsőség örök; ennek hordozója csak oly személyiség lehet, aki maga is — abszolúte, vagy legalább is relatíve — örökéletű: istenség vagy megszemélyesített emberi közösség. (Történeti eredetében ez a két politikai kategória egy: az emberi közösség politikai megszilárdulása egy isteni személyben való perszönifikáció formájában történik. Izrael Jehova szent népe, xXthén Athena szent városa és Róma egyenesen maga válik istennővé, aminthogy uralkodói istennekké lesznek.) A politikának számtalan konkrét célja mellett attitűdje ily módon mindig okvetlenül „individualizmus“, vagy „kollektivizmus“.

Következésképpen minden államforma legalább is kétféle létjogon állhat fenn. Nevezetesen:

- A) Az autokrácia „tirannisz“ (zsarnokság), ha merőben az uralkodónak személyes vágyait, szeszélyeit vagy rögeszméit szolgálja — és „abszolutizmus“, ha célja az általa képviselt istenség, vagy glorifikált emberi közösség (család, dinasztia, patriomonális állam) dicsőségét szolgálni. (Az abszolutizmus viszont ehhez képest „teokratikus“, „dinasztikus“, vagy „felvilágosult“, azaz közérdek, államérendek szerint igazodó autokrácia.)
- B) Az arisztokrácia „timokratikus“ —, itt a becsvágy van előtérben — vagy „plutokratikus“ —, itt a vagyonosságon van a hangsúly —, ha csak az uralkodó csoport vagy tőle képviselt osztály tagjainak boldogságát tartja szem előtt, és „patriotikus“, ha az ország, a haza dicsőségét tekinti zsinórmértékének.
- C) A demokrácia politikai attitűdje „szocializmus“ — előtérben a jólét —, vagy „pacifizmus“ — főcél a béke —, ha a népnek, mint egyénekből álló sokaságnak boldogságát tartja irányadónak; „nacionalizmus“, ha a népet örökéletű eszmei egésznek, „nemzet“-nek tekinti és ennek dicsőségét kívánja szolgálni, illetőleg „imperializmus“, ha e dicsőség megvalósulását a hódításban, más népek és országok feletti uralomban látja.

4. A közhatalom politikájának két fő eszköze: egyfelől maga a hatalom, a hatalmi apparátus, másfelől az egyén, mint e hatalom hordozója és alárendeltje. Aszerint, amint a politikai „állami“ hatalom inkább az egyének szabad, önkéntes cselekvésétől várja a közérdek legjobb szolgálatát, vagy merőben az egyének alárendelésével és a nekik adott parancsok, utasítások végrehajtása által kívánja a közcélokat előbbrevinni: ünnepelesen, „törvényesen“ kifejezett akaratával az egyént elvileg szabadnak tekinti és csak kivételképpen szorítja szabadságát törvényes korlátok közé, vagy az egyént merőben alárendeltnek tekinti és szabadnak csak annyiban, amennyiben cselekvése az állam akaratával összhangban van. Az első esetben minden szabad, ami törvényesen megtiltva nincs — ez a „liberalizmus“ attitűdje; a második esetben csak az szabad, ami a törvények szelleméből következik. Ha azonban a hatalom a törvényes szabályozás, a „törvényesség“ fogalmát egyáltalában nem ismeri, ha az a hatalom gyakorlásának módját elvileg szabályozni egyáltalában nem hajlandó, hanem elveit merőben a pilla-

natnyi opportunitás szerint változtatja s eszerint tekinti a kibocsátott jogszabályokat irányadóknak vagy sem, — ha tehát a rendszer működésében semmiféle „legalitás“ nem érvényesül és így cselekedeteinek a hatalom részéről várható következményeit értelmesen senki sem tudja előrelátni: akkor a hatalom nem törvényes, hanem önkényes, és attitűdje „deszpotizmus“.

Ezekkel a kategóriákkal a politikai eszméket, a politika végső kérdéseire adható válaszokat osztályozzuk és nem magukat a fennálló politikai rendszereket: hiszen a politikai elméleteknek, a világnézeti ideológiáknak elsősorban ffe az a céljuk, hogy a valóságot leírják, hanem hogy a valóság helyesnek tartott alakítására útmutatást adjanak. Még a fennálló rend legbuzgóbb híve sem vonja soha kétségbe, hogy a valóság nem mindenben felel meg az eszménynek és még ő is arra fog törekedni, hogy elméleti, világnézeti megfontolások alapján a fennálló rendnek az eszmény irányában való továbbfejlődését előmozdítsa. Az ideológia keletkezésének főoka éppen az, hogy a valóság sohasem felel meg teljesen annak az eszménynek, amelyre a filozófus az ő világnézetéből levezet.

Mint ahogy azonban a politika szempontjából jelentősége csak annak az eszménynek van, amely a valóságban ható, érvényesülést kereső, egy vagy más társadalmi érdekcsoport törekvéseinek ideális kifejezésére alkalmas és így jelszavá válhatik: kategóriáink egyúttal alkalmasak lesznek a valóságban mutatkozó törekvések, tendenciák leírására és a politikai valóság elemzésére is. A politikai megismerés szolgálatában ezek tehát „analitikus“ kategóriák. Az általuk megismert valóságelemek módszeres összefoglalása révén azután többé vagy kevésbé hű képét állíthatjuk össze a valóban fennálló politikai rendszereknek.

B) *Politikai dialektika.*

A rendszer képe azonban nem lehet merő keresztmetszet, azaz sztatikus kép, mert a politika az életnek egy része, és mint ilyent, folytonos mozgás, változás, fejlődés jellemzi. A politikai változás, fejlődés tényei pedig a *közvélemény* változásai által jönnek létre. A politikai valóság hű leírása tehát mindig figyelemmel kell hogy legyen a közvéleményt befolyásoló körülmények és irányzatok alakulására is: azaz sztatikus kép helyett dinamikus leírást kell adnia. Erre a célra szolgálnak a következőkben példázandó „dialektikus“ kategóriák.

A közvélemény, feltevésünk szerint, a végső társadalmi realitás: az, ami *hat*, amit a társadalmi és politikai áramlatok kifejezni, meghatározni, megformálni igyekeznek, amelyet valahonnan a társadalmi valóság legmélyéről iparkodnak felszínre hozni. Magán a felszínen a „világnézeteket“ látjuk: de ezekben az a meggyőződés tömörül össze, hogy a társadalom egyik vagy másik csoportja mit tart *kívánatosnak*. A közvélemény ezzel szemben a társadalomnak arról való felfogása, hogy mi az adott pillanatban a „realitás“, vagyis, hogy melyik az a világnézet, amelynek a fennálló körülmények között túlnyomó győzelmi esélyei vannak. A világnézet állást foglal, a közvélemény megállapít. A világnézet küzdelemre készítet, de a közvélemény dönti el, hogy ebben a küzdelemben kinek lesz igaza.

A közvélemény más szóval az az „egyenleg“, amely a világnézetek erőviszonyait méri. A világnézetek sohasem „hódítanak“ abban az értelemben, hogy valakit más meggyőződésre bírnak, mint amire egyénisége, nevelése és körülményei szerint hajlamos, de úgy hódítanak, hogy meggyőznek valakit az ellenállás hiábavaló voltáról és önfenntartási ösztönét úgy befolyásolják, hogy igyekezni fog valamiképp az ellentábor nézeteivel megalkudni. Ebben van a „propaganda“ jelentősége: a propaganda ereje nem abban van, hogy intelligens érvekkel meggyőz, hanem abban, hogy az ellenállást egyre fokozódó szuggesztívóval megtöri.

Természetesen sok függ minden ilyen esetben az illetőnek erkölcsi egyéniségétől, jellemerejétől, és ezért lehetségesek minden társadalmi processussal szemben hirtelen fellépő reakciók. Ezek mindig egy törhetetlen akaraterejű egyéniség, mint csomópont körül jegecesednek ki: ezért mondotta Carlyle, hogy a hadvezér hadsereg nélkül is többet ér, mint a hadsereg hadvezér nélkül. Másfelől azonban a legerősebb egyéniség szerepét is körülhatárolja a sors, a meg nem másítható körülmények ereje — így válik egy vezetésre hivatott, példás jellemű egyéniség tragikussá, mint Tisza István —, vagy a szerencse, miről legfeljebb annyit lehet mondani a régi szállóigével: „Fortes fortuna adjuvat“.

Másfelől egy „győzelmes“ közvélemény kialakulása lehet merőben annak a következménye, hogy a társadalom egyik vagy másik rétegében hanyatlak a vitalitás, a küzdőképesség, és hogy ez a réteg önként adja ki kezéből az uralmat, vagy önként vonul vissza az uralomért folytatott, szüntelen akaratmegfeszítést kívánó, idegőrlő küzdelemtől. A modern történet szemlélet mindinkább hajlik arra, hogy a forradalmak sikerét a hatalom birtokosainak ilyen akaratgyengülésére vezesse vissza, ami az-

után in concreto abban a felületi jelenségben mutatkozik meg, hogy az uralkodó „elit“ elveszti hitét önmagában és önként „behődöl“ olyan világnézetnek, amely ellentétben van politikai érdekeivel. A közvélemény megváltozása eszerint korántsem teszi fel azt, hogy a társadalom széles tömegeiben, vagy a „többségben“ új vélemények, meggyőződések terjedtek el. A tömegnek és a többségnek a valóságban nincs „véleménye“: abban ösztönök és érzelmek uralkodnak; állásfoglalására mindig azok a vázolt energiaviszonyok lesznek döntő befolyással, amelyek a „közvéleményt“ a társadalom intelligens, vezető rétegeiben kialakítják. Éppen ez az oka annak a *rftár* említett jelenségnek, hogy egy erős, átütő energiájú egyéniség fellépésének hatása alatt a „közvélemény“ szinte percek alatt fordulhat el addigi irányából. És ez a hatás, éppen a tömegek passzív, emocionális természeténél fogva annál nagyobb, mennél dezorganizáltabb az állami apparátus, mennél kisebb szerepet játszanak a hierarchikusan megszervezett intézmények és alakulatok, mennél inkább előtérbe lép a tömeg, a formátlan, tagolatlan sokaság.

Azok a világnézetek tehát, amelyeknek erőviszonyait a „közvélemény“ alakulása méri, a nagy tömegre mindig csak „appellálnak“, de valójában csak a vezető rétegekben, az „elit“-ekben vannak otthon. Ideológiáikat ezek az „elit“-csoportok azután harci fegyverként használják fel abban a küzdelemben, amelynek folyamán a politikai hatalom kivívása vagy legalább is befolyásolása érdekében a közvéleményt átformálni igyekeznek. Ez a harc időnként egyoldalú — és gyakran pírruszi — „győzelemmel“ végződik, de a társadalom „normális“ állapota e harc befolyása alatt a „hintázó“ egyensúly, amely hol ezt, hol azt a világnézeti áramlatot emeli a magasba, de amelynek mindig egy határozott tendenciája van — noha, mint mondtuk, ez a tendencia is labilis és minden pillanatban léphet fel olyan váratlan befolyás, amely irányát homlokegyenest elfordítja. Mindaddig azonban, amíg egy határozott tendenciát meg lehet figyelni, ez azt jelenti, hogy az egyik fél — tekintet nélkül a politikai hatalmi organizáció pillanatnyi birtokára — előnyben, illetőleg hátrányban van a közvélemény irányításában és ezt érzi.

A világnézeti harcos felek, igaz, olykor békét, fegyverszünetet, kompromisszumot kötnek egymással, de ez a kompromisszum az egyik vagy másik félnek kedvez, aszerint, hogy a közvélemény alakítása szempontjából melyik világnézet van előnyben: mert ez a fél okvetlenül erősebbnek érzi magát és erejét mindegyre világosabban képes kimutatni, amivel-

a másik felet állandóan növekvő szuggesztíó alatt tartja; ez pedig ennek harci erejét, ellenállóképességét egyre gyengíti — a végső bukásig; hacsak valami váratlan fordulat nem áll be.

A kompromisszumos egyensúlyhelyzetben ezért egyik fél sem képes megállni: az egyik azért, mert érezvén gyengeségét, belátja, hogy veszve van, ha helyzetén javítani nem tud; a másik azért, mert érezvén erejét, állandóan nagy kísértésnek van kitéve, hogy pozícióját tovább javítsa, a teljes győzelemig.

A közvélemény gyökeres megváltozásának oka tehát világnézeti győzelem — azaz vereség; a világnézetek visszaesésének és vereségének közvetlen oka pedig a küzdőerő hanyatlása a társadalmi csoportban, amely az illető világnézethez hordozója. Ezáltal a valóságban a csoport szétesik elemeire, felbomlik: hiszen a csoport világnézete nem változhatik meg, mert a csoport léte egyes-egyedül e világnézet fennállásában nyilvánul meg. A csoport, mint mondtuk, mindig érdekcsoport, amely úgy jön létre, hogy az egyesek bizonyos közös érdekei egy világnézetben „meggyőző“ elvi kifejezést találnak. Mihelyt azonban a csoport megalakult, ennek egzisztenciáját, fennállását többé nem az egyéni érdekek összetalálkozása, hanem a csoportérdek érvényesülése határozza meg: ezt a csoportérdeket pedig teljes mértékben a csoport világnézete képviseli. A csoport mindazonáltal csak addig állhat fenn, amíg fennállása a csoportot alkotó egyeseknek érdekeivel legalább is nincs egyenes ellentétben, mert ellenkező esetben a csoport makacs ragaszkodása „életéhez“, azaz világnézeti egységéhez, a csoportot alkotó individuumok pusztulását és ezzel a csoport eltűnését idézné elő. Amikor tehát a világnézeti harc a csoport tagjait az elé a válaszut elé állítja, hogy választaniok kell a csoport érdeke és egyéni érdekeik között, azaz más szóval, érdekeik és világnézetük között: akkor már magában a csoportban is fellép a világnézethasadás, a világnézeti válság jelensége, az „idealisták“ és a „materialisták“ harca a csoporton belül. Az idealisták a csoport, azaz voltaképp a csoport-világnézet fennmaradását fontosabbnak tartják, mint az egyesek fennmaradását, de mivel egyesek nélkül a csoport nem maradhat fenn, nem a csoport életéért, hanem a csoport dicsőségéért küzdenek: dicsőséggel akarnak meghalni, mert úgy vélik, hogy haláluk, sőt a csoport pusztulása árán is fenntarthatják világnézetüket, ha dicsőséggel buknak el. A csoport, e felfogás szerint, eszmeileg, ideálisan életben marad azáltal, hogy világnézetét fenntartja a dicsőség, s ez a világnézet később egy új csoportnak adhat életet, amely a régi cso-

portnak mintegy erkölcsi utóda: annak világnézetével erkölcsi tőkét, dicsőségét is örökli. Az idealista politikai gondolkodás alaptanítása eszerint . abban foglalható össze, hogy a dicsőséges halálból új élet fakad. A materialista felfogás ezzel szemben a „józan ész“ álláspontjára helyezkedik s azzal érvel, hogy az egyesek fennmaradása által a csoport elemei megmenthetők és így a csoport később rekonstituálható lesz, ha a körülmények kedvezőbbek lesznek. Azonban a valóságban a csoport sem így, sem úgy nem rekonstituálható, mert a csoport identitását alkotó világnézet semmi esetre sem lesz eredeti alakjában újjáéleszthető. Ami a valóságban fennmarad, az xiem a csoport világnézete, hanem a csoport dicsősége. Ez a csoport emlékéhez fűződő dicsőség nem a csoport konkrét világnézetét tartja fenn, hanem csupán azt a *politikai eszmét*, amelyben az a világnézet maradandó kifejezésre jutott; de az új csoport a régi eszmék revíziója, új értelmezése által fog csak tudni magának új harcos világnézetet teremteni, mert minden új helyzetben új fegyverekre van szükség.

Ha tehát eddig a világnézeteket nem választottuk külön a politikai elméletektől, amelyekben magukat maradandó módon kifejezik, amelyeket e célból a csoportok „adoptálnak“: ezentúl e fogalmakat világosan meg kell különböztetnünk egymástól. Politikai eszme és világnézet úgy viszonylanak egymáshoz, mint az absztrakt és a konkrét, mint a pohár és a bor, amely azt kitölti és formájához alkalmazkodik: e hasonlatban a pohár az „örök“, de magában élettelen eszmét, a bor az élő, ható, de múlandó világnézetet képviseli.

De a filozófia azt tanítja, hogy nincs relatívum abszolútum nélkül: amint a csoport *világnézete* valami múlandónak, relatívnek bizonyult, ami azonban egy abszolútumot hordoz: az elvont politikai eszmét — ugyanúgy tartozik a *csoport* relativitásához is valami abszolút, múlandóságához valami, ami örök: az az *embertípus*, amelynek gondolkodásmódja szötte az elvont politikai eszmétet élő szellemi valósággá, világnézeté. Hiszen mondtuk, hogy csak olyan politikai elmélet, „ideológia“, fog a valóságban érvényesülni, amely egy csoportot alkotó embertípus gondolkodásmódjára „be van állítva“, annak érdekeit kifejezésre hozni alkalmas.

Az egy embertípushoz tartozó egyének összeségét, mint merő alak-talan sokaságot fogjuk fel és foglaljuk össze az „osztály“ fogalmában. Az osztály, mint ilyen, nem társadalmi realitás, hanem csupán statisztikai kép: a realitást benne csak maguk a gondolatban összefoglalt egyes emberek képviselik. Az osztály tehát úgy viszonylik a szervezett társadalmi csoport-

hoz, mint ahogy az embertípus gondolkodásmódja viszonyúlik a csoport világnézetéhez. Az embertípust és a gondolkodásmódját pedig a maga élet-körülményei, a társadalomban betöltött funkciói, hivatása és sorsa teremti meg: következésképpen a társadalmi osztály szervezkedésének — logikailag — első, „adekvát“ módja a hivatásos, „rendi“, azaz gazdasági, nem politikai szervezkedés. A rendi szervezkedés célja az, hogy egy társadalmi osztályhoz tartozó egyesek egyéni érdekeit a közérdek határai között és más osztályérdekekkel kötött kompromisszum alapján megvédje. Ámde a rendi szervezkedés csak kivételes esetekben fordul elő a maga fogalmi tisztaságában: a valóságban rendszerint karöltve jár harcos politikai-világnézeti alakulatok, „pártok“ mozgalmával. Így az is, amit például a marxizmus hatása alatt ma gyakran neveznek „osztályharc“-nak, a valóságban mindig pártharc, ha az illető párt egy osztálytípusra van is „beállítva“. A pártok politikai harca ugyancsak vihet kompromisszumra, de a pártalakulás nem rendi, hanem világnézeti alapon történik, és célja nem kompromisszum, hanem győzelem: a politikai hatalom meghódítása, annak a párt döntő befolyása alá való vetése. A párt tehát nem egy jogosnak vallott, de csupán részlegesnek elismert osztályérdekből indul ki, hanem a közérdekből, amelyet világnézete tükrében azonosít a maga csoportérdekével és így magát a közérdek egyetlen hivatott orgánumának tekinti: ellentétben a többi pártokkal, amelyekről azt vallja és hirdeti, hogy azok csupán részleges érdeket, csoport- vagy osztályérdeket képviselnek.

A harcos pártalakulás gerince, a pártalkotó csoport, amidőn világnézeti alapra helyezkedik, szabadon választ a társadalom politikai eszmekincséből, azokból az elméletekből, amelyek politikai érdekeinek, törekvéseinek kifejezésére alkalmasak. Aszerint azonban, hogy helyzetét, győzelmi reményeit, vagyis a közvélemény-egyensúlyt hogyan ítéli meg, világnézeti állásfoglalása individualisztikus vagy kollektivistikus. Ha a csoport optimisztikusan, bizakodóan ítéli meg helyzetét, ha azt hiszi, hogy a politikai hatalmat „rohammal“ tudja elfoglalni, arra fog hajlani, hogy kollektivistikusan fogalmazza meg világnézetét. Ez pedig azt jelenti, hogy annak az osztálynak emberi típusát, amelyre a pártalakulás „appellál“, a többinél különbnek, a nemzet vagy akár az egész emberiség elit-típusának tekinti és e magasabbrendűség alapján nyílt igényt formál arra, hogy az „egészt“ — a nemzetet, vagy az emberiséget — ő képviselje s e révén a társadalom többi elemein uralkodjék, a politikai hatalom monopóliumát magának tartsa fenn. Ha azonban a csoport helyzete nem látszik kedvezőnek, vagy a köz-

vétlenül agresszív fellépésre a csoport még nem tartja magát elég erősnek, akkor individualisztikusan fogalmazza meg világnézetét és az emberi - egyenlőség eszméje alapján tagjainak a hatalmon levő csoport tagjaival egyenlő jogokat, egyenlő szabadságot, vagy egyenlő boldogságot követel.

A közvélemény-egyensúly változásai szerint az egyes politikai pártok e dinamizmus segítségével szinte észrevétlenül tudnak attitűdöket változtatni, anélkül, hogy világnézetüket megváltoztatnák. A „kollektivista“, ha kénytelen erőit „átcsoportosítani“, politikai elveinek érintetlenül hagyása mellett, nehézség nélkül hivatkozhatik a nálánál hatalmasabb ellenfél saját elveire, amikor magának és elvtársainak — legalább is — egyenlőséget és a hatalmasokkal egyenlő szabadságot követel. Ezzel szemben az „individualista“, ha hatalomra kerül, az emberi egyenlőségről vallott nézeteinek „épségben tartása“ mellett, azokat kényelmesen értelmezheti, úgy hogy a maga csoportjának magvával szolgáló osztály típust tekinti az „ember“ reprezentatív, standard típusának és az egyenlőségre, szabadságra és boldogságra való jogot pusztán azok számára követeli, akik *vele* egyenlők. Azoknak létezését pedig, akik vele nem egyenlők, merő visszaélésnek minősíti s ezért jogot formál arra, hogy azokat a maga csoportjának alávesse, avégből, hogy belőlük megfelelő átformálás által „normális“, vele egyenlő embereket neveljen; s ha erre nem alkalmasak, őket kiküszöbölje, „likvidálja“, vagy legalább is ártalmatlanná tegye.

A gyakorlatban az erők ilyen átcsoportosítását megkönnyíti az a tény, hogy a politikai mozgalmak, pártok eszméi sohasem öltének elméletileg „tisztá“ alakot, hanem azokba már eleve is vegyülnek oly elemek, amelyek a pillanatnyi szükségletekhez való többé vagy kevésbé rugalmas alkalmazkodást megkönnyítik. Így végső legitimitációjuk szerint kétségkívül kollektivistikus elméletek mindig megengednek egy másodlagos, individualisztikus legitimitást oly módon, hogy a csoportjukhoz tartozó egyének fennmaradását és boldogulását, életük, szabadságuk és jólétük biztosítását a „köz“ magasabb érdekében megóvandó eszköznek s így a főcélnek közvetlenül alárendelt legitim mellékcélnek tekintik. Ilyenformán látjuk, hogy a közjóiet előmozdítása a felvilágosult abszolutizmusnak irányadó elve lett, s így kerül a „szociális“ gondolat a nemzeti dicsőség, mint főcél mellett, a fasizmus és a nemzeti szocializmus világnézetébe. Viszont a végső elemzés szerint individualisztikus elméletek a demokratikus államformában, a „szuverén“ egyesek összefoglalása révén, egy másodlagos kollektívumot iktatnak be eszmevilágukba, amelynek nevében az egyének érdekeit szükség

esetén gyökeresen korlátozni is lehet. Ez a dialektika a célokról, ily módon, az eszközökre is áterjed, és noha a kollektivismusból logikusan az etatizmus következik, a valóságban a kollektivista politika a körülményhez képest messzemenően türelmes lehet az egyének szabadságait illetően, ami azt jelenti, hogy gyakorlati magatartása sokszor egyáltalában nem különböztethető meg liberális elvi alapokon álló rendszer politikájától. Az individualista pedig, aki következetesen liberális is kellene hogy legyen, a maga demokratikus törvényhozási módszereivel kényelmesen elmehet az egyéni szabadság „közérdekű“ korlátozása terén olyan szélsőséges határokig, ahol a szabadságnak már éppen csak az elvi illúziója marad fenn.

Mindazonáltal a hatalom biztos megtartása szempontjából a hatalmon levő csoportnak jobb szolgálatot tesz egy kollektivistikus politikai elmélet, s az individualizmus, a dolog természete szerint, inkább az oppozícióban van helyén. A szilárd politikai vezetéshez ugyanis jó politikai lelkiismeretre, azaz a saját ügyünk erejébe vetett erős hitre van szükség. A jó politikai lelkiismeretnek ekkép két főeleme van: az egyik a saját ügyünk igazságába vetett meggyőződés — a másik az önbizalom, az erős hit abban, hogy ezt az ügyet győzelemre is tudjuk vinni. Ezt az erős hitet pedig voltaképp csak a saját természetes felsőbbségünkbe vetett — mint láttuk, „kollektivistikus“ szellemű — meggyőződés biztosíthatja. Az individualistának ez a — szükséges — önbizalma azonban állandó összeütközésben van az emberi egyenlőséget valló világnézetével, s ekkép az individualista elveket valló csoport erőteljes vezetését mindig akadályozza „orthodox“ individualista ellenzéki áramlatok keletkezése: ebben az esetben pedig a jó politikai lelkiismeret egyik főeleme: a küzdelem igazságosságába vetett meggyőződés ezeknek az áramlatoknak ellenállását erősíti meg. Ezért van az, hogy a kollektivista, ha szükséges, mindig teljes legalitással és jó lelkiismerettel tudja letörni és leigázni az ellene lázadó csoportokat és elemeket, holott az individualista ilyen esetben kénytelen a deszpotizmus és a terror eszközeihez nyúlni, mert a vele egyenlők leigázása, egyéni szabadságuk teljes megsemmisítése az ő elvei szempontjából nem legitimálható. A legvéresebb, legfékevesztettebb terror így mindig az emberi egyenlőség alapján álló individualista „emberbarátok“ kezét mocskolja be. Ők nem formálnak jogot arra, hogy embertársaikat leigázzák: ők csupán „az emberiség ellenségei“ ellen viselnek írtóhadjáratot. Ennek azonban nincs korlátja.

A kollektivistikus politikai gondolkodás mindazonáltal nem biztosíthatja a hatalom szilárd megtartását, ha a hatalmon levő csoport vezeté-

seben nem érvényesül a kollektivista *szellem*, amely a csoportnak, mint egésznek, érdekeit következetesen és határozottan fölébe helyezi a csoportot alkotó egyének közvetlen érdekeinek s ezt a szempontot elegendő szilárd akarattal érvényre juttatja. Ez a szellem pedig éppúgy hiányozhatik egyébként kollektivistikus világnézeteket reprezentáló csoportok vezetéséből — Európa kimúlt „konzervatív“ és „royalista“ rendszerei, elsősorban a francia „Ancien Régime“, tanúskodnak erről — mint ahogy meglehet individualisztikus elveket hirdető csoportokban, amit Cromwell puritánjai, a francia jakobinusok és az orosz bolsevisták példája bizonyít. Mihelyt pedig a csoport a kollektivistikus szellemű politikai vezetésre, „kormányzásra“, többé nem képes, — akár azért, mert benső lelki válságnak esett áldozatul és saját ügye igazságában nem hisz többé, akár azért, mert a hatalom hosszú, kényelmes élvezete következtében tagjaiban hanyatlak a lelkierő —: akkor elérkezett az ideje annak, hogy a hatalmat önként átadja vagy megkísérelje a kompromisszumot. A politikai harcnak racionális, békés formába való öntése csak ilyen kompromisszumos megoldás keretében lehetséges, amely „intézményesen“ biztosítja azt, hogy az önbizalmában hanyatló csoport hatalmát megossza másokkal, vagy símán, megrázódtatások nélkül átadja ellenfelének.

Az ilyen intézményes kompromisszumnak két főformája ismeretes. Az egyik a „konstitucionalizmus“ amely a hatalom egyes elemeinek — „törvényhozás“, „végrehajtás“ — állandó megosztását jelenti a szembenálló tényezők és csoportok között, a másik a „parlamentarizmus“, amely az egyébként osztatlan hatalomnak a pártok között „turnusokban“ való felosztását, vagy pedig a hatalom gyümölcseinek a pártok egy „gubernementális“ csoportja között való szétosztását valósítja meg.

A kompromisszum felszíne alatt a fejlődés egyik vagy másik, sőt — mivel a kompromisszum megalkuvással jár s mindig az individualisztikus, materialisztikus szellem uralmának kedvez — igen gyakran mindegyik osztozkodó félnek világnézeti bázisait aláássa. Következésképpen „válságos“ esetekben a hanyatló partnert „alkotmányreform“ vagy „államcsíny“ útján kiközösítik a hatalomból, vagy pedig „forradalom“ révén a hatalom egész apparátusa új kezekbe kerül.

A forradalom győzelmének azonban döntő előfeltétele a hatalmat birtokló csoport vagy csoportok világnézeti egységének szétesése: a kollektivistikus szellem elhalása s ennek következtében az uralkodó csoport vagy csoportok tagjainak merőben individualisztikus tájékozódása. Az ilyen cso-

portban elhal az önbizalom; többé senki sem hisz abban, hogy a csoport a maga világnézete szellemében fenntarthassa magát, mindenki „új orientációt“ keres, oly csoporthoz igyekszik csatlakozni, amely világnézetileg aktív, amelynek „van jövője“.

Azonban akkor is, amikor a csoport ily módon szétesvén, megszűnik élni, az az embertípus, amelyből alakulása kiindult, amelynek érdekeire világnézetét alapította, akkor is fennmarad. Ha tehát a csoport fennmaradó egyénei szét is szóródnak és más keretekbe helyezkednek is el, az embertípus maga előbb-utóbb újból meg fogja találni a maga érdekeinek megfelelő új szervezkedési formát, ha másképp nem, legalább is rendi, érdekvédelmi — „gazdasági“ vagy „kulturális“ — köntösben. S a harci ciklus ezzel „da capo“, újra kezdi körforgását.

Vizsgáljuk most meg végezetül, hogy melyek azok a főbb osztálytípusok, amelyek politikai pártalakulásnak kiindulópontul szolgálhatnak és hogyan hozhatók kapcsolatba a korunkban uralkodó világnézeti rendszerekkel.

A társadalomban általában három osztályt szoktak megkülönböztetni: a „felső“, a „középső“ és az „alsó“ osztályt. Ez azonban nem elég. Ahhoz, hogy kielégítő áttekintést kaphassunk a politikai küzdelem társadalmi sematizmusáról, legalább is négy osztályt kell felismernünk, tehát vagy a „középosztályt“ kell kettéválasztanunk — angol módra —, „felső“ és „alsó“ középosztályra, vagy pedig a három felsorolt osztályhoz egy negyedik, „leg-alsó“ osztályt kell sorolnunk. Négy olyan embertípus van ugyanis, amelyeknek egzisztenciális ellentéteiből a politikai harc kisarjad.

A felső osztályra jellemző embertípus a „nagyok“, a „mágnások“ típusa; történeti alakjaiban: államférfi, hadvezér, nagybirtokos, tőkemágnás; de mindig olyasvalaki, aki a hatalom szerelmese s evégből kockázatokat és felelősséget egyaránt vállalni kész. Ezek az emberiség nagy szervezői. A nagynak kiegészítő, „komplementer“ típusa a „kicsiny“, a „kisember“; konkrét alakjaiban: közkatona, kispolgár („cívís“), kisbirtokos („paraszt“), kézműves, kiskereskedő, kishivatalnok. Ez a típus a biztonság szerelmese, aki szívesen elfogadja a függést, „patronázs“, gondoskodás ellenében. Kevés-sel beéri, ha az biztos és a tisztas életmódról alkotott hagyományos fogalmainak megfelel; ezért szívesen vállal szolgáltatásokat, de a kockázattól, bizonytalanságtól irtózik és a sorssal szemben felelősséget viselni nem kíván. Ez a két típus politikailag „pozitív“; velük szemben áll két politikailag „negatív“ típus. Az egyik a „magánember“; konkrét alakjaiban: középbirto-

kos („gentry“), vagyonos polgár („burzsoa“) és a szellemi pályákon élő „entellektüel“. Ez a típus egyenlően értékeli a függetlenséget és a biztonságot; ő a szabadság szerelmese, aki a maga „privátszf érája“ dolgaiban, azaz gazdasági dolgokban, kockázatokat és felelősséget is szívesen vállal, de az állammal szemben tartózkodó, ha nem pozitíve ellenséges, noha megköveteli, hogy adója, azaz anyagi áldozatai ellenében az állam az ő szabadságát és biztonságát megvédelmezze. Állameszménye ekkép az erős, de semleges, „liberális“ államhatalom, amelyet merőben a „jogrend“ fenntartására szolgáló gépezetnek tekint, minden önálló erkölcsi és politikai tartalom nélkül. A másik „negatív“ típus a „proletár“ típusa.* Ez a biztonságot nem ismeri, nem értékeli s ezért a függéstől is irtózik: eszménye a teljes korlátlanág és teljes felelőtlenység. Az állammal szemben a kategorikus tagadás álláspontján áll: az államhatalmat vele szemben csak mint a nyers, korlátlan erőszak, a „diktatúra“ rendszerét lehet érvényre juttatni.

2. A MAI POLITIKAI VILÁGREND KIALAKULÁSA.

Vessünk most már egy rövid pillantást arra, hogy az egyes típusok érdekeire és eszmevilágára alapított politikai pártok és világnézetek küzdelmeiből és kompromisszumaiból hogyan alakult ki a mai politikai világrend.

A jelenkor közvetlen bölcsője, a XIX. század, a polgári középosztály százada. A század első fele a liberális polgári individualizmus világnézeti uralmát alakítja ki, s e liberális törekvésekben a polgárság abból a fikcióból indul ki, hogy az emberiség „alapjában véve“ egyenlő individuumokból, önálló és racionálisan gazdálkodó alanyokból — „homo oeconomicus“-okból — áll, akik ilyenformán mind természetesen a polgári embertípusnak jellemző arcvonásait viselik. Ezeknek a gazdálkodó alanyoknak szabad tevékenységéből áll elő az az elképzelt harmonikus összefüggés, amelyet a liberális ideológia „polgári társadalomnak nevez. Politikai követelése elvben az, hogy az állam lehetőleg hagyja a polgári társadalom áldásos működését békésen kifejlődni és csupán a mások erőszakos beavatkozása ellen védje meg: a gyakorlatban azonban ez a követelés oda módosul, hogy az állam alkossa meg a polgári *jogrendet*, amely egyenlő elbánást biztosít — mint

* A „proletár“ nem tévesztendő össze a bérmunkással. A bérmunkáság tekintélyes része mindig a „kisember“ típushoz tartozik. A bérmunkásnak a proletárral való azonosítása csupán propagandisztikus politikai szuggesztívó céljaira szolgál, amely az egész bérmunkáságot egy proletárszemlélt politikai irányzat támogatásának igyekszik megnyerni.

Platón mondaná — a nem-egyenlőknek; s ezzel a szabadd tett gazdasági küzdelemben általában döntő előnyhöz juttatja a polgári embertípust, a „homo oeconomicus“ típusát a más értékrendszerek felé orientált, azaz más gondolkodásmódra berendezett típusokkal szemben. Ezáltal egy ilyen jogrend mesterségesen irányítja egy bizonyos típus felé a tehetségek és a vezetők kiválasztását s így közvetve, kerülő úton megteremteni segíti a polgári ember-típus uralmát a társadalomban és ezáltal az államban is.

A liberális polgári mozgalom győzelme ott válik teljessé, ahol a rendi korlátokat, azaz a régi, az egyes rendi típusok gondolkodásmódjának, érték-tudatának megfelelő „kiváltságos“ jogtípusokat elsöpörte. Ez a reform megnyitotta a szabad utat a tőkés gazdálkodás, úgynevezett kapitalizmus, kifejlődése előtt, amelynek most módjában volt a természettudományos technika haladását is a termelés szolgálatába állítani. A tőkés gazdálkodás e tavaszi napjaiban a vagyonos polgárság energiáit teljesen elfoglalta az új gazdálkodás, a tőkés „üzem“ megszervezése: nem ért rá politikával törődni, politikai világnézete ezért érte be az „abszolút“ liberalizmussal, amely éppen nem jelent egyebet, mint a politika redukcióját arra a minimumra, amit a gazdálkodó polgár, a homo oeconomicus, szabad tevékenységének és biztonságának megvédése jelent. Az állam és a társadalom, a közügy és a magánügy szétválasztásának eszméje ebben a korban ölt szilárd alakot és ez a kor az, amely a polgári liberalizmus „magánemberét“ előtérbe hozza.

E „magánember“ figyelmét már csak azért is le kellett, hogy kösse a gazdálkodás, mert a liberális jogrend utat engedett a korlátlan szabad versenynek, és ez könnyörtelenül eltapossa azt, aki nem született arra, hogy kenyerét az üzleti életben keresse meg és nem adja oda magát hivatásának szívvel és lélekkel. Az államvezetés tehát maradt a fejedelmek, „urak“ (a „gentry“) és a bürokraták dolga. Ez a munkamegosztás jellemzi a liberális jogállamot.

Ez az „egyensúly“ sokáig nem maradhatott zavartalan. Előbb-utóbb nyilvánvalóvá kellett lennie, hogy a kapitalista többet keres és jobban él, mint az „úri“ réteg; már pedig a társadalom növekvő gazdagsága és fény-üzése mellett az állami tisztviselő- és politikus-réteg nehezen tarthatta magától távol az individualisztikus értékelést. Következésképpen előbb-utóbb kénytelen volt arra a konklúzióra jutni, hogyha a „másik“ jobban boldogul: vagy őbenne, vagy a társadalmi rendben van valami hiba. Ez az érzés pedig aláasta vagy a saját magasabbrendűségének tudatát, vagy a fennálló társadalmi rend szilárdságába vetett hitét. A kapitalista polgárság pedig, amely

időközben a gazdasági élet megszervezését nagyjából elvégezte, munkája gyümölcseit békében óhajtotta élvezni és fiait egyrészt kényelmesebben „elhelyezni“, másrészt megszerezni nekik azt az „otiumot“, amely az úttörők nemzedékének nem adatott meg: annál robusztusabb öntudatemelkedéssel most már nyíltan, a nagyobb hivatottság meggyőződésével követelte magának a politikai uralmat. Más szóval az „úri“ rétegek növekvő individualizmusára, rendi öntudatának szétesésére a polgárság kollektivistikus fellépése, hatalmi értéktudatának kialakulása válaszolt. A polgári propaganda most már nem érte be azzal, hogy a gazdasági szabadságot követelje — hiszen ez megvolt —; most már a „feudális“ rétegek még fennmaradt kiváltságainak lebontását kívánta: az állami vezetőpozíciók szabaddá tételét. S ha ez másképp nem ment, követelte a politikai reformot: a polgári demokráciát.

Miután a polgárság a társadalmat eszmeileg feloldotta a független gazdálkodó egyesek, a „homo oeconomicus“-ok sokaságára, ezekből most már az államot is rekonstruálni tudja. Amikor tehát demokráciát követel, azt követeli, hogy most már az államot is adják át a homo oeconomicusoknak. Nem lát és nem is láthat összeütközést a maga felfogása és a valóság között, mert időközben a polgári jogrend úgy alakította át a társadalmat, hogy abban annak, aki nem polgár, úgy sincsen többé létjogosultsága. Ha igaz, hogy a társadalom gazdálkodó egyénekből áll, akkor világos, hogy aki nem gazdálkodó egyén, annak nincs is helye a társadalomban: következésképpen annak a létezése csak visszaélés lehet, aminek véget kell vetni. Elsősorban a nevelés, felvilágosítás eszközeivel (a polgár határtalannak tartja a nevelés emberformáló erejét: hiszen tudjuk, hogy a polgári világnézet ősatyja, Locke, az elmét merő üres lapnak tekinti, amelyre a nevelés azt ír rá, amit akar); — aki oly megátalkodott, hogy a polgári nevelés nem fog rajta s nem lesz belőle szorgalmas, életrevaló üzletember, annak existenciáját úgyis tönkreteszi a liberális szabad verseny — és ha ekképen a társadalomból kismimizett nem-polgár erőszakkal, a polgári tulajdon ellen intézett támadással akarná fenntartani magát: majd ráncbaszedi a törvényt. Hiszen a liberális jogállam előmunkálatai következtében most az állam törvényeiben, sőt ahol a polgárság ehhez hozzáfért, az állam alkotmányában — „megváltozhatatlannul“! — már a polgári józan ész uralkodik. Ez a törvénybe, alkotmányba iktatott polgári józan ész biztosítja a polgári ész és az ésszel vezetett vagyoni uralmát. A polgárt megvédi a törvény, a törvényt védi a hatalom és a hatalmat megtartja a pénz. Íme, ebben van a polgári demokrácia végső argumentuma: az „arcanum regni“, a pénz az övé! És miért tartson a polgárság a

hatalomban másokat „a maga pénzén“, ha ő maga is beülhet ebbe a hatalomba? így nemcsak a hatalom, de a dicsőség is az övé lesz és az egész berendezés sokkal egyszerűbb és olcsóbb.

Ez persze valamelyest ironikus kép, karrikatúra, de mint minden karrikatúrának, talán meg van az a tulajdonsága, hogy a legjellemzőbb vonásokat ragadja meg. Magamagát senki sem szokta a karrikatúrista szemével nézni. Természetesen a polgári demokrácia is hízelgőbb képet fest önmagáról, aminthogy a polgár a piktort és a fényképészt is csak akkor dicséri meg, ha felfogása szerint — pénzéért — „élethű“, azaz hízelgő képet szállít. Ez a hízelgő teória valóban a nagylelkűség és igazságosság makulátlan tólgájában ábrázolja a polgárt, mint aki megadja mindenkinek a „polgárság“ vélelmét. Mint ahogy a liberalizmus jogrendszere becsületet embernek tart mindenkit, akiről az ellenkező be nem bizonyul, — a polgári gondolat polgárnak és legalább is reménybeli kapitalistának tart mindenkit, aki a társadalomban „előfordul“. *Szabadsága* megvan reá, hogy polgári vagyont szerezzen: ha ez mégsem sikerül neki, csak a maga lustaságára vagy tehetetlenségére vessen. A boldogulás varázskulcsa, a csekkfüzet, ott van mindenkinek a tarsolyában — mint a forradalmi demokrácia katonájának tarsolyában a marsallbot.

Az az elméleti azonosság azonban, amelyet a polgári demokrácia elmélete a vagyonos középosztály és a „kisemberek“ sokasága, az alsó osztály, a „nép“ között teremt, olyan mértékben válik igazzá, amint a kapitalisztikus jólét fejlődése valóban előreviszi a „kisembert“ a biztos jómódban élő rétegek közé és kifejleszti benne a polgári „szabadság“, függetlenség iránti vonzalmat is. Minthogy azonban a jómód határvonalai tetemesen ingának, a polgárság mindig ki van téve annak, hogy az alsó osztály tömegei anyagilag elszakadnak tőle és politikailag ellene fordulnak. Ezeknek az ingadozásoknak és a belőlük kisarjadó politikai harcoknak folyamán kétféle kompromisszumos forma alakult ki, amely a polgári középosztályra és az alsó osztályra támaszkodó politikai csoportok többé vagy kevésbé tartós együttműködését lehetővé teszi a polgári demokrácia általános keretei között. Az egyik esetben a polgári individualizmus a „kisember“ kollektívizmásával, nemzeti öntudatával egyesül a demokratikus polgári nacionalizmus rendszerében. E szisztéma alapjait a francia forradalom önvédelmi harcai s az ezekből kialakult nepoleoni „gloire“ hagyományai vetették meg. „A forradalom — mondotta Napóleon — egy eszme, amely szuronyokat állított a maga szolgálatába.“ A demokratikus nacionalizmus kielégíti a „kisember“

önértéktudatát azzal, hogy őt alattvalóból szuverénné, megvetett zsellérből a népszabadság hódító hőségévé lépteti elő. A kapitalista polgárság pedig ki-elégíti magát a védővamos és szubvenciók gazdasági nacionalizmus, valamint a hadianyagtermelés révén biztosítható anyagi előnyökkel. A másik kompromisszumos forma a szociális demokrácia rendszere, amelyben a kapitalista polgárság a politikai hatalmat azon az áron tartja meg kezében, hogy a nemzeti jövedelemből egyre növekvő részt juttat az alsó osztálynak — ipari munkásnak, kishivatalnoknak — és ezzel a „kisember“ individualizmusára sikerrel apellál. A háború előtti Európában a polgári demokrácia e két kompromisszumos formája közül a nemzeti demokrácia Franciaországban, a szociális demokrácia Angliában vált mindinkább tipikussá, noha a közvetlen mindennapi valóság szemléletében azt kell mondanunk, hogy ezek az országok, az adott helyzetből eredő impulzusok szerint a két rendszer között ide-oda ingadoztak s ez az ingadozás mutatkozott meg a parlamenti kormányok változó karakterében. Az Amerikai Egyesült Államokban azonban a liberális polgári demokrácia a maga legtisztább történeti típusát alakította ki.

A nyugati államokban uralkodó polgári demokráciákkal ellentétben Közép- és Kelet-Európában a háború előtt még túlnyomóan katonai autokráciák uralkodtak, többé vagy kevésbé szoros kompromisszumos szövetségben a földbirtokos-, hivatalnok- és tőkés-középosztályokkal, tehát többé vagy kevésbé a liberális jogállam külső formái között. Keresztmetszetben átszelve a háború előtti Európát, azt mondhatjuk, hogy keletről nyugatra haladva, mind erősebb volt a pénztőke és ezzel a polgárság jelentősége, ellenkező irányba haladva pedig mindinkább a szervezett katonai erő s ennek birtokosa, a fejedelmi autokrácia lépett előtérbe. Érthető tehát, hogy amikor a háborús vereség összetörte a katonai autokráciák hatalmát, polgári demokráciák nem léphettek simán a helyükbe, hiszen ezekben az államokban a háború elvesztése következtében nemcsak az államépület omlott össze, hanem összedőlt a kapitalista gazdálkodás finomművű szerkezete is. A kapitalista termelés expanzióját a XIX. század második felében a hitelgazdaság expanziója alapozta meg. Csupán nagyszabású hitelműveletek tették lehetővé a világcipac roppant hálózatának kiépítését. A hitelgazdaság támasza és talpköve azonban a szilárd jogrend, amely a hitelezők tőkéjének biztonsága fölött örököl és a szerződések érvényességét garantálja. A háború alatt pedig elsősorban az államkormányok maguk voltak azok, amelyek a győzelem reményében igénybevett hadikölcsönökkel a hitelgazdaság teher-

bírását a legvégső határokig feszítették. Mindegyik hadviselő fél azt remélte, hogy adósságait a hadisarcból fogja megfizetni, pedig világosan kellett volna látniok, hogy a legyőzött ellenfelek, akik maguk is „felírásra“ éltek a háború alatt, még a maguk adósságait sem lesznek képesek kifizetni, nemhogy a győztesekét. Mikor pedig a háború úgy ért véget, hogy a vesztes államok önmagukban omlottak össze: nyilvánvaló volt, hogy itt nemcsak a hitelezők vagyona veszett el — elsősorban a polgári vagyon —, hanem annak a reménye is, hogy ezekben az országokban a termelés megindulásával a kapitalista gazdálkodás normális egyensúlya rövidesen helyreálljon, mert nem volt többé szilárd politikai hatalom, amely az ehhez szükséges szervező tevékenységet és hitelműveleteket a maga garanciájával fedezze. Ezekben az országokban tehát a háború és a vereség hatásai nyomán egyszerre megnőtt az ür a vagyonos polgárság és az alsó osztály, a kisemberek, a „nép“ nagy tömegei között, mivelhogy a kapitalizmus itt egyelőre legalább is nem volt képes megadni ezeknek azt az anyagi és erkölcsi biztonságot, amelyre igényt tartanak. Ezzel a hirtelen társadalmi válsággal karöltve pedig a politikai hatalom összeomlása és az állami rend forradalmi felbomlása előtérbe hozta a „negyedik osztály“, a proletariátus, a gyülevész-emberiség típusát és politikai hatalomhoz juttatta azokat a csoportokat, amelyek erre az osztálytípusra támaszkodtak és világnézetüket ennek eszmevilágával összhangban alakították ki.

Ennek a rétegnek politikai eszmevilága békeidőben túlnyomóan individualisztikus attitűdökben jutott érvényre, mint „anarchizmus“ és „nihilizmus“, azaz mint minden politikai rend kategorikus tagadása, a romboló egyéni vagy csoportos akció elmélete és gyakorlata. Marx és Engels, akik megkísérelték, hogy a proletariátus világnézetét „tudományos“ alapokra állítsák, ugyancsak kénytelenek voltak alkalmazkodni a proletártípus eszmevilágához és ezért a jövőendő társadalom eszmei képét ők is egy minden politikai hatalom nélküli, anarchikus „rend“ alakjában rajzolták meg. Idevágó elvi fejtegetéseik szerint a politika nem egyéb, mint osztályharc, az állami apparátus pedig az osztályelnyomás eszköze. A proletariátus mozgalmának célja a tökéletes egyenlőség és tökéletes szabadság megvalósítása, minden osztályelnyomás megszüntetése, az „osztály nélküli társadalom“ megteremtése által. Evégből azonban a jelenlegi elnyomó hatalmat, a polgárság osztályállamát erőszakkal kell birtokbavennie és átmenetileg megszerveznie az osztályelnyomásnak utolsó formáját, a *proletariátus forradalmi diktatúráját*, hogy ez a polgárság, mint osztály, likvidálása útján meg-

teremtse amaz osztály nélküli társadalmat. Ily módon az állami apparátus fölöslegessé válik: az állam „elhal”. „A személyek fölötti kormányzás helyébe a dolgok igazgatása és a termelési folyamatok vezetése lép” — írja Engels. Ezzel pedig befejeződik az emberiség története, egy „ugrással” „a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába”.

Ennek az elméletnek, amennyiben csupán a proletariátus anarchisztikus individualizmusának ad világnézeti kifejezést, a politikai fejlődés szempontjából nincs jelentősége, mert a politikai hatalom teljes tagadása alapján nyilvánvalóan nem lehet politikai hatalmat szervezni. Van azonban Marx fejtegetéseiben egy olyan formula, amelyet ki kell emelnünk, mert ebben a proletariátus kollektivistikus fellépésének magva van elrejtve, amelyből utóbb a bolsevizmus politikai elmélete kisarjadt. S ez nyilvánvalóan a proletariátus forradalmi diktatúrájáról, mint az osztályelnyomás utolsó formáját jelentő utolsó politikai rendszerről szóló elmélet.

Ámde ezzel az elmélettel sem lehetett volna a közvéleményt meghódítani, ha Marx ezeket az ő forradalmi eszméit nem kapcsolta volna össze a gazdasági és társadalmi fejlődésről alkotott más elméletekkel, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy a kispolgárság tekintélyes részére is mély hatással legyenek, sőt, hogy a polgári értelmiség egy részét is magukkal ragadják. Ezeket a típusokat Marx tanításaiból az a gondolat ragadta meg, hogy a szocialista társadalom új rendjét a kapitalizmus teljes kifejlődése készíti elő. Marx megfigyelte, hogy a kapitalizmus nagy ereje abban a képességében rejlik, hogy a termelés kapacitását soha nem sejtett mértékben fokozza és így módjában van a társadalom jószágkincsét úgy megduzzasztani, hogy abból minden egyes embernek juthatna annyi, amennyi a kényelmes, kellemes élethez szükséges. Másfelől azonban azt is látta, hogy a kapitalizmus „hőskorára” jellemző korlátlan szabad verseny mellett az egyik kapitalista kénytelen lekonkurrálni a másikat: ezt úgy éri el, hogy mennél olcsóbban igyekszik termelni és olcsó áraival versenyképtelenné tenni a riválisokat. Ezt az olcsóságot pedig két eszközzel biztosítja: azzal, hogy a munkásnak csupán annyi bért fizet, amennyivel az önmagát az éhhaláltól meg tudja óvni és hogy nyereségéből tőketartalékot gyűjt, ami lehetővé teszi számára átmeneti veszteségek elviselését, amikor a verseny esetleg újabb árcsökkenésre kényszeríti. Marx, a XIX. század első felének jelenségeit általánosítva, arra a következtetésre jutott, hogy a kapitalisták versenye folytán mindig csak azok tarthatják fenn magukat, akik a legnagyobb tőkék felett rendelkeznek. A többi előbb-utóbb tönkremegy, lesüllyed a proletariátus soraiba;

ezzel növeli a munkakínálatot, ami munkanélküliséget okoz és újból lejjebb szorítja a munkabéreket; ez pedig fokozza a proletariátus nyomorúságát ugyanakkor, amikor viszont a fennmaradó kapitalisták nyeresége egyre gyarapszik. Ilyenformán Marx arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a termelési mechanizmus egyre kevesebb kapitalista kezébe kerül, aki egyre gazdagabb lesz: másfelől a proletárok egyre többen lesznek és egyre nyomorultabbak. Ennek a folyamatnak a vége, szerinte, az, hogy a felháborodott proletártömegek „kisajátítják“ azt a néhány vérszopót, aki a tőkét monopolizálja és a kapitalizmus termelési energiáit a maguk javára gyümölcsöztetik. Azontúl nem lesz gazdag ember, de szegény sem, mert a társadalmi termelés eredményeinek racionális elosztásával mindenkinek jut majd annyi, amennyiből emberségesen megélhet: sőt a termelés állandó fokozása mellett végül olyan bőséges lesz a társadalom jószágkincse, hogy abból mindenkinek tetszés szerinti mennyiség fog jutni.

Lehet, hogy Marx, mint tanult közgazdász, maga is világosan látta, hogy képtelenségeket állít (erre vall egy jól ismert tréfás megjegyzése: „Moi, je ne suis pas marxiste“ — „Én nem vagyok marxista“), de arra fordította gondját, hogy tanításának mennél nagyobb propagandisztikus ereje legyen. Hiszen könnyű belátni, hogy a társadalom fejlődése nem mehetett végbe Marx elképzelése szerint. A társadalom növekvő elszegényedése mellett ugyanis állandóan csökkent volna a fogyasztóközönség vásárlóereje: következésképpen az „egyre kevesebb tőkés egyre növekvő gazdagsága“ sem lehetett volna egyéb, mint látszat, optikai csalódás. A kapitalisták ebben az esetben nem azért lettek volna kevesen, mert nagyon gazdagok — hanem azért látszottak volna nagyon gazdagoknak, mert számuk csekély: mint ahogy a kisebb hegy is nagyobbnak látszik a tenger partján, mint a magasabb hegy a fennsík szívében. A tőkések számának csökkenése tehát azt jelentette volna, hogy a kapitalizmus visszafejlődik, nem előre, s így nem születhetett volna meg „méhében“, mint Marx állította, a nagyobb bőséget és jobb jövedelemeloszlást ígérő szocialista társadalom.

Ennek az elméleti botlásnak jelentőségét a gyakorlatban nem volt könnyű felismerni, mert a valóságban a kapitalizmus csakugyan átalakult és pedig olymódon alakult át, hogy benne egyre nőtt az ipari munkásság anyagi ereje és tekintélye. Ez azonban azáltal vált lehetővé, hogy a tőkék növekvő koncentrációja, „kartelek“ és „trösztök“ formájában enyhítette a szabad verseny veszedelmeit és lehetővé tette azt, hogy a tőke felett való *rendelkezés* valóban egyre kevesebb kézbe fusson össze, de ugyanakkor a

tőke *tulajdonosainak* száma mégis emelkedjék. Ezek sorában pedig egyre inkább szaporodott a munkásrétegekből kikerült kispolgárok száma, akik ennek ellenére megmaradtak a marxizmus elveit hirdető „szociáldemokrácia“ pártkereteiben, sőt jórészen megmaradtak bérmunkásoknak. Ami ekkép eltűnőben, felbomlóban volt, az nem a kapitalizmus volt, hanem a gazdasági liberalizmus, a szabad verseny, amelynek helyét részben önkéntes korlátozások, részben állami korlátozások foglalták el. Amily mértékben nőtt ugyanis a munkásrétegek politikai és társadalmi súlya, olyan mértékben változott meg a közvélemény is a munkásság javára és ez a változás teremtette ífieg a modern szociálpolitika tartós alapjait. Ámde minden ellenkező várakozás ellenére, a „szocializmus“ tényleges növekedése a kapitalizmus gazdasági keretei között végeredményben nem ártott, hanem használt magának a kapitalizmusnak, mert a munkások — és egyéb alkalmazottak — életszínvonalának emelkedésével javultak az értékesítési viszonyok is és az alsóbb néposztályok — közöttük a munkásság — nagy tömegeinek mint fogyasztóknak növekvő jelentősége lehetővé tette a termelés „standardizálását“, nagy tömeg egyöntetű árúciikk termelésére való berendezését, ez pedig a tőkét terhelő kockázatokat csökkentette és növelte a gazdasági processzus ésszerűségét.

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy élete végén Engels, Marx híres barátja és munkatársa, Marx „Klassenkämpfe in Frankreich“ című munkájának a szerző halála után megjelent új kiadásához írott előszavában (1895) voltaképen maga is elejtette az „elnyomorodás“ (Verelendung) és az ebből eredő forradalom elméletét. „A világtörténelem iróniája, úgymond, mindent fejtetőre állít. Mi, a forradalmárok, a felforgatók, sokkal jobban boldogulunk a törvényes eszközökkel, mint a törvénytelenekkel és a felforgatással ... Izmaink megkeményednek, arcunk kipirul és olyan jó színben vagyunk, mint az élet.“

E fejlődés nyomán a munkástömegek vezetőiben, azokban az iparos országokban, amelyekben a kapitalisztikus termelés a századforduló táján nagy lendületet vett, csodálatos módon nem az a meggyőződés alakult ki, hogy Marx tetemesen elvetette a sulykot, hanem ellenkezőleg, az, hogy Marxnak „nagyban és egészben“ igaza volt: igaza volt abban, hogy a szocializmus kialakulásának előfeltételeit a kapitalizmus maga teremti meg. Nem látták ugyan tisztán, hogy ez azért lehetséges, mert a két principium között nincsen áthidalhatatlan ellentét: amennyiben a kapitalizmus a *termelés*, a szocializmus pedig az *elosztás* rendjét határozza meg s így a

kettő végeredményben egészen jól összefér — de annyit mégis megértettek a fejlődésből, hogy az ipari munkásságnak nem áll érdekében a kapitalizmust erőszakkal kiküszöbölni és hogy minden visszaesés a kapitalizmus fejlődésében, egyúttal a munkásmozgalmat is vissza kell hogy vesse céljában. Amikor tehát a háború végeztével ezek a „szociáldemokrata“ vezérek azt látták, hogy a kapitalizmus romokban hever, marxista meggyőződésük szerint nem lehetett arra gondolniok, hogy politikai befolyásukat a szocialista rend megvalósítására használják fel, hanem az volt a kötelességük, hogy a munkásmozgalom egész erejével a kapitalista termelés talpraállítását mozdítsák elő. A marxizmus kényelmesen nyújtható terminológiája szerint a háborúból sarjadt forradalom nem társadalmi, hanem politikai forradalom volt. A politikai hatalmat kész volt átvenni a szociáldemokrata párt, de ezt nem használhatta arra, hogy most már a társadalmi forradalmat is megvalósítsa, mert ennek előfeltételei saját „ortodox“ marxista felfogása szerint is teljes mértékben hiányoztak.

Ez volt a helyzet Németországban, ahol a háború előtt egyrészt az ipari kapitalizmus teljes virágzásban volt, másrészt a császári kormány, Bismarck bölcs kezdeményezése alapján, maga lépett a szociálpolitikai reformmunka terére és ezzel, akarva, nem akarva, a munkásmozgalom fejlődését is előmozdította. Így ott a munkásság erőteljes rendi intézményeiben, a „szakszervezetekben“, kialakulhatott az a munkás-elit, amely azután a szociáldemokrata párt politikailag agresszív mozgalmát társadalmilag konzervatív irányba terelte: ez a politika pedig mindinkább megszerezte számára a kispolgárság széles rétegeinek rokonszenvét és támogatását, így lett a német szociáldemokrácia a munkás-elit vezetése alatt politikailag jórészen az individualisztikus német kispolgárság egyik vezető pártja, — ami természetesen a mozgalom társadalmi konzervativizmusát még a vezetők szándékain túl is növelte.

Ezzel szemben a keleteurópai agrárországokban sem az ipari kapitalizmus olyan fejlett, sem az ipari munkásság olyan jelentékeny tényező nem lehetett, hogy itt a munkásmozgalom fejlődése kedvezően alakulhatott volna. Az ipari munkásság nem nagyszámú, rosszul fizetett és rosszul szervezett proletármasszákat foglalt magában, amelyeknek alig lehetett reményük arra, hogy a kapitalizmus keretei között lényegesen megjavítsák helyzetüket. Az ő fantáziájukban a szociális forradalom nem a kapitalizmus fokozatos, módszeres átépítését jelentette, hanem egy véres, bosszúálló lázadást — amolyan új Dózsa Györgyködést — és végítélet tartását

az „urak“ és a „kizsákmányoló burzsoák“ fölött, amely majd egy csapással el fog seperni államot és kapitalizmust egyaránt és felosztja a polgárság vagyonát a proletárok között. A munkásmozgalom e sötét, gyűlölködő, nihilisztikus hangulata azonban csak erősítette az államhatalom és a polgárság ellenszenvét a munkásságnak még jogos igényeivel szemben is: ilyen körülmények között az uralkodó közvélemény nem látott más módot az állami és társadalmi rend védelmére, mint a kíméletlen represzsiót, ami viszont természetesen nem javította a proletariátus hangulatát. A munkásság ezért itt a maga soráiból nem is tenyészthetett ki értelmes és megfontolt vezetőket, legföljebb nagyhangú, félművelt demagógokat, akik a marxizmus frazeológiáját kitűnően elsajátították; a szellemi vezetés pedig mindinkább polgári entellektüelek kezébe került, akik magukévá tették a marxizmus világnézetét. Ezek többé-kevésbé olyan férfiak voltak, akik a társadalom fennálló viszonyai között nem tudták boldoguláskat megtalálni s ha nem is voltak anyagilag nyomasztó helyzetben, nem érvényesülhettek úgy, mint ahogy ezt becsvágyuk megkívánta volna. Így a tanultság növekvő fejlődésével egyre nőtt azoknak az elégedetlen, anyagilag vagy erkölcsileg deklasszifikált polgári entellektüeleknek a száma, akik a „tudomány“ iránti vak hódolattal Marx „tudományos“ jóslataiból merítettek vigasztalást, és akik azzal a reménységgel csatlakoztak a marxista mozgalomhoz, hogy a proletariátus forradalmi mozgalmának segítségével majd politikai karriért csinálnak és értékesítik fölényesnek tartott vezéri képességeiket.

Ezek a férfiak nem az automatikus társadalmi fejlődés, hanem a mindig jobban elvaduló politikai harc légkörében élvén, számukra a marxizmus frazeológiájának egész más jelentése volt, mint az ipari nyugaton élő munkásvezérek számára. Az ő szemükben „osztályharc“, „elnyomorodás“, „forradalom“, a „kisajátítók kisajátítása“ nem voltak merőben szimbolikus kifejezések, hanem a valóságnak mélyen átértzett képei. Ezek a férfiak harcaik lázában Marxnak nem is bonyolult, tudós közgazdasági munkáiba, hanem inkább propagandisztikus, agitációs írásaiba inélyedtek el és döntő jelentőséget tulajdonítottak a politikai hatalom természetére és átvételére vonatkozó nézeteinek. Így vetették meg a proletariátus forradalmi diktatúrájáról szóló homályos fejtegetések a bolsevizmus politikai elméletének alapjait. Ez az elmélet azonban Marx személyén keresztül elszakíthatatlanul össze volt nőve a „szociáldemokrácia“ békésen evolúciós nézeteivel és a jövő nagy, boldog, szabad idilli társa-

dalmának ígéretével, amely a munkásosztály kispolgári elitjét tartotta bővölete alatt. A „marxizmus“ tehát egymásnak ellentmondó, zavaros és fantasztikus nézetek szintézise ugyan, de mint ilyen, egyúttal veszedelmes szívárványhíd volt, amely a kispolgárság individualizmusát a proletariátus forradalmi kollektívizmusával, a szociális demokráciát a bolsevizmussal kötötte össze.

A háborús élmény hatása alatt a marxizmus két „iskolája“: bolsevizmus és szociáldemokrácia élesen szembekerültek egymással és a mozgalom két táborra szakadt. „Jobb“- és „baloldaliak“, szociáldemokraták és bolsevisták azonban egyenlő mély meggyőződéssel hirdették, hogy ők az „igazi“ marxianusok. Mivel pedig egyik sem tagadhatta, hogy Marx műveiben mind az evolúció, mind a revolúció eszméje benne van, elvben csak a „diagnózis“ szempontjából különböztek egymástól. A szociáldemokraták felfogása szerint a marxista forradalom időpontja még a kapitalizmus vezető országaiban sem érkezett el: hogyan lehetett volna szó arról a gazdasági fejlődésben messze hátramaradott Oroszországban? Az orosz kommunisták viszont belátták, hogy Oroszország társadalmi és gazdasági viszonyai mellett a kommunista kísérlet nem számíthat tökéletes sikerre, ha a nyugateurópai nagy kapitalista országok nem követik példáját, de állították, hogy ezekben az országokban már eljött a társadalmi forradalom ideje. Ha a szociáldemokrata vezérek ezt tagadták, a bolsevisták szerint ők nem lehettek egyebek, mint a proletariátus áruói. Ezért a bolsevisták mindenütt magához a proletariátushoz fordultak propagandájukkal: forduljon el az áruó vezetőktől, ezt hirdették, és a világforradalom erejével vigye győzelemre a kommunista eszméket.

A bolsevisták tehát, akik közben Oroszországban hatalomra jutottak és hozzáláttak álmaik megvalósításához, a világforradalom előharcosainak tekintették 'magukat és a világforradalom réme valóban évekig rontotta el a polgári kormányférfiak éjszakáit. Védekezésül mindegyre több engedményt tettek a szociáldemokráciának, ami helyzetüket csak rontotta a közvélemény szemében. Az államférfi mindig akkor tegyen engedményeket, amikor erősnek érzi magát, s nem akkor, amikor a nyilvánvaló gyengeség kényszeríti erre. Ugyanekkor a leszerelt katonák elhelyezésének nyomasztó szüksége miatt és a fenyegető világforradalom árnyékában a „szociális“ nyomás levezetése céljából is nagy tömegek ellátásáról kellett gondoskodni: munkával vagy segéllyel. A hitelképességükben kimerült hadviselő országok kormányai ekkép — kisebb vagy nagyobb mértékben — rákényszerültek

arra, hogy tovább folytassák a háborúban megkezdett inflációt. Ennek a következménye pedig roppant bizonytalanság, nyugtalanság érzése és a kormányokban pánikszzerű hangulat lett: mindenki úgy érezte magát, mintha egy kártyaváron ülne, amely tűzhányó fölé épült. Ha a kártyavár bedől, a kormányférfiak nem láttak más lehetőséget, mint a kommunista forradalmat: hiszen már katonáikban sem mertek bízni. A tábornokok is még mindegyre érezték hátgerincükben a végletekig vitt háború okozta akaratgyengülést s az ebből eredő fegyelemlazulást.

A polgári államhatalomnak a háborúban megindult felmorzsolódása tehát tovább tartott, s a világforradalom elkerülhetetlenül nyomult volna nyugat felé előre, ha a marxi szuggesztió bűvöletével nem száll szembe egy ellentétes, hirtelen támadt hullámverés: a fasizmus.

A fasiszta ellenforradalom győzelmét lehetetlen volna megérteni, ha a közkeletű naív realizmus álláspontján a közvéleményt valamiképp a nép tömegeiben gyökerező szellemi erőnek tekintenők. Ha azt kellene hinnünk, mint ahogy annyian hitték a háború utáni periódusban, hogy a marxi szocializmus eszmevilága véglegesen úrrá lett a nagy tömegek felett, és hogy már csak arról lehetett szó, hogy a polgári demokrácia lépésről-lépésre vonuljon-e vissza, vagy egyszerre tepertesse földre magát: akkor a fasizmus hirtelen evolúciója teljesen érthetetlen volna. S valóban ezért van az, hogy a polgári nyugaton, ahol a demokrácia és a közvélemény fogalmát egynek tartják, a mai napig sem tudták a fasiszta mozgalmat, annak történeti jelentőségét megérteni, hanem azt csupán néhány erőszakos, kalandos természetű ember ördögi mesterkedésének tekintik. Az, hogy sokmillió birodalmakban a fasizmus világnézete ma a közvélemény hatalmával uralkodjék, a nyugati demokraták számára elképzelhetetlen és megmagyarázhatatlan tömegőrület csupán, amelyet publicistáik jobb ügyhöz méltó buzgalommal iparkodnak a freudi lélektan frazeológiájával „megmagyarázni“.

A valóság ennél összehasonlíthatatlanul egyszerűbb és a „tudatlanéba, a neuropatológiába való mindennemű leszállás nélkül is megmagyarázható. Az igazság ugyanis az, hogy a marxi bűvölet nem a tömegeket, hanem a vezetőket, elsősorban magukat a kormányférfiakat hipnotizálta. Ennek oka pedig abban a körülményben van, hogy a demokrácia általános „diadalával“ hatalomra került kormányférfiak — éppúgy, mint maga Marx — a szellemében, erkölcsi erőiben már hanyatló, individualizált polgári értelmiséghez tartoztak. Ezeknek a politikusoknak lelkierőit elsősorban a hábo-

rús megrázkódtatás ásta alá, de azontúl az az érzés is, hogy közöttük és a „demokráciájuk“ által névleg képviselt néptömeg között egyre nő egy áthidalhatatlan szakadék. Ez a szakadék annak a már megvizsgált fikciónak a távolsága a tényektől, amely a polgárság világnézetében a vagyonos polgárt, a homo oeconomicust, azonosítja a néppel. A liberális polgári jogrend és a kapitalizmus előhaladása mindinkább betemette ezt a szakadékot, mert mindegyre többen — és pedig mindig az alsóbb néprétegek közvéleményformáló, vezető „elit“ elemei — léphettek át azt a határt, amelyen felül a „népi“ ember, jóléte és új szükségletei révén, belépett a „polgári társadalom“ bűvkörébe. Ellenkezőleg, a kapitalizmus fejlődésének megakadása, amely egyúttal a liberalizmust is visszavetette és mindennemű új korlátozásokat hozott magával, egyre nagyobb iramban növelte ezt a szakadékot és egyre szaporította azoknak a polgári elemeknek a számát is, akik számára a polgári életmód már kezdett az elérhetetlen vágyálmok távolába borulni. Ekképen mindegyre nőtt azoknak a reményvesztett burzsoáknak a száma, akik nem hitték többé, hogy a polgári rendet meg lehessen menteni és a teljes tehetetlenség érzetével, rezignáltan várták az ellenállhatatlannak vélt marxizmus végleges győzelmét, amellyel már lelkük mélyén kezdtek megalkudni.

így keletkezett és „erősödött“ meg egy, a marxizmusnak mindegyre jobban kedvező közvélemény. Ne tévesszük szem elől, amit a világnézetek és a közvélemény viszonyáról mondtunk: ezek az emberek nem lettek marxisták, csupán hipnotizálva voltak és elhalt bennük az az erkölcsi erő, amely ellenállás kifejtésére képessé tette volna őket. Hogyan állhatták volna ellen, ha nem tudták, hogy a Marx által beígért boldogság helyett mit ígérhetnének, és még kevésbbé, hogy mit adhatnának a „nép“-nek: hiszen a gondolatviláguknak megfelelő megoldásokban maguk sem hittek többé. És legkevésbbé hittek ezekben a „polgári“ államférfiak, akik, pénzügyi politikájukkal, merőben elveik ellenére, olyan utakra kényszerültek, amelyeken, legjobb meggyőződésük szerint, csak katasztrófa felé lehetett haladni.

A forradalom előhaladását tehát nem pozitív meggyőzések érelték meg, az nem egy, a szíveket és elméket ellenállhatatlanul vonzó világnézet előnyomulását jelentette, hanem csupán negatívumot: meggyőzések és akaraterők elhalását, a mindennapi élet rutinjától még némiképp eltakart általános végelgyengülését minden erőnek, amely a polgári világrendet fenntartja. Nagy űr volt itt keletkezőben, amelyben a kommunizmus való-

jában aprócska, de mégis pozitív erőgócái kényelmesen terjeszkedhettek: ezek legalább tudták, hogy mit akarnak és hittek is abban, hogy amit akarnak, meg tudják csinálni. Legalább is nem volt sok veszteni valójuk s Marx ígérete szerint remélhettek nyerni egy egész világot.

Ha azonban a forradalom valójában csak a gyengeség, az önkéntes szétmállás processzusa volt, ennek csak egy ellenszere lehetett: teremteni egy új erőcentrumot, *lábadást szervezni a forradalom leverésére és a lázadás lendületével talpraállítani a roskadozó államhatalmat*. Ez az államépítő, lélekfelszabadító lázadás volt a fasiszta mozgalom.

Ez a morálom csak alulról jöhetett, csak olyan férfiú gondolhatta ki és szervezhette meg, aki otthon volt a nép között és akinek agyát nem homályosították el, akaraterejét nem bénították meg a polgári eszmevilág fikcióinak áthatolhatatlan ködfelhői. Csak olyan ember lehetett erre képes, aki tudta, hogy a marxizmus által meghódított nép nem egyéb, mint szuggesztió és autósuggesztió sugallta kényszerképzet. Olyan emberre volt szükség, aki tudta, ismerte a népet, hogy az nem ideológiákkal táplálkozik, nem demokrata és nem marxista, hanem felszabadítót, vezetőt, főnököt vár, akiben megbízhatik és aki a tanácstalanság szörnyű gondjait leveszi válláról; olyan férfi, aki megértette, hogy a „polgári“ politikusok nem azért vesztették el a kapcsolatot a néppel, mert az marxista meggyőződések hálójába került, hanem azért, mert tehetetlen helyzetében sorsával szemben magára hagyták.

S amint a forradalom a hatalom szétesése volt, az ellenforradalmi felkelésnek azzal kellett kezdenie, hogy a hatalmat felépítse alulról, hierarchikusan, katonai fegyelemmel. Az új hatalom elkerülhetetlenül „katonás“ hatalom lett és győzelme nem jelentett mást, mint a ledöntött monarchia helyreállítását. Az állami apparátus most már megint egy „fejedelem“-nek, „Dux“-nak kezében volt: de azzal a különbséggel, hogy ő nem csupán az apparátusra támaszkodott, hanem elsősorban arra a közvéleményre, amelyet a maga kezdeményezésével teremtett magának. Ez a közvélemény szilárdabb, mint a polgári demokráciáé, mert mélyebb rétegeken nyugszik és kiküszöböli azt a veszedelmesen ingatag fikciót, amely a kisembert a burzsoáival azonosítja és neki „polgári“ ideálokat szuggerál.

Mussolini, a fasiszmus megteremtője és vezére, megmentette ugyan a polgári demokráciákat is a bolsevizmus lidércnyomásától, — a polgári oligarcháknak azonban új riválisa lett, és így nem csoda, hogy a fasiszta vezér ma a polgári demokrácia „elszámú közellensége“. De nemcsak

azzal érdemelte ki Mussolini ezt a titulust, hogy újból talpraállította a katonai monarchiát, holott ennek ledöntése volt a burzsoázia szempontjából a világháború egyetlen pozitív eredménye, hanem azért is azzá kellett lennie, mert szellemi világa, egész filozófiája éles és türelmetlen ellentétben állt a burzsoázia eszmevilágával.

Marx azt olvasta rá a burzsoáziára, hogy jólétét megtartja magának s a proletariátus számára csak erkölcsi tanításai vannak. (Nem feledhetjük el Voltairt, ezt a szuper-burzsoát, aki tréfásan írta, de komolyan gondolta, hogy azt kívánja: intézője, szabója és felesége higgyen Istenben! „Azt képzelem, tette hozzá, hogy akkor kevésbé fognak meglopni és megcsalni.“) Ebből Marx arra következtetett, hogy az erkölcs „polgári előítélet“, amely csak arra szolgál, hogy segítse fékentartani a proletariátust és megőrizni a burzsoázia osztályuralmát. Következésképpen nem azt tanította, mint a moralizáló forradalmárok — például Proudhon —, hogy a proletariátus feladata az erkölcsöt helyreállítani, hanem azt, hogy az erkölcsöt egyáltalában el kell törölni. Ahelyett, hogy a burzsoázia romlott világát megreformálja, arra készült, hogy ezt a romlott világot odaajándékozza a proletariátusnak. Másképp képzelte el a proletariátus forradalmi mozgalmát az a gondolkodó, akit a fasizmus filozófiai atyjának lehet nevezni: Georges Soréi. A marxizmus könnyűvérű optimizmusával ellentétben, amely hisz abban, hogy a jólét kisajátításával az emberiséget boldoggá lehet tenni, Soréit a világtörténelem nagy mozgalmainak tanulmánya pesszimiztikus filozófiára tanította. Az elnyomott, nyomorgó tömegeknek szerinte nem jólétre van szükségük, hanem megváltásra. „Erőszakot“ hirdet Soréi, de szerinte nem arra a durva, realisztikus forradalmi erőszakra van szükség, amely csak megnyitja a féktelenség gátjait, hanem annak az erőszaknak felszabadító fegyelmére, amelynek képzete megtanít egy eszményi célért áldozatosan küzdeni; nem arra, amely a társadalmat akarja felfordítani, hanem arra, amely átalakítja és felemeli a lelkeket. Az az „erőszak“, amelyet Soréi hirdet, nem egyéb, mint egy „mítosz“, egy nagy győzelmes ütközet képzete, amely hősi lendületet ad a lelkeknek és egy új moralitásnak alapjait teremti meg; amely megtanít önfeláldozóan küzdeni, kitartani, győzni. A kapitalizmustól ezért Soréi nem azt várja, amit Marx, hogy a proletariátus jövődjét jólétét felépítse, hanem hogy a termelés rendjének megszervezésével létrehozza egy új társadalmi rend alapjait. Soréi nem is a kapitalistákat tartja kiküszöbölendőnek, mint Marx, hanem a burzsoázia politikai rendszerét és meg-

romlott erkölceit. A proletariátus egy igazságos jogrendért küzd és meg kell tanulnia, hogy jog nincsen erkölcs és hagyomány nélkül, és hogy az osztályharc célja nem egyéb, mint „az erkölcsiséghez való jog meghódítása“. A munkásmozgalomnak meg kell teremtenie a maga autonóm intézményeit, jogeszméit, saját professzionális mozgalmának a keretei között s e jogeszméket csak úgy viheti győzelemre, ha, mint az öskeresztényeket, az a meggyőződés erősíti a proletárokat is, hogy ők a szentek egész hadseregének élcsapatai. Hogy ezt a meggyőződést az egész világgal szemben érvényre lehessen juttatni, hősi moralitással kell bírniok, s ennek az ára a legszigorúbb önfegyelem és aszkézis. „Nincsen nagyobb igazság, mint az, hogy a világ ^nnál igazságosabb lesz, mennél tisztábbak az erkölcei.“ Ennek a hősi moralitásnak Soréi szerint legnagyobb veszedelme a burzsoá-szellem, amely gyávaságból és kényelemszeretetből magáévá tette a XVIII. század eszméit, az automatikus haladás dogmáját, amely megbénítja a tetterőt és elhitei az emberekkel, hogy hősi erőfeszítések nélkül is előre lehet jutni. A haladás polgári utópiája azt a tévhitet kelti, hogy a várt új világrend magától megszületik: a proletariátusnak csak a kezét kell kinyújtania utána. A polgári gondolat és a proletárforradalom eszméjének összekapcsolása így csak a jakobinus demokráciát hozza létre, ez pedig nem egyéb, mint az elnyomott és erkölcsileg még fel nem szabadult rabszolgalelkek lázadása. Már pedig „bűnös dolog lenne egy olyan forradalomért küzdeni, amely veszélyeztetné azt a csekély erkölcsiséget is, ami még épen megmaradt“. A társadalmi állapot eszménye ekkép nem is a polgári jólét és béke világa, hanem a háború. Az emberhez méltó egzisztenciáért való küzdelmet csak a háború formájában lehet elképzelni. Valamilyen formában az embernek a halállal kell szembenéznie, hogy önmagából a legnagyobb erőfeszítést ki tudja sajtolni: és ez a legnagyobb erőfeszítés, Soréi szerint, éppen csak elég arra, hogy az életben meg tudjunk őrizni bizonyos egyszerű méltóságot.

Mint ebből a futólagos áttekintésből is látható: nem csoda, ha Mussolini, Soréi tanítványa, megtalálta mesterének tanításaiban azt az irányítást, amely őt a sors emberévé avatta, s amelynek elveihez egész tevékenysége hűségesen alkalmazkodott. De nem csoda az sem, hogy a polgári demokrácia politikusai és publicistái nem tudták szívükbe zárni a fasiszta vezért és mozgalmát, sőt hogy a fasiszmus iránti ellenérzésük hatása alatt egyre több rokonszenvet fedeztek fel magukban a marxizmus és a marxisták iránt: persze csak abban az arányban, amint a marxista mozgalom, a

fasizmus pörölycsapásai alatt megsápadva, elvesztette élénkpiros színeit és megszűnt Damokles-kardként lebegni a polgári politikusok feje fölött. Ilymódon jött létre a polgári demokrácia és a szocializmus között az az új közvélemény-egyensúly, amely Nyugat-Európa háború utáni politikai rendjét jellemzi, és amely végül megtalálta a maga misszióját — egy szabatos Sorel-i „mítoszt“ — is abban a jelszóban, hogy harcot hirdet a bolsevizmus és a fasizmus, a bal- és jobboldali „diktatúra“ minden formája ellen.

A POLGÁRI DEMOKRÁCIÁK.

„Demokrácia kontra diktatúra“: így foglalja össze egy jól ismert jelszó a politikai világnézetek jelenkori harcát. Vájjon elfogadhatjuk-e ezt az alternatívát elméleti vizsgálódásaink alapjául? Aligha. Hiszen a főbb jelenkori politikai rendszerekre vetett rövid pillantás is meggyőzhet arról, hogy egyrészt vannak a diktatúrának olyan típusai, amelyek egészen jól összeférnek egy demokratikus államformával, — Szovjetország és a német „vezéri“ állam — és hogy másrészt az úgynevezett „diktatúrák“ között világnézeti szempontból oly ellenlábás rendszerek vannak, mint bolsevizmus és fasizmus: úgyhogy a valóságban mindig könnyebb megértést, együttműködést létrehozni egyes diktatúrák és az úgynevezett demokratikus államok közt, mint a diktatúrának ez ellentétes típusai között.

Az idézett jelszónak mégis van valami jogos értelme — minden jelszónak van, különben nem volna „hatásos“ —, de avégből, hogy e jogos értelmet kihámozhassuk, egyrészt meg kell különböztetnünk a nem-diktatúras demokráciákat a diktatúras demokráciáktól, másrészt meg kell találnunk a „diktatúrának“ mint politikai formának sajátos értelmét, amely értelem egyaránt fellelhető a világnézetileg ellenlábás „diktatúras“ rendszerekben.

Első kérdésünkre a közkeletű válasz az, hogy a nyugati demokráciákban *liberalizmus* uralkodik: ezek a szabadság országai; a diktatúrák ellenben elvileg tagadják az egyéni szabadság elvét, még akkor is, ha egyébként — mint az orosz Szovjet — a kormányzásnak végső célját individualisztikusan határozzák meg, ha elvi céljuk a boldogság és a jólét megvalósítása.

Ez a válasz helyes, és helyességét nem érinti az a tény sem, hogy a liberális demokráciák az utóbbi évtizedekben számtalan engedményt tet-

tek az etatizmusnak, hiszen mindez csak gyakorlati engedmény. *Elvileg* a nyugati demokrácia ma is liberális, amennyiben szabálynak a szabadságot tekinti s a korlátozást csak kivételnek; elvileg minden szabad, amit nem tilt a törvény, ha mindjárt nincs is olyan szabadsága az egyesnek, amelyet a törvény egy vagy más indokolással ne korlátozhatna. Ez a válasz tehát, mint mondtuk, helyes, de mégsem kielégítő, mert a liberális demokrácia nem rekeszti ki azt a felvilágosult diktatúrát, azt a cezarisztikus monarchiát, amelyben a fejedelem a népuralom és a szabadság nevében kormányoz. A nyugati demokráciákra másvalami a jellemző: az, hogy a politika irányításában a véggő szó a sokaságot illeti; Thiers híres epigrammjának nyelvén szólva: *a nép nemcsak uralkodik, hanem bizonyos értelemben kormányoz is*, amennyiben népszavazással in concreto ő dönti el azt a kérdést, hogy kik és hogyan kormányozzanak. Az állami apparátus fölött van még egy politikai hatalom, az úgynevezett népakarat. Másszóval ez azt jelenti, hogy az egyesek sokaságából álló „polgári“ társadalom uralkodik az állami apparátus fölött.

A „diktatúrák“ esetében ellenkezőleg, a diktátorok közvetlen rendelkezése alatt álló állami apparátus a legfőbb hatalom birtokosa, amely nincs alárendelve a társadalomnak. A diktátor maga lehet egy társadalmi mozgalom, egy párt teremtménye: a diktatúra felállítása által ő a párt urává, főnökévé lesz és nincs annak alárendelve, attól nem függ. A társadalom itt 'nem is állítható szembe az állammal, mert az egyes minden jogosnak elismert tevékenysége az állam céljait szolgálja: a gazdálkodás itt éppúgy állami cél, mint a kultúra, s ezért az egyesek professzionális egyesülései, a rendi szervezetek, ugyancsak állami intézmények. Mint Mussolini hangsúlyozza: nincs semmi az államon kívül. Az állam „totális“. Az egyes akkor is, amikor egy referendumban vesz részt, ezzel nem államszervező funkciókat végez, mint a liberális demokráciákban, ahol az egyénekből álló társadalom kinevezi a kormányzat főszerveit és dönt a kormányzás főkérdéseiről, hanem csupán engedelmeskedik annak az állami akaratnak, amelynek alá van rendelve, és amely tőle bizonyos kérdésekben véleménynyilvánítást kíván, *anélkül, hogy ezt a véleményt magára nézve irányadónak elismerné*. Amennyiben a diktatúrák állam formája demokratikus — így Szovjetország és a Harmadik Német Birodalom, ahol a diktátor a „proletariátus“, illetőleg a „német nép“ nevében kormányoz —, az egyes mégsem szuverén, még csak nem is töredéke a szuverénnek, mert akárhány társával állana is össze s akár mily többséget alkotna is velük,

akarata semmit sem számít a diktátorok akaratával szemben, akik *egyedül jogosultak a szuverént képviselni*.

Ami tehát a „liberális“ demokráciák csoportját a diktatúráktól — és viszont — megkülönbözteti, az az egyik esetben *a polgári társadalom uralma az állami apparátus feleit*, a másik esetben *az állami totalitás*, a társadalom felszívódása az államban. Ebben az értelemben fogjuk a két rendszer-csoportot mint „polgári demokráciát“ és mint „totalis államot“ szembeállítani egymással.

A polgári demokráciák három nagy reprezentatív típusa: az angol *kabinetrendszer*, a francia *parlamentárizmus* és az amerikai *prezidencializmus*. A két elsőnek kormányformája oligarchikus, de a különbség közöttük az, hogy a kormányhatalmat a fennálló intézmények értelmében Angliában egy „garnitúrára“, a kabinetre, Franciaországban pedig a mindenkor parlamenti többségre ruházza rá a szuverén nép szavazata. Ezzel szemben az Egyesült Államokban a választott elnök, tehát maga az államfő kormányoz, s így itt a kormányforma monarchikus.

Előadásunkat az angol rendszerrel kezdjük, mivel ennek van a legrégebb történeti múltja, és mivel példaképpül szolgált a másik két polgári kormányrendszernek, amikor azok mai formájukban létrejöttek.

1. A KABINETRENDSZER: NAGY-BRITANNIA.

Az angol parlament állítólag szuverén. Bacon mondotta először és utána sokan megismételték, hogy nincs semmi, amit a parlament meg ne tehetne. Ez ma már csak annyira igaz, mint az angol alkotmányjognak az a másik alaptétele, hogy a királyt illeti a végrehajtó hatalom: az egyik is, a másik is ma már csak közjogi fikció.

Kezdetben a király volt szuverén s a parlament nem volt egyéb, mint a királyi hatalom orgánuma. „The King in Parliament“ azután átalakult formulává a XVIII. században, amikor a parlament valóban szuverén hatalommá lett. Azóta a király egyfelől csak ornamentum az államépületen, másfelől mintegy kültagja a kormánynak, aki kivételes esetekben tanácsot adhat minisztereinek. „The King can do no wrong“: a király nem tehet hibát — ez mai köznyelvre lefordítva azt jelenti, hogy a király semmit sem tehet.

A XVIII. században szuverén lehetett a parlament, mert a képviselő, mihelyt „megválasztották“, független volt választóitól. „Független vélemény-

nyét, érett ítéletét, felvilágosult lelkiismeretét nem szabad feláldoznia, sem ööknek, sem senkinek a világon — így tanítja ki Edmund Bürke (1729—1797) bristoli választóit. Az öök képviselője ööknek nemcsak szorgalmával, hanem ítéletével is tartozik és megcsalja, nem szolgálja öököt, ha azt feláldozza az öök véleményének... Kormányzás és törvényhozás az értelem és ítélet dolga, nem a hajlandóságé: és hol van az értelem, ha a határozathozatal megelőzi a vitát?... A parlament nem különböző és egymással ellentétes érdekek követeinek gyülekezete..., hanem egy nemzet, egy érdek: a közérdek tanácskozó gyülekezete, amelyben az egésznek józan értelméből fakadó, a közjóra irányuló belátásnak kell érvényesülnie.“ Nyilvánvaló, hogy ez a teória egy arisztokratikus politikai rendet tesz fel, ahol a parlament nem lehet egyéb, mint a „legjobbak“ gyülekezete, akik mind értelem, mind erkölcs szempontjából a társadalom elitjéhez tartoznak. Sajnos, ezt az ideált semmiféle alkotmányos berendezkedés sem biztosíthatja. Az arisztokratikus berendezkedés pedig maguknak az uralkodó csoportoknak szemében is elveszti létjogosultságát, mihelyt nyilvánvalóvá válik, hogy a tényleges uralkodók korántsem mindig a legjobbak. Ezt leghamarább ugyanis mindig azok veszik észre, akik névleg maguk is a „szuverénekhez“ tartoznak, de a valóságban nem jutnak hozzá, hogy beüljenek a hatalomba: az ellenzéki politikusok. Arisztokratikus parlamentek ellenzékei tehát mindig „demokraták“ — és befolyásuk, agitációjuk következménye mindig a parlamenti választójog alapjainak demokratizálódása.

Noha az angol parlamenti arisztokrácia e folyamat következtében megszűnt uralkodni, az oligarchikus kormányzás megmaradt: ezt biztosította a parlamenti pártrendszer, pontosabban a kormánygarnitúrák folytonossága. Ezt a rendszert csak akkor lehet megérteni, ha meggondoljuk, hogy az eredeti felfogás szerint a kormányzás a királynak és a király minisztereinek feladata, a parlament feladata pedig az volt, hogy a minisztereket ellenőrizze, és ha bizalmatlan volt irántuk, lehetetlenné tegye számukra a kormányzást. A parlament maga tehát eredeti eszméjét tekintve „ellenzéki“ intézmény, amelyben az imént előadott teória szerint az egyes független törvényhozók minden egyes kérdésben belátásuk szerint dönthettek, hogy elfogadják-e, vagy elvetik a kormány javaslatait és hogy jóváhagyják-e kormányzati elveit és módszereit, vagy bizalmatlansági szavazattal visszavonulásra kényszerítik-e. Mikor azonban a király megszűnt reális hatalom lenni, a kormányt is valamikép győztes ellenfelének, a parla-

mentnek kellett átvennie s avégből, hogy ne legyen kitéve folytonos meglepetéseknek, Sir Róbert Walpole, a XVIII. század első felében megszervezte — túlnyomóan a közönséges korrupció módszereivel — a „Whig“-kormányzópártot. Ez azt jelenti, hogy azóta a kormányt a parlamentben nem csupán a miniszterek szűkebb csoportja — a „kabinet“ — képviseli, hanem egy egész párt — és pedig névleg a többségben lévő párt (ha t. i. van ilyen). Vele szemben ül a „régiből“ parlament, azaz az ellenzék csoportja. S amint a kormány pártját „vezeti“ a kabinet, ugyanúgy vezeti az ellenzéki csoportot is egy „elit“, amelyet olykor „árnyék kabinetnek“ neveznek. „Azok, akik egy ellenzékot vezetni akarnak — írja Bolingbroke, aki Walpole ellenzékét, az első szabályszerű parlamenti ellenzékot, megszervezte... —, legalább is egyenlők legyenek azokkal, akikkel szembeszállnak: mégpedig nemcsak képességben, hanem odaadásban és szorgalomban és mindkettőnek gyümölcsében: tájékozottságban, tudásban is — és szükséges, hogy állandóan készen álljanak minden lehetséges fordulatra.“ Szükséges, hogy készen álljanak minden fordulatra — elsősorban természetesen arra, hogy a kormányzást átvegyék. Ez ugyanis az új ellenzék főhivatása: hogy alternatív kormánygarnitúra legyen.

A további fejlődést csak úgy érthetjük meg, ha figyelembe vesszük, hogy az angol állam és az angol közfelfogás töretlenül fejlesztette tovább a középkori arisztokrácia hagyományait. Ezek között pedig előkelő helyet foglal el a „fair play“, a játékszabályok betartásának elve. A fair play nem egyéb, mint a keresztény méltányosság, a középkori lovagiasság szellemének átvitele minden térre, ahol valami formában mérkőzés, „lovagi torna“ folyik. A fair play szabályai azt követelik, hogy a „játékban“ mindenkinek egyenlő esélyei legyenek, hogy a szabályok ezt biztosítsák, és hogy e szabályokat megtartsák. Ez különösen vonatkozik minden sportban, mint tudjuk, a kezdeményezés jogának gondos elosztására: így jellemző a nagy angol nemzeti játékban, a cricket-ben az „inning“-ek és például a lawn-tennisben, a „service“ váltakozó sorrendje. A parlamenti fair play is azt kívánja, hogy a két garnitúrának egyaránt legyen esélye a kormányzásra és hogy ennek elgáncsolása végett a szerencse ne „korrigáltassák“. Walpole hamisan játszott, mert megvásárolta a törvényhozókat és ezzel a módszerrel több mint két évtizeden át monopolizálta a hatalmat. Ellenfelei, a „Tory“-k erre azzal feleltek, hogy ők meg a választókerületeket vásárolták össze, ami ebben az időben nem volt nehéz, mert a kerületek nagyobbik része úgynevezett „rothadt város“ volt, ahol a szavazatok felett egy-két ember,

gyakran csak egy földbirtokos rendelkezett. Ilymódon a század végére megfordult a helyzet, úgyhogy akkorra már a Toryk monopolizálták a hatalmat. A Whigek — akik, mindent összevetve, voltaképp csak abban különböztek a Toryktól, hogy más vezető főúri családok körül tömörültek — erre felfedezték, hogy a rendszer igazságtalan és nagy agitációt kezdtek a választójog reformjáért. Ez a lendületes Whig-hadjárat teremtette meg azt az új közvéleményt, amelynek nyomása alatt a Tory-többségű Lordok Háza 1832-ben elfogadta a „nagy“ Reform Bilit, amely az új kapitalista polgárság előtt megnyitotta a parlament kapuit. Tipikus esete ez a „közvélemény“-alakulásnak, ímint azt leírtuk. Az angol arisztokrácia előtt elretentő példaként állott a francia forradalom. Ennek visszahatásaképpen előbb az „erős kéz“ módszereivel kísérletezett, de a Whig-propaganda váltig arra tanította, hogy aki erőszakkal áll a haladás útjába, azt végül elsöpri az erőszak. E meggondolások és az agitáció által kiváltott zavargások hatása alatt a Toryk engedtek; a Whigek pedig megtartották a vezetést az arisztokráciának az új, „középosztályú“ parlamentben is, ami nagyon természetes dolog. Hiszen a polgári középosztály képviselői idegenül érezték magukat a Westminster gótikus boltívei alatt és mint aki egy előkelő klubba váratlanul bekerül tagnak, boldogan vetették alá magukat a „dörgést“ jól ismerő régi klubtagoknak. Ezeknek pedig volt annyi józan eszük, hogy az „új emberek“ közül kiválasztották a legjelesebbeket s maguk mellé vették őket vezetőknek és minisztereknek.

A reform után, amelyet roppant „demokratikusnak“ tartott, a vagyonos polgárság nem is gondolt újabb „haladásra“. Ezt a Toryk egyik vezére, Disraeli kezdeményezte, miután kiderült, hogy a jómódú középosztályon nyugvó Alsóházban a gabonavámok eltörlésével, (1846.) gazdasági erejükben és így tekintélyben is meggyengült földbirtokos „gentry“ pártja, a Toryk, nem juthatnak tartós uralomra. Az igazi demokráciát Disraeli 1867. évi reformja kezdi meg, amidőn a középosztály helyett a „kisemberekre“, az összes háztartások fejeire terjeszti ki a választójogot. Ezzel azonban a parlament és a parlamenti kormány egész helyzete megváltozott. Mert ha eddig voltak is „pártok“ a parlamentben, ezek nem voltak szilárdan összeácsolt csoportok s az egyes szuverén törvényhozók megőrizték függetlenségüket a parlamenti eszme szellemében. Ezért az volt a szabály, hogy a kormányok a parlamentben buktak meg, ha elvesztették híveik egy részének bizalmát. 1832 és 1867 között ez nem kevesebb, mint kilencszer fordult elő. De amikor a választóközönség elkezdett milliókat számlálni, ezt a nagy,

tájékozatlan tömeget szervezni kellett s ebben az időben jöttek létre a pártok, mint szilárd, nagy, országos szervezetek. A „demokrácia“ nem úgy működik, mint ahogyan azt gyermekded kedélyek képzelik: hogy a nép szavaz és véleménye szerint választ magának egy kormányt, hanem úgy, hogy a nagy országos pártok — s ilyen a most tárgyalt időszakban nem volt csak kettő: a volt „Tory“, most konzervatív és volt „Whig“, most liberális párt — beszerzik a közönséget a kerületi pártkeretekbe s a pártokból lépcsőt építenek a népnek, amelynek fokait lassan elfoglalva, maga is felkapaszkodhatik a politikai aréna szintjéig. A szervezés technikája pedig elsősorban azon alapul, hogy minden kerületben kiszemelik azokat a férfiakat, akik ott tekintélyes és népszerű személyiségek, akikben a nép megbízik és akikre szívesen szavaz. A helyi nagyság tekintélyét pedig megtoldja a párt országos vezéreinek, az ünnepelt államférfiaknak neve és presztízse. A kettő kiegészíti egymást: jó helyi jelöltek nélkül a párt nehezen boldogul, de a legjobb jelölt is csak sakkfigura a pártvezetőség, a pártszervezet, amerikai szóval, a „machine“ vaskezében. A nép továbbra is „képviselőket“ választ, mint azelőtt, de ezek már nem független szuverének, hanem a pártvezér és a pártvezetőség engedelmes szavazóbábjai. Ilymódon az oligarchia ura marad a terepnek, de sorai lényegesen megritkulnak: a parlament helyett most már a kabinet egyedül kormányoz. Hogy pedig a maga pártját, kormányzó többségét együtt tudja tartani, Gladstone, a liberális vezér és néptribun, kitalálta a választási ígéret — „election pledges“ —, a kötelező kormányzati programra „trükkjét“. Ezt a programot ugyanis az új szuverén, a választóközönség, jóváhagyja s ilyenformán a kormányt a parlamentben nem lehet megbuktatni, amíg programjához hű marad... hacsak, nem fordul ellene valami, ami hatalmasabb, mint a „szuverén“ demokrácia: a közvélemény.

A demokrácia, a választóközönség, ugyanis nem kormányoz és nem is irányít, csupán szavaz, illetőleg bólint. És pedig kétféleképen bólint: az egyik rész, amely szilárdul be van szervezve pártkeretekbe, ingadozás nélkül szavaz a pártjára, amelyhez tartozik, mindaddig, amíg ez a párt teljes feloszlásnak nem indul. A másik rész, a hullámzó szavazat („the floating vote“), követi a közvéleményt. A közvélemény megállapítása azonban, mint mondtuk, az elitek, a vezető csoportok dolga és nem a publikumé. Lássunk egy-két példát: Gladstone, aki a Whig-pártból radikális polgári szellemű „liberális“ pártot csinált, elidegenítette magától a régi Whig-mágusok arisztokratikus csoportját és híveiket, s mivel pártjának többségét e

benső ellentét bizonytalanná tette, az ír nacionalisták támogatását kereste, így tette meg a nyolcvanas években programjának tengelyévé az ír önkormányzat (úgynevezett „Home Rule“) megvalósítását. Ezzel azonban nemcsak a régi Whigeket bősztette még jobban maga ellen, hanem elidegenítette a „liberális imperialisták“ erős csoportját is, amelynek Joseph Chamberlain, a jelenlegi miniszterelnök atyja, volt a vezére. Ez a csoport radikális polgári politikusokból állott, akik azonban messzetekintő szemmel jól látták, hogy mit jelent a Britbirodalom egysége az angol kereskedelmi érdekek szempontjából olyan korban, amely már világszerte a gazdasági nacionalizmus, a védővamos politika jegyében állott. Konzervatívok, Whigek és liberális imperialisták között így koalíció jött létre a Home Rule-javaslat ellen, amely megbuktatta Gladstonet. Ez volt az új imperialista „közvélemény“ keletkezése. A választóközönség azután jóváhagyta a közvélemény ítéletét, s az új koalíció — később egyesülve, mint „unionista“ párt — uralmon maradt 1905-ig. Ekkor azonban ismét a kormányzópárt kebelében támadtak nézeteltérések a birodalmi védővámrendszer behozatala ügyében: Balfour, a pártvezér, egy előkelő, kényelmes és kissé cinikus nagyúr, elúnta a dolgot, fárasztotta a vita, nem érzett magában elég energiát ahhoz, hogy egy nagy propagandaharcot végigküzdjön, annál kevésbbé, mivel gondolkozó, habozó egyéniség volt és kétségei voltak, ami pedig politikusnál mindig a hét főbűn lelegeje. Balfour lemondott, pártját elfogta a pánik, s az új választásokon a közönség jóváhagyta a „közvélemény“ ítéletét, amelyet Balfour maga hozott önmaga és pártja ellen. A következő válság 1909-ben lép fel, amikor Lloyd George büdzséjét, a történelemben példátlan módon, leszavazta a Lordok Háza. A lordok azon a véleményen voltak, hogy a kormány és az Alsóház többsége megsértette az alkotmányt, mert a büdzsé oly mélyen nyúlt bele a magántulajdonba, különösen a földjáraékat érintő intézkedéseivel, hogy az már a magántulajdon elkobzásával volt egyértelmű. A lordok tehát úgy érezték, hogy a polgári szelleműnek tartott közvélemény nevében léptek fel Lloyd George kommunisztikus szellemű pénzügyi politikája ellen. A következő általános választások során a hullámzó szavazat a lordoknak adott igazat, mert a kormányzó liberális párt, amelynek kényelmes többsége volt az Alsóházban, elvesztett 103 mandátumot, s a konzervatívok 116-ot nyertek. Az ír nacionalisták és a Munkáspárt szilárdul megszervezett tömegeinek segítségével azonban a kormány többségben maradt: következképpen a választást úgy értelmezték, hogy a nép a lordok ellen nyilatkozott. Asquith erre bejelentette, hogy javaslatot

fog benyújtani, amely a Lordok Házát megfosztja vétőjogától. A konzervatív tábor, amely másképpen fogta fel a választás eredményét, azt ajánlotta, hogy a két Ház között felmerült vitákat bocsássák külön népszavazás alá, amit viszont a liberálisok utasítottak vissza, azzal, hogy az sértené a parlamenti szuverénitást elvét. Mint látható, a demokratikus parlamentarizmus kényelmesen ruganyos értelmezéseket enged meg: a szükséghez képest hol a népre, hol a közvéleményre, hol a parlamenti többségre és annak szuverénitására lehet hivatkozni. Ebben az esetben, miután egy második választás 2. mondd és írd: két mandátummal növelte a kormány többségét, a vitát a király döntötte el, azzal, hogy engedélyt adott a felsőházi liberális többség elnyerésére szükséges számú lord kinevezésére. Erre a Lordok Háza megadta magát és jóváhagyta Asquith reformját. Ezúttal tehát a király volt a közvélemény hiteles orgánuma.

A demokrácia és a közvélemény-mechanizmus közötti eltéréseket azonban legvilágosabban mutatják a háború utáni választások, amióta nem két, hanem három kormányképes garnitúra küzd a hatalomért: a konzervatív-, a liberális- és a munkáspárti elit. 1923-ban Baldwin, akinek kényelmes többsége volt, fejébe vette, hogy behozza a védővámot és felhatalmazást kért a néptől, azaz feloszlatta az Alsóházat. A népszavazás eredménye az volt, hogy a konzervatív pártra néhány tízezer szavazattal több esett, mint egy évvel előbb, amikor kényelmes többséget kapott. Csakhogy most a két ellenzéki párt választási paktumot kötött egymással és így kihasználta azokat az előnyöket, amelyeket az angol rendszer azzal nyújt, hogy csupán relatív többséget kíván egy-egy képviselő megválasztásához. Ilyenformán ezúttal kiköszörülték azt a csorbát, amelyet 1922-ben szenvedtek, amikor a konzervatív párt 14,000.000 szavazatból 5,500.000 szavazattal szerezte meg a mandátumok abszolút többségét, a demokrácia különös dicsőségére. Ezúttal ugyanis valamivel több szavazattal Baldwin pártja 88 mandátumot veszített, és csupán a relatív többséget tudta megszerezni. A „közvéleményét” ebben a helyzetben Asquith, a liberális pártvezér képviselte, aki a maga pártjának szavazataival nyeregbe segítette MacDonald munkáspárti kormányát. Ez történt 1924. januárban. Figyeljük meg: a „közvélemény” ezúttal a választás után nyilatkozott. Októberben azonban Asquith, akinek nem tetszett MacDonald oroszbarát külpolitikája, úgy érezte, hogy most már a közvélemény megváltozott, és leszavaztatta védencét az Alsóházban. MacDonald a népre appellált és 1,000.000 szavazattal többet kapott, mint tíz hónappal azelőtt. Mégis rúdul megbukott, mert a liberális sza-

vazók elúnták, hogy olyan pártot támogassanak, amely ugyan dönthetett a kormányok sorsáról, de maga nem juthatott kormányra. Olyasféle helyzet ez, mintha egy footballrajongó közönségtől azt kívánnák, hogy ne ezt vagy azt a „star“-csapatot biztassa, hanem — a bírót. Mivel pedig Mr. Asquith, mint „közvélemény“, a Munkáspárt ellen döntött, hívei elfogadták ezt a döntést és szavaztak — Baldwinra. A liberális párt így elvesztett 1,400.000 szavazatot, s emellett ezúttal a világos közvéleményhelyzet még több mint egymillió szavazót kihozott apátiájából és ezzel is növelte a konzervatív győzelmet. Ebben valószínűleg része volt annak is, hogy a kormány politikájában mutatkozó bizonyos gyengeségeket erős propagandisztikus aláfestéssel úgy lehetett feltűntetni, mint határozott közeledést a kommunizmus felé, ami a konzervatív angol kispolgári tömegeket izgalomba hozta. Arról azonban, amit ilyenkor a zurnalisztika hirdetni szokott, hogy a választók elfordultak MacDonaldtól, szó sem lehet: ellenkezőleg, ezúttal többen szavaztak rá, mint előzőleg. Ebben megint az a másik körülmény érvényesült, hogy az új szavazók a 21. életévüket betöltött fiatalokból kerültek ki, és a fiatalság közismerten mindig inkább hajlik a türelmetlenebb, gyökere-sebb megoldások felé. Épenséggel ez a körülmény volt az egyik főtenyező az 1929. évi választások eldöntésében. Ezúttal nem volt világos „közvélemény“: a parlament rendes ciklusában oszlott fel, és nem volt ok arra, hogy a konzervatív Baldwin-kormány elveszítse a választók bizalmát. A különféle angol közvélemény-szakértők, akikkel azokban a napokban e sorok írójának alkalma volt eszmét cserélni, csökkent, de mégis vitathatatlan konzervatív többséget vártak. Azonban 1928-ban Baldwin új választási reformot vitt keresztül, egyenlővé téve a nők választójogát a férfiakéval: ez pedig mintegy 5—6 millió 21. és 30. év közötti új választó szereplését jelentette. E szaporulat nagyrészét, a fiatalság szellemében, a Labour Party kapta meg, amelynek ezúttal majdnem 3 millió szaporulat jutott, holott Baldwin csak 600.000-rel kapott többet, mint 1924-ben, noha így is relatíve a legtöbb szavazat reá esett. Egy másik körülmény is közrejátszott ezúttal: Lloyd George-nak miniszterelnöksége alatt gyűjtött választási alapja, amelyet a hosszas vívódások után újraegyesült liberális párt jelöltjeinek rendelkezésére bocsátott. A liberális párt ilyenformán nagyszámú jelöltet állított és harcban állt olyan kerületekben is, ahol alig lehetett győzelmi esélye. Az eredmény azonban csak a liberális szavazatok szaporodása volt, a mandátumok lényegesebb szaporodása nélkül. MacDonald tehát, a mandátumok relatív többségével, kormányt alakított, de megint a liberális párt

támogatására volt utalva, következképpen kerülté tehát a gyökerezebb szocialista törvényalkotást — ami nem esett nehezére — és a bizalmi kérdés felvetését. Az ellenzék nem is buktatta meg, azonban az 1929—31. években beállott és egyre növekvő gazdasági válság olyan munkanélküliséget zúdított Nagy-Britanniára, hogy a munkanélküliség elleni biztosítás deficitjének növekvő terhei a költségvetést teljesen felborították. Nyilvánvaló volt, hogy csökkenteni kell a túlméretezett szociális terheket, de a szakszervezetek ellenállásával nem bírt a rajtuk nyugvó kormány. MacDonald ezért elhatározta, hogy lemond és Baldwint ajánlotta utódjául. A királynak azonban az volt a kívánsága, hogy MacDonald maga alakítsa meg az új kormányt, lehetőleg az összes pártok bevonásával. így alakult meg az első, úgynevezett „nemzeti“ kormány, amellyel szemben a Munkáspárt többsége ellenzékbe ment ugyan, de amelyben helyet foglalt a párt három régi, népszerű vezére: MacDonald, Snowden és Thomas. A kettészakadt Labour Party vezeterei egymást ütötték legjobban a nyilvánosság előtt: az ellenzékbe ment vezeték természetesen árulóknak nevezték MacDonaldot és társait, azonban a „közvélemény“ ítéletét Snowden fejezte ki, gyilkos gúnyal gyáva nyulaknak nevezvén az ellenzéki munkásvezéreket, akik megfutottak a kötelességteljesítés elől. A Labour Party e „közvélemény“ előtt nem tudott megállni és 1,800.000 szavazatot vesztett. Azt, hogy e szavazatvesztés valóban egyes népszerű vezeték elpártolásával következett be, világosan mutatta a következő, 1935. évi választás, amikor a Labour Party néhány ezer szavazat híján visszanyerte 1929. évi legnagyobb létszámát, s a konzervatív szavazatok száma 1,400.000-rel csökkent — noha Baldwinnak sikerült az abesszín népszövetségi politikát kitűnő választási platformmá kiépítenie, s így a „közvélemény“ mellette volt. Ez azt mutatja, hogy az 1931. évi eredmény teljesen abnormális volt, és 1935-ben mindenki nagyjából elfoglalta a „rendes“ helyét, noha a konzervatív párt hiánytalanul megtartotta az 1931-ben reáesett liberális szavazatokat, aminek nyilvánvalóan az a magyarázata, hogy a liberális párt egyik szárnya bent ült a kormányban, és így a „jobboldali“ liberális szavazatok mindenütt a konzervatív jelöltekre estek, ahol nem volt jobboldali liberális jelölt.

Az ekképen elemzett választási eredményeket a következő táblázat mutatja. („M“ a mandátumok számát jelzi, „Sz“ a szavazatokat ezekben.)

E számokból azt látjuk, hogy a választóközönség maga csak akkor „dönt“ egy kormány sorsáról, ha azt előbb már a „közvélemény“ eldön-

	1922		1923		1924		1929		1931		1935	
	M.	Sz.	M.	Sz.	M.	Sz.	M.	Sz.	M.	Sz.	M.	Sz.
Konzervatív.....	347	5,500	258	5,500	420	8,000	260	8,600	463	11,900	387	10,500
Liberális	119	4,200	158	4,300	392	900	59	5,300	712	300	542	300
Munkáspárti	142	4,200	191	4,400	150	5,500	288	8,400	616	600	154	8,300
összes szav.		14,300		14,500		16,600		22,600		21,600		22,000

tötte. így 1924-ben, amikor Asquith volt a közvélemény, s mint ilyen, egy és félmillió szavazatot küldött a maga táborából a Baldwinéba. 1931-ben a király, MacDonald és Snowden formálták meg a közvéleményt, amely azután 1,800.000 munkáspárti szavazatot mozdított ki a helyéből. 1923-ban, 1929-ben és 1935-ben azonban „normális“ szavazás folyt, ami azt jelenti, hogy mindenki a „maga“ pártjára szavazott: a kispolgárság a konzervatívokra, a bérmunkásság a Labour Partyra, a polgári értelmiség a liberális pártokra. Ilyen körülmények között a relatív többség rendszere mellett az eredmény merőben sorsjátékszerűen dől el. Ha nincs tiszta mandátum-többség az Alsóházban, az eredményt a pártvezérek állapítják meg részben hajlandóságaikat, részben bizonyos „játékszabályokat“ követve. Ezeknek alkalmazása természetesen eléggé ötletszerű. Mert mit jelent az például, hogy 1922-ben, amikor a konzervatív párt 5,500.000 szavazatot kapott, „mellette“ nyilatkozott meg az ország, és 1923-ban, mikor valamivel több szavazata volt, „ellene“? És mit jelent az, hogy MacDonald „győzött“ 1923-ban 4,400.000 szavazattal és „elvérzett“ 1924-ben 5,500.000-rel? Miért volt nagy győzelem 8,000.000 szavazat 1924-ben és nagy vereség 8,600.000 1929-ben? Miért volt kormányképesebb 1923-ban 4,400.000 szavazat, mint 5,500.000 szavazat és 1929-ben 8,400.000 szavazat, mint 8,600.000? De még sajtáságosabb a helyzet az egyes választókerületekben, ahol, mint mondtunk, relatív többség kell csupán a „győzelemhez“. 1931. március 27-én Sunderland kerületben pót választás volt. Ez alkalommal a konzervatív jelölt „győzött“ 30.497 szavazattal a munkáspárti jelölt 30.075 és a liberális jelölt 15.020 szavazata ellen. Eszerint elvben 422 szótöbbsége volt, több, mint 75.000 leadott szavazat mellett, a valóságban azonban 14.600 szavazattal kisebbségben maradt. Az eredmény hírére Baldwin, a konzervatív párt vezére kijelentette, hogy ezzel az ő politikájuk „nagy győzelmet“ aratott, alvezére, Neville Chamberlain pedig egyenesen úgy értelmezte ezt a szavazást, hogy Észak-Anglia („the North“), íme, a védővamos politika mellett foglalt állást. De ha a relatív többség „nagy győzelem“ egy kerület-

ben, miért lesz belőle „nagy vereség“, ha az egész országra esik? Nyilvánvalóan logikusabb lenne az országból egy választókerületet csinálni és kimondani, hogy a parlamentben is relatív többség legyen a döntő, vagy a relatív többségnek „prémiumos“ mandátumokat adni. Csakhogy akkor 1922 óta mindig csak konzervatív kormány lehetett volna, s ez nem lenne „sport-szerű“. A célszerűség tehát azt kívánja, hogy a kerületekben beérjék a relatív többséggel, de a fair play elve azt kívánja, hogy a kormányzásra módot adjanak a relatíve legerősebb ellenzéki csoportnak is. Ezért ma is, amikor már nem egy, hanem három, vagy ha úgy tetszik, négy nagyobb párt van a parlamentben, a régi „kétpártrendszer“ fikcióját továbbra is fenntartják és úgy rendezkednek be, mintha most is csak két párt lenne: „a“ kormány és „az“ ellenzék pártja. Emellett az új helyzet mellett bizonyos fokig feléledni látszik a régi parlamenti szuverénitás: hiszen a kormányoknak ma már ismét nem mindig van szilárd többségük, és ilyenkor meg lehet őket buktatni bizalmatlansági szavazattal. Igen, de a bukás ma ilyen esetekben egy kisebbségi pártvezér elhatározásától függ és nem „szuverén“ törvényhozók pálfordulásaitól. A parlamenti arénában ma csupán egy szűkkörű oligarchia uralkodik, amely a „játékszabályok“-ra ügyelve, a lovagi torna szellemében buktatja el egymást, amikor a döfés pillanata elérkezett. Az egész rendszerben valósággal kínai stílusú konvencionizmus érvényesül. Mindez azonban azért nem játszik szerepet, mert ma már maga a pártalakulás is merőben konvencionális, és az a kérdés, hogy ki legyen kormányon, akár sorshúzással volna elintézhető, mint a régi Athénben. 1867-től kezdve ugyanis a parlamenti jobboldal fokozatosan átköltözött balra. A különböző színezetű kormányok azóta felváltva vetélkednek abban, hogy hogyan vigyék a polgári demokráciát és a szocializmust tovább előre. Ezt pedig nemcsak hogy megtehették, hanem kötelességük is volt megtenni, tekintettel arra, hogy a kapitalizmus és a jólét roppant nagyarányú fejlődése mellett nemcsak erkölcsstelen, de oktalan dolog is lett volna a szegényebb néposztályoknak a nemzeti jövedelemből egyre növekvő részt nem juttatni. Ilyenformán az angol állam, az összes pártok közreműködésével, fokozatosan nagyarányú népjóléti szervezetté alakult át. Demokrácia és oligarchia békés együttműködése így érthető meg: ha nem is egyéb merő fikciónál az az állítás, hogy Angliát a nép kormányozza, annál inkább igaz, hogy a kormányzó oligarchiák a nép érdekében igyekeznek kormányozni, hogy tehát a közérdek fogalmát szocialisztikus szellemben fogják fel. Céljuk a béke biztosítása és a jólét ki-

terjesztése. És a „közvéleményt“ is ebben az értelemben fogják fel. Ezt jelenti az, hogy ma az angol politika szelleme, az angol „közvélemény“ általános irányzata baloldali, és ezért nincsen számottevő különbség a garnitúrák politikai ténykedésében. A különbségek csak a programokban találhatók, de a programok a valóságban csupán arra valók, hogy a pártok még meg tudják különböztetni magukat egymástól. Az államférfiakat e programok oly kevésbé érdeklik, hogy Philip Snowden, két munkáspárti kormány egykori pénzügyminisztere és vezéralakja, egyszer bevallotta, hogy sohasem olvasta a pártprogramot, amellyel a Labour Party 1929-ben a Választási harcba indult és — állítólag — győzött.

Ez a nagy politikai egyértelműség természetesen a növekvő társadalmi egyöntetűség kifejezése. Anglia lakosságának nagy többsége, az úgynevezett „dolgozók“ osztálya, ma már jórészt polgári színvonalon áll. Így mindinkább megvalósult az idők folyamán a „polgári“ társadalom eszménye, az a követelmény, hogy mindenki valóban feljusson a szolid, rendezett anyagi viszonyok között élő polgárság színvonalára. Ennek legékesebben szóló bizonyítéka az, hogy a munkásosztály megtakarított vagyonát ma mintegy 3 milliárd font sterlingre, azaz 75—80 milliárd pengőre becsülik, ami a magyar állami költségvetés átlagos főösszegének körülbelül százszorosa.

Ennek a Nagy-Britanniára nézve végtelenül örvendetes helyzetnek csupán egy árnyoldala van, az, hogy az angol állami és társadalmi be rendezkedés kizárólag a kapitalisztikus gazdálkodás boldogulásától, a növekvő jólétől, ez pedig a gazdasági forgalom expanziós lehetőségeitől, a „látható“ és „láthatatlan“ kivitel méreteitől függ. Anglia jóléte és politikai egyensúlya ilyenformán szoros függvénye a világ gazdasági és közvetve a világpolitikai viszonyoknak. Ezért van az, hogy az angol politika természetes előharcosa a békének és az együttműködésnek a nemzetközi politikában: hiszen nincsen ország a világon, amelynek több veszteni valója lenne, nem csupán a háború, de a világ gazdasági összefüggések minden megzavarása következtében. 1931-ben, amikor a világ gazdasági válság Nagy-Britannia pénzügyeit szétzilálta, az egész politikai egyensúly felborulással fenyegetett. Csak MacDonalddnak és barátainak valóban hősiesség elhatározása, amellyel politikai egzisztenciájukat feláldozták, mentette meg a helyzetet és tett lehetővé egy „reakciós“ epizódot az angol politikai életben. Az angol politika említett „baloldali“ orientációja következtében ugyanis egy szélsőjobboldali politikus vezetése alatt könnyebben lehet rela-

tíve „jobboldali“ politikát csinálni. Konzervatív kormány nem merte volna csökkenteni a szociális gondoskodás méreteit, leszállítani a tisztviselői fizetéseket és átmenni a védővamos politikára, mert az lett volna az érzése, hogy a „közvélemény“-nyel száll szembe.

Egy másik példa, amely jól mutatja ezt és ezzel az egész rendszer Achilles-sarkát, Baldwin 1935. évi kalandja a szankciós politikával. Mivel-hogy, mint említettük, az angol politika legfontosabb feladata a béke megóvása, Anglia lelkes támogatója volt a népszövetségi rendszernek, amelynek alap gondolata az volt, hogy a háborút háborúellenes szövetkezéssel kell lehetetlenné tenni. A feltevés az volt, hogy az esetleges támadó meggondolja, hogy szembeszálljon-e az egész világgal, ha megsérti az egyesség-okmányt. Amennyiben ez a feltevés nem vált be, természetesen csődbe kellett jutnia az egész rendszernek: hiszen ennek célja az volt, hogy ne legyen háború, s nem az, hogy háborút viseljenek a háború megakadályozása végett, ami tökéletes képtelenség. Baloldali kényszerképzetektől meg nem zavart elmék ezt tisztán látták volna: Baldwin és kormánya azonban csak egy jó „baloldali“ választási platformot látott abban, hogy hitet tegyen a népszövetségi szankciós politika mellett. Itt volt egy baloldali „non plus ultra“ lehetősége: ezt a platformot a munkáspárti ellenzék sem lícitálhatta túl. Belpolitikailag a számítás bevált, de külpolitikáját Mussolini keresztülhúzta, s Baldwin bekerült a csapdába, amelyből a Hoare—Laval-egyezménnyel próbált menekülni. Minthogy így programjához hűtelen lett, minden oldalról óriási „közvélemény“-támadás fenyegette, és papírforma szerint le kellett volna mondania. Ámde nyilvánvaló volt, hogy alig egynéhány héttel azután, hogy hatalmas többség élén vonult be az Alsóházba, a miniszterelnök nem mondhatott le, mert angol fogalmak szerint nem volt senki, aki tőle a kormány vezetését átvehette volna. Ezért Baldwin úgy menekült meg a csapdából, mint a róka: benne hagyta egyik végtagját — azaz külügyminiszterét, Hoaret. MacDonald és Baldwin esete világosan mutatja, hogy az angol rendszer mai baloldalisága mellett egyensúlyhiányban szenved. Az angol parlamenti aréna mai levegője „stuffy“, áporodott, hiányzik belőle az őszinte világnézeti vita felfrissítő szellője, amely valamikor a kétpártrendszernek lendületet adott. A mai „baloldali“ munkáspárti kormánygarnitúra nem őszinte, mert nem baloldalibb, mint ellenfele: nem tud baloldalibb lenni, mert a saját, radikálisabb, enyhén kommunisztikus programjában nem hisz. Viszont a „jobboldali“ konzervatív párt nem mer ellenfelénél jobboldalibb lenni, és ma már a parla-

menti fair play szabályaiba is beleütközik, amennyiben az ellenfél elveit kölcsönzi ki, mint éppen Baldwin esete mutatja. Ezt az ellenfél csak azért nem veszi túlságosan a szívére, mert világosan fél a saját programjától és attól, hogy e programmal legyen kénytelen kormányozni.

A felületes benyomás az, hogy az oligarchikus kormánygarnitúrák félnek a demokratikus tömegektől és ezért mindinkább belesodrónak a demagógiába. Pedig hát az angolok mindig oly büszkén emlegetik az ő népük „politikai érettségét“ s ennek tulajdonítják, hogy a demokratikus parlamenti kormányzás náluk jobban bevált, mint máshol. Már pedig a nép politikai érettsége abban nyilvánul meg — ezt Spengler találóan mondja —, hogy bizalommal van a bevált és hivatott vezetés iránt. A baj csakugyan nem is a népben, hanem a vezetőkben van. Itt is az ismétlődik meg, amit a történelemben már többször láttunk: a jóléttől elpuhított politikai vezetők egyoldalú individualisztikus tájékozódása. Annak a nagy gazdagságnak, jómódnak tudata, amelyben élnek, a segítség és a méltányosság régi hagyományaival erősítve, azt diktálja nekik, hogy nincsen más feladat, mint ezt a jólétet mennél szélesebb körökre kiterjeszteni és megőrizni. Politikájukat nem tudják másképp legitimálni, mint a jólét és a béke, a szocializmus és a pacifizmus szellemében.

A népszövetségi léggömb szétrobbanása, igaz, bizonyos önkritikai reflexiókra adott alkalmat az angolok politikusainak. Ők őszinték voltak akkor, amikor a népszövetségi szankciós rendszert a béke érdekében védtek, a kontinensen azonban mindegyre nőtt a gyanú, hogy az angolok nem a békét védik, hanem a maguk tengeri közlekedési utainak és a brit birodalomnak biztonságát: hiszen nyilvánvaló volt, hogy Mussolini gyarmati hadjárata sokkal kevésbé veszélyeztette a világbékét, mint maga a népszövetségi „megtorlás“. Ilyenformán a kontinensen az a felfogás alakult ki, hogy az angolok a Népszövetség erejével akarják megvédeni a maguk birodalmi érdekeit. „Bella gerant alii.“

Az angolok rossznéven vették politikájuknak ilyen megítélését, de azért elgondolkoztak rajta és talán felismerték, hogy a béke érdekei és az ő érdekeik mégsem minden ponton azonosak. Lehetséges az olyan béke, amely mellett az ő tengeri összekötő utaik mások befolyása alá kerülnek, s akkor kereskedelmi életérdekeiket esetleg csak súlyos politikai áldozatokkal, vagy semmiképpen sem tudják megvédeni. „Ha egyszer vereséget szenvedünk a világpiacokért folytatott versenyben — írta az akkori Lord Clarendon Grenville lordnak 1841-ben —, nem tudom, hogyan tart-

juk fenn rendszerünket, amely a legmesterségesebb az egész világon.“ Az a béke tehát, amely az angolokat érdekli, nem okvetlen azonos a világ-békével: az különleges *angol* béke: „Pax Britannica“. Ha pedig a Népszövetség nem hajlandó arra, hogy ez angol béke védelmére világháborúba keveredjék, világos, hogy az angoloknak nem marad más hátra, mint felfegyverkezni. A felfegyverkezés politikája azonban „jobboldali“ politika, s ezért ezt is takarni kell egy baloldali „derivációval“. Az angolok tehát a hivatalos elmélet szerint nem azért fegyverkeznek, mert ez érdekükben van, hanem azért, hogy „legyen, aki megvédi a demokráciát és a világbékét a harcias fasiszta hatalmak ellen“. Az új angol fegyverkezési politika is megtalálja ekkép igazolását a demokratikus mítosz szellemében. Ez azonban megint csak nem használ az angol közélet megromlott egyensúlyának, amit világosan mutat Attlee munkáspárti vezérnek egy kalandja a maga pártjával. 1937-ben Attlee le akarta szavaztatni pártját a kormány fegyverkezési javaslatai ellen, „pro domo“ azzal az indokolással, hogy az ellenzék további talajt veszít az országban, ha nem teljesíti hivatását és nem opponál. (NB. x'Xttlee őrnagy most már 2000 font évi fizetést húz az államkincstár-ból, mint „őfelsége ellenzékének“ hivatalos vezetője: ő tehát valóban kötelességét iparkodott teljesíteni.) A *parlamenti* párt többsége azonban azon a nézeten volt, hogy a fegyverkezés a demokrácia és a béke védelmére szolgál, tehát azt a szocialista és pacifista ellenzéknek is helyeselnie kell. Alig kell mondani, hogy az ellenzék politikai érdekei szempontjából Attleenek volt igaza.

A baloldali ellenzék ilyen körülmények között nyilvánvalóan elveszti létjogosultságát, és mindinkább világossá válik, hogy a valóságban Anglia is éppúgy áttért az egypártrendszerre, mint a „totális“ államok. Hiszen ilyen messzemenően egységes világnézeti tájékozódás mellett, a megoldandó problémák többé-kevésbé politikamentesekké, technikus problémákká válnak. Ezeket pedig egyformán kell megoldani, akár ez, akár az a garnitúra van kormányon. A megoldások többé-kevésbé kívül is esnek már a parlamentek hatáskörén és átmennek a bürokrácia hatáskörébe, amely az önkormányzatok ellenőrzését is mind szorosabbra fogja. Ezzel pedig a szabadságot is mind nagyobb mértékben kiszorítja az állami szabályozás, mint azt Lord Hewart, Anglia lord-főbírája, egy nagy feltűnést keltő könyvben mutatta ki. Igaz, hogy a bürokrácia csak a parlamenttől megszabott keretekben mozoghat, de a valóságban ez hatalmát csak növeli. Mert a 615 tagú Alsóház nem képes az állami élet összes részletkérdéseire ki-

terjedő szabályozást készíteni s így túlnyomóan kerettörvényekben intézkedik, amelyek a bürokráciának rendkívül bőkezű parlamenti felhatalmazásokat adnak; a törvényhozás ellen pedig a bíróságok sem tudják az alattvalók szabadságjogait megvédeni. A liberalizmus elve ugyan érintetlen marad, mert az egyénnek még mindig szabadságában áll mindazt megtenni, ami törvényesen megtiltva nincs, de a valóságban egyre szűkebbre szorul az a tér, amelyen belül ez a szabadság valóban érvényesíthető. A nagy tömeg, a „kisemberek“ sokasága számára, amelynek szellemi igényei szerények és szükségletei standardizálva vannak, amelyet újságjában nem a szabadrögtű vezércikkek, hanem a bűnügyi-, szexuális-, és sport-szenzációk érdekelnek, gyakorlatilag mindegyre kevésbé különbözik ez a szabadság attól a „szolgaságtól“, amelyben a „diktátorok“ alattvalói élnek.

Az elvi különbség mindazonáltal kétségtelen, s e különbség tudata kielégíti az angol alattvalót: ő elsősorban szuverénnek érzi magát — ez a polgári demokrácia vívmánya — és tudja, hogy minden korlátozás az ő érdekében, az ő jóváhagyásával történik. Végére is minden szabadságnak korlátja a közérdek, s ez a közérdek az ő érdeke. Az individualizmus szellemében mindig az egyén jóléte és boldogsága — szociális berendezés mellett „a legnagyobb szám legnagyobb jóléte“ — lévén a zsinórmérték, nem feltűnő az egyéni szabadság és az állami szabályozás e konfliktusa. „Szíve mélyén az angol valóban ma is liberális — írja W. F. Lofthouse —... de túlhaladt a filozófiai liberalizmusnak azon az elvén, hogy mindenki megteheti, amit akar, mindaddig, amíg másnak kárt nem okoz. Az állam feladata (szerinte) nem az, hogy Hobbes Leviathan ja legyen, de nem is az — mint a „laissez faire“ régi hívei kívánták: hogy csak az „aréna“ rendjére vigyázzon. E feladat: biztosítani azt, amit az átlagos angol a jó élet feltételeinek tart, azaz emelnie kell az életszínvonalat és gondoskodnia a polgárok tömegeiről, ki kell küszöbölnie elavult megkülönböztetéseket, fenntartania azt, amit a tulajdon jogainak tekintenek és támogatnia az ország kereskedelmét. A végső kérdés azonban a jólét kérdése. *Senki sem hiszi, hogy a jólét érne valamit, vagy hogy lehetséges lenne megvalósítani a hagyományos szabadságjogok nélkül, amelyeket minden réteg számára fenn kell tartani, de minden javasolt változás igazi próbaköve ez a kérdés: vajjon kifizeti-e magát?*“

Ezek a fejtegetések, úgy érezzük, mesterien foglalják össze az egész helyzetet. Azonban Lofthouse sorrendjét meg is lehet fordítani s talán még igazabb azt mondani: *senki sem hiszi, hogy a hagyományos szabadság-*

jogok érnének valamit a jólét nélkül. Ezért nagy kérdés, vajjon mi lesz a szabadsággal, ha egyszer a jóléti mechanizmus komoly léket talál kapni! Vajjon nem fogja-e akkor az angol polgár is feláldozni hagyományos szabadságát és nem lesz-e hajlandó magát alávetni egy diktátori hatalomnak, cserébe egy kis biztonságért, cserébe azért a jó érzésért, hogy ismét van, aki gondoskodik róla és határozott államférfiúi akarattal vezet? Ez a kérdés még válaszra vár, és semmiféle bölcsekedés az angol ember „lelkületéről“ nem válaszolhat reá a jövő tények helyett, mert az emberek „lelkülete“ általában, hosszabb időszakot és nagy számokat, tömegeket véve alapul, életfeltételeikkel együtt változik.

2. A PARLAMENTARIZMUS: FRANCIAORSZÁG.

A nagy kontinentális államok közül ma, tudjuk, Franciaország van legközelebb Angliához, mind társadalmi szerkezet, mind politikai rendszer tekintetében, noha a történelem tanúsága szerint Franciaország fejlődése számos tekintetben éppen az ellenkezője volt annak, ami Angliában ment végbe. Ők ma úgy találkoznak össze, mint két világjáró, akik közül az egyik kelet-nyugati, a másik nyugat-keleti irányban járja körül a földet.

Az angol parlament ma, láttuk, kezd a király sorsára jutni s maga is merő ornamentummá átalakulni az államépületen, amely mindinkább szilárdan kiépített bürokratikus óriásüzemmé alakul át. Ennek az átalakulásnak azonban minden fázisa a parlament szétesztendő szakadatlan és következetes reformmunkájának eredménye. Enélkül a parlamenti munka nélkül az angol közigazgatás még középkori alakjában állana előttünk, s a vállalkozó korlátlan kényúr volna a kapitalista üzemben. Franciaországban, ellenkezőleg, a bürokratikus állami üzem alapjait a Capet királyok rakták le hosszú százados szívós munkában, s erre az alapra építette fel a modern francia közigazgatás acélvázát a nagy Napoleon, a 8. év Pluviöse havában kiadott törvényes rendelkezésekkel. E közigazgatási rend alapja a magyar megyének nagyjából megfelelő „département“, amelynek igazgatása teljes egészében a megyefőnök („préfet“) kezében van, ez viszont politikai tisztviselő és tökéletesen függ a belügyminisztertől. Ez a szigorúan centralizált és racionalizált közigazgatási gépezet azóta változatlanul fennáll és túlélt öt forradalmi rendszerváltozást. „Az a felfordulás, amelyet e változások előidéztek — írja Tocqueville —, sohasem volt sem hosszúéletű, sem általános; a nemzet legnagyobb része alig érezte meg azokat, sőt olykor alig is vette

észre“, mert „a közigazgatási szerkezet épen maradt a politikai alkotmányok romjai között. Kicsérélték a fejedelem személyét vagy megváltoztatták a központi kormányformát, de az ügyek mindennapi menete sem meg nem szakadt, sem zavart nem szenvedett. Mindenki megmaradt ugyanazon jól ismert szabályok és jogszokások uralma alatt, mindazokban az apró dolgokban, amelyek őt kiváltkép érdekelték; továbbra is azoktól az alárendelt hatóságoktól függött, amelyekhez mindig is szokott volt fordulni és közönségesen továbbra is ugyanazokkal a tisztviselőkkel volt dolga. Mert, noha minden forradalom lefejezte a közigazgatást, annak teste eleven és érintetlen maradt: ugyanazokat a feladatokat továbbra is ugyanazok a tisztviselők látták el és ezek továbbvitték, a politikai törvények változásain keresztül, a maguk szellemét és a maguk szokásait... Ezért mihelyt az első megrázkód-tatás elmúlt, olyan volt az ország, mintha abban semmi sem mozdult volna.“

Erre a jól megépített és jól bevált közigazgatási gépezetre kívülről ácsolt rá a harmadik köztársaság alkotmánya egy félig angolos parlamentet és parlamenti kormányt. Ezért azok, akik figyelmüket a francia parlament örökös zavaraira, lármás tehetetlenségére és csaknem hetenkint megújuló válságaira irányítják, — akik ezt az angol parlament példás fegyelmével, lovasias, előkelő és tárgyilagos stílusával vetik össze és elhűlnek annak láttán, hogy egy angol kormány átlagos élettartamára legalább öt francia kormány tiszavirág-élete esik, — akik ebből a francia nemzet súlyos hanyatlására következtetnek és közeli összeomlását jósolgatják: merő optikai csalódásban szenvednek, mert egy élő orgánomot egy merő protézissel hasonlítanak össze. Egy műfej bizonyára nem érhet annyit, mint egy igazi: de az a szervezet, amely egy műfejjel beéri, nyilvánvalóan máshol tartja életfenntartó szerveit.

Az igazság az, hogy Franciaországot néhány tucat minisztériumi vezérigazgató kormányozza, akiknek működését az államtanács, a közigazgatás legfőbb gondolkodó szerve, rendezi össze. Az államtanácsban ülnek az ország legelső közigazgatási jogászaik és szakértői; ők öntenek életet az ösz-szes törvényekbe a végrehajtási rendeletek megszerkesztésével és kiadásával. Ezzel szemben a miniszterek játszhatnak ugyan szerepet, ha egészen kivételes képességű, tudású és munkabírású férfiak, de idejüknek kilenttized részét a parlamenti csaták, a reprezentáció, az ügyfelek fogadása és személyes postájuk lebonyolítása foglalja le. Ilyen körülmények között a miniszter, mint egy közigazgatási ágazat főnöke, merő aláírógép, aki teljesen ki

van szolgáltatva referenseinek. Hiszen a legtöbb esetben úgy is csak egészen átmeneti vendég hivatalában s így alig is érdemes megkísérelnie, hogy abban részletesen tájékozódjék. Végére is, a referensek úgy is tudnak mindent, amit tudni kell. A miniszter, ha valóban be akarna folyni az ügyek intézésébe, csak azt érné el, hogy megakasztaná az adminisztrációt. Egy olyan miniszternek működése, mint aminő volt a hírhedt Pelletan, a radikális baloldal tengerészeti minisztere, aki fejébe vette, hogy szigorúan körmére néz az adminisztrációnak, nem egyéb, mint merő szabotázs, amelynek gyümölcse a dezorganizáció.

S ha az egyik oldalon referenseinek van kiszolgáltatva a miniszter, a másik oldalon a képviselők húzzák felette a lélekharangot. Jaj neki, ha egy interpellációra nem tud kielégítő választ adni, különösen, ha egy „kormánytámogató” csoport egy tagjának valamely választóját érte sérelem az adminisztráció részéről! A kormány többsége legtöbbször annyira ingatag, hogy egy parlamenti csoport elszakadása máris a kabinet bukását idézi elő.

Mi az oka annak, hogy — ellentétben az angol parlamenttel, ahol a miniszter sokkal hatalmasabb, mint a képviselő — a francia kamarában a képviselő kezében van a nagyobb hatalom? Erre a kérdésre csak történeti visszapillantás adhat választ.

Amikor 1871-ben, a második császárság bukása után az alkotmányozó nemzetgyűlés egybegyűlt, annak nagy többsége — királypártiak éppúgy, mint republikánusok — elszánta magát arra, hogy egy személy kezébe többé nem engedi összpontosulni az állam politikai hatalmát. Hiszen éppen a francia közigazgatás szoros centralizációja és tökéletes semlegessége, gép-szerűsége mellett, okvetlen diktátorrá lesz, aki az egész apparátust kezébe tudja kapni. Ez a magyarázata annak, hogy a harmadik respublika eltért a második köztársaságtól létesített „prezidenciális” kormányformától, hogy a köztársaság elnökének megválasztását a parlament két házából egyesített nemzetgyűlés hatáskörébe utalta — nehogy az elnök a népakarat konkurrens képviselője lehessen a parlament mellett —, hogy az elnök mellé a parlamentnek politikailag felelős minisztériumot állított, és hogy a képviselői kamara felosztatásának jogát a szenátus hozzájárulásához kötötte. Ezt a hozzájárulást a köztársaság elnöke csupán egyetlen egyszer vehette igénybe, 1877-ben. Mivel pedig a kamarának ekkor történt felosztatása a royalista érzelmű MacMahon tábornagnak a köztársasági érzelmű kamarai többséggel való vitájából eredt, és az új választás az elnök vereségével végződött, azóta a kamara felosztatását a közvélemény államcsíny kísérletének tekinti

és ezzel kirekesztette a gyakorlati politikai lehetőségek köréből. A kamarát tehát négyévenként újra választják, de e négy esztendő alatt a kamara korlátlan hatalom: a szuverén demokrácia teljhatalmú képvisellete. Következésképpen a képviselő egyáltalában nem függ a kormánytól, mert a kormánynak nincs módjában a turbulens kamarával szemben a választóközönséghez fellegbezní. Ezért nem sikerült mind a mai napig a kamarát szilárd párttömbökbe tömöríteni, s abban a többségek mindig mesterségesek és mindig bizonytalanok.

A parlamentárizmusról a már elmondottak alapján azt lehetne hinni, hogy Franciaországban így a parlamentárizmus ideális képe érvényesül, hiszen, íme, a képviselő független egyéniség lévén, a kormány politikájáról legjobb belátása szerint ítélnhet. A képviselő azonban csak a kormánytól független, választóitól annál inkább függ. Emlékezzünk arra, hogy Angliában kétféle választás fordul elő: az Alsóházat vagy rendes ciklusának lejártá után választják újra, vagy pedig a választásnak referendum-jellege van s akörül forog, hogy a kormány hivatalban maradjon-e vagy átadja helyét. Az előbbi esetben a szavazás többnyire „normális“: azaz mindenki megtartja helyét és leszavaz a saját pártjára; a második esetben a „közvélemény“ állásfoglalása egy bizonyos irányba tereli a megmozgatható szavazatokat. Az ilyen „referendum“-szerű szavazás Franciaországban sokkal ritkább, mert a kamarát, mint láttuk, nem lehet feloszlatni kiszabott élettartamának lejártá előtt. Következésképpen a francia választóközönség nem egy kormány, egy programm felett „dönt“, hanem csupán képviselőket választ, amikor szavaz. Ezért pártprogrammok helyett sokkal nagyobb súllyal esnek latba a jelöltek személyes ígéretei. Ezeknek az ígéreteknek révén a képviselő szoros függésben marad választóitól. Kerületének választóin kívül továbbá tekintettel kell lennie a képviselőnek a választók nagyobb tömegeit reprezentáló érdekképviselökre is: a tisztviselők, a gazdák, a munkások szervezeteire és ezeknek kívánságaira. Ezek a kívánságok pedig végeredményben mindig pénzügyi természetűek. A képviselők ekkép normálisan azt tekintik főkötelességüknek, hogy az állami kiadásokat, az „appropriációkat“ növelni igyekezzenek, hogy több pénzügyi igényt lehessen kielégíteni, és viszont, hogy ellenálljanak minden olyan intézkedésnek, amely növelné az adófizetők terheit. A mind nagyobb számú csoportokra való szakadásnak is az a két főoka, hogy egy kisebb csoport tagjaképpen, amelyre azonban a kormánytöbbségnek feltétlenül szüksége van, az egyes képviselő nagyobb befolyással lehet a kormányra, — és hogy minden csoportnak joga van magát kép-

viseltetni a pénzügyi bizottságban, amely tetszése szerint módosíthatja a költségvetést és még azoknak a szerény korlátozásoknak sincsen alávetve, amelyekhez a házszabályok értelmében az egyes képviselőknek alkalmazkodniuk kell. (Ebben is feltűnő az Angliával való ellentét, ahol kiadásokat csakis a kormánynak van joga javasolni.) A kormányoknak az egyes csoportok e nyomasztó pénzügyi demagógiájával szemben voltaképp csak egyetlen ellenszerük van: helyet adni a csoportoknak a kormányban, és így a választók érdekei helyett a képviselők személyes becsvágyát táplálni. Ennek a két tendenciának eredményeképpen a francia költségvetés kiadási oldala és a kabinet létszáma állandóan növekvő irányzatot mutat. (Tardieu 1929. novemberi kormányának például 28 tagja volt; az előző Briand-kormányának csak 18.)

Ilyen körülmények között a parlamenti kormányalakítás és kormányvezetés normálisan a „minden hájjal megkent“ parlamenti taktikusok mestersége, és egy külön „miniszteriális“ típus alakult ki politikusokból, akik a gyors és hajmeresztő taktikai manőverek mestereinek bizonyultak. Az irányadó metódus lényege abban van, amit az amerikaiak „share out system“-nek neveznek: mennél bőkezűbb osztogatása a kormány rendelkezésére álló beneficiumoknak a kormánytöbbséget alkotó csoportok tagjai, és az általuk képviselt választói érdekeltségek között.

Változatok ezen a monochrom skálán csak két különböző koncentráció formájában fordulnak elő. Az egyik a választási célokra alakuló világnézeti koncentráció, amely a háború utáni „Nemzeti Blokk“ egyetlen esetét kivéve, mindig baloldali. A baloldal ugyanis a szervezett, kitartó választók többsége felett rendelkezik. Ezeknek nagyobb részét Dél-Franciaország szolgáltatta: az a vidék, ahol a földesurak abszentizmusa és a jobbágyok nyomorúsága a legsúlyosabb volt az Ancien Régime idején, és ahol a nagy forradalom földosztó politikája a demokratikus forradalmi mítoszt a legmélyebb rétegekbe ültette be. A délfraanciaországi parasztnál a demokrácia és a baloldaliság így gyökeresen népi hagyománnyá vált, amelyet rendületlenül követ, minden alkalommal, amikor az úmához hívják. Ez a tömeg túlnyomóan az úgynevezett „Radikális Szociális Párt“ zsákmánya, amely a kamarában, szabály szerint, a legtöbb mandátummal rendelkezik. A másik, világnézetileg szorosan megszervezett réteg az ipari munkásosztály, amely a marxista pártok zsákmánya. Ez a két csoport együtt normálisan legalább 250 mandátumra számíthat a 618 főből álló kamarában és sokkal többre, ha egymással „karteiben“ vannak, és jelöltjeik nem buktatják el egymást a jobb-

oldal előnyére a pótválasztásokon. A mandátumok nagy többségének sorsa ugyanis mindig csak a második szavazásnál dől el, ekkor ugyanis már csak relatív többségre van szükség a megválasztáshoz (az első szavazásnál csak abszolút többséggel lehet győzni). Ilyenkor döntő előnyben van az a jelölt, aki az egyik „oldal“-hoz tartozó pártok egyesített szavazataira számíthat. De a baloldal választási fölényét újabban még egy más körülmény is befolyásolja, s ezt csak akkor fogjuk megérteni, ha előbb megvizsgáljuk, hogyan jön létre a másikfajta — jobboldali — koncentráció.

A „jobb“- és „baloldal“ közötti elválasztóvonal fokozatosan eltolódott és mindinkább határozatlanná vált az idők folyamán. 1871-ben „jobboldal“ a királyság és a katolikus egyházi szupremácia híveit jelentette. A királyság hívei ekkor többségben voltak, de politikai öngyilkosságot követtek el, amikor nem tudván egy „posszibilis“ uralkodó személyében megegyezni, maguk alapították meg a köztársasági alkotmányt 1875-ben. Azóta a királypárti gondolat állandóan hanyatló mennyiség volt a francia politikában. Az új ellentét a „klerikális“ és a „laikus“ állam hívei között alakult ki: ezt a csatát a jobboldal a Dreyfus-körüli háborúban vesztette el, amely pedig egy olyan időpontban tört ki, amikor XIII. Leó pápa fölényes politikai bölcsességének már-már sikerült a köztársaságot az egyházzal kibékítenie. A zsidószármazású Dreyfus kapitányt 1894-ben kémkedés miatt súlyosan elítélte a hadbíróóság. Később oly körülmények kerültek napvilágra, amelyek a bűnösség kérdését nagyon kétségessé tették. A hadbíróóság fenntartotta ítéletét, amiért azután azt a vádat támasztották ellene, hogy merőben antiszemita előítélet és nem az igazság mérlegelése vezette. E kérdés fölött azután a francia értelmiség mereven két táborra szakadt: a harc csak névleg folyt Dreyfus és az antiszemitizmus körül. A valóságban a kérdés úgy volt feltéve, hogy mi a fontosabb érték: az állam rendje és a hadbíróóság tekintélye, a kimondott ítélet jogereje — vagy az egyén jogainak, méltóságának, becsületének szentsége. A világnézeti hatóerejében mindinkább halványuló, mindinkább egy merőben anyagiás individualizmusba hanyatló liberális demokratizmus e vitától újból világnézeti, ideális szárnyakat kapott, holott a jobboldal hang- és irányadó körei „leplezetlenül reakciós“ színezetben mutatkoztak meg. Az egyház a vitától könnyen távoltarthatta volna magát; azonban a történeti körülmények, a királyi abszolutizmussal való évszázados kapcsolatai úgy formálták a francia katolicizmus szellemét, hogy önkénytelenül is mindig arra hajlott, hogy az egyház tanításának autoritativ elemeit hangsúlyozza. Az egyház így szinte ellenállhatatlanul sodródott

bele a vitába a tekintély és a jogrend védelmében. Az egyház felelős tényezői csupán azt az útszéli támadást igyekeztek visszautasítani, amelynek a hadsereg és a jogrend tekintélye volt kitéve a baloldali ágensek és a sajtó alantasabb orgániumai részéről; a politizáló katolicizmus azonban éles ellentámadásba ment át a zsidóság és a liberális demokrácia ellen. A katolicizmusnak egy nagyhatású hívatlan prókátora, Charles Maurras, e vitában arra az elvi álláspontra helyezkedett, hogy „minden, ami a közrendet megzavarja, igazságtalanság s az igazi igazságosság ezért a közrend tisztelete. Senkinek sincs joga mindent felforgatni csak azért, hogy egy bírói tévedést jóvá tegessen, még akkor sem, ha ez a tévedés vitán felül bebizonyított lenne, ami ebben az esetben nem áll.“ Ilyen, magas elvi alapon álló, de túlzó nyilatkozatok azt a látszatot keltették, hogy az egyház fölébe helyezi a közvilági rendjét az erkölcsi igazságnak, pedig hát nyilvánvaló, hogy Krisztus egyháza ezt nem teheti. Ezért a Maurras-szerű ideológusokkal szemben a Dreyfus-pártiak javára billentette az etikai mérleget olyan feddhetetlen férfiak állásfoglalása, mint az ugyancsak buzgó katolikus Péguy, aki azt válaszolta, hogy „egyetlen igazságtalanság, egyetlen bűn, egyetlen jogtalanság, kiváltképen, ha hivatalosan jóváhagyják és megerősítik ... egyetlen becstelen, méltatlan cselekedet megbélyegezi és megalázza az egész nemzetet.“ „Ellenfeleink — hangoztatja Péguy visszaemlékezéseiben — az ország múlandó biztonságát tartották szem előtt, mi azonban (természetesen ez csak a Péguy-féle idealistákra vonatkozik) az ország örökkévaló lelkének üdvösségével törődünk.“

Az erkölcsi látszatok így a baloldalt erősítették, amely az egyház politikai hatalmának teljes megtörését írta zászlójára és győzött. Az eredmény az egyházi kongregációk ellen és az egyház és állam szétválasztásáról szóló törvények meghozatala volt és ezzel a világnézeti-politikai harc a „laikus“ demokrácia javára dőlt el. Azóta a világnézeti frontok eltolódtak, és mindinkább a szociális kérdés került a politikai viták homlokterébe. Míg azonban a laicizmus kérdésében a liberális polgárság egységes lehetett a szociáldemokráciával, a szociális reform kérdésében megoszlottak a „baloldal“ érdekei. Választási akcióprogramm tekintetében nem nagyon nehéz a radikális pártnak a szociálistákkal kiegyezni, hiszen a radikálisok szintén a „szociális haladás“ álláspontján állanak. Azonban a radikálispárti kispolgári szavazó, aki szavazatával híven kitart pártja mellett, ameddig csak prográramokról és „haladásiról“ szó van, egyénileg, mint kistökés, megrökönyödik, ha azt látja, hogy a kormány — az ő kormánya — szocialista befolyás alatt,

nagyszabású költsékezésbe bocsátkozik, a polgári magántulajdont és az állam pénzügyi hitelét egyaránt veszélyezteti. A háború utáni inflációs korszak s a frank értékvesztése különösen élénk nyomokat hagyott a kistökés emlékezetében. Amilyen mértékben tehát a „baloldali“ kormány valóban végrehajtani igyekszik szociális programját, olyan mértékben idegeníti el magától a kistökéseket, akik azután sietnek kivenni pénzüket a bankból és lehetőleg túladni az állampapírokon. Aki teheti, az pénzét külföldi értékekbe fekteti, és így megindul a tőkék kivonulása az országból. Ehhez járul a francia polgárságnak az a megrögzött attitűdje, hogy még az abszolutizmus idejéből eredő hagyományai szerint, az államot magával szemben állónak, szükséges rossznak tekinti s egyáltalában nem érzi erkölcsi kötelességének a pontos adófizetést. Mennél válságosabbak az idők és mennél több adófizetésre volna szükség, annál kevesebb lelkesedéssel fizet, mert neki is annál kevesebb nélkülözhető pénze van. A polgárságnak ez a negativisztikus magatartása azokkal a kormányokkal szemben, amelyeket politikailag támogat, következetesen pénzügyi válságra és ezzel a közvélemény hirtelen megváltozására vezet. A párizsi utca megmozdul és újból átveszi régi, forradalmi, kormánybuktató szerepét; a kamara, amely túlnyomóan a párizsitol mélyen lenézett „vidék“ képvisellete, úgy sem kedvence a párizsi népnek. Ilyenkor a parlament, megriadva, önkéntelenül és engedelmesen fordul a nagytekintélyű, pártok felett álló, veterán államférfiak felé, akiknek személye a legbiztosabb záloga annak, hogy a tőkések megrendült bizalma vissza fog térni.

A közvélemény értelmezésében ilyenkor a köztársaság elnöke és főként a szenátus is kiveszi a részét. A szenátusban ugyanis a szocialistáknak csak elenyésző képviselötük van: a szenátorokat választó kollégiumokban a falvakat és a kisvárosokat képviselő delegátusok nagy többségben vannak a nagy iparos városok kiküldöttei felett. A szenátusnak tehát szilárd kispolgári többsége van, és ez a testület ennél fogva a konzervatív demokráciát képviseli. Ezt a republikánus konzervatívizmusát ismételten érvényesítette az arányos választási reform ellen, a nők szavazati joga ellen (ettől a jobboldali, klerikális befolyás növekedését várják) és a túlzott szociális és pénzügyi radikalizmus ellen.

Ez az oka annak, hogy a nagy baloldali győzelmekből eredő kamarákban a többség előbb vagy utóbb még mindig eltolódott jobbfelé. Mindazonáltal a jobboldali többséget sohasem lehetett megszervezni a radikális pártnak vagy legalább is a párt egy részének támogatása nélkül: következképpen

a jobb- és baloldal közötti választóvonal a valóságban a radikális párti tömbön fut keresztül — egy angol író szellemes megjegyzése szerint — úgy, mint valamelyik párizskömyéki békének egy hibásan megvont határvonala. A radikális párt végeredményben itt azt a szerepet játsza, amelyet Angliában a konzervatív párt: itt ő a kispolgárság pártja, s a kispolgárság a modern demokráciában voltaképp a jobboldalon van. A különbség abban van, hogy Angliában a jobboldal tolódott el, mint láttuk, balfelé, Franciaországban ellenben a baloldal tolódik jobbra, annak a hullámmozgásnak ellenáramaképpen, amely a politika súlypontját itt is mindegyre balfelé sodorta. Azok a törmelék-pártok tehát, amelyek Angliában a jobb- és baloldal között középen torlódtak össze és így ma voltaképp a mérleg nyelvét alkotják, Franciaországban a jobbszélre szorultak, és így a mérleg nyelve a radikális párt lett, amely ennél fogva balfelé és jobbfelé egyaránt kormányképes.

Mivel azonban az így keletkező jobboldali kormányok a pénzügyi egyensúly helyreállítása végett kénytelenek az állami kiadásokat csökkenteni és a bevételeket emelni, ezzel nagy népszerűtlenséget vonnak magukra s módot adnak a „baloldalnak“ arra, hogy e népszerűtlenséget ellenük kihasználja a következő választási harcban. Ilyenkor lényegtelenné válik az, hogy a baloldal vezető pártja maga is kivette részét a jobboldali kormányzásból: az alibi biztosítására elég a vezető „garnitúra“ felváltása és tartalék-garnitúrája van bőven a pártnak. Vezetői és jelöltjei az új választásokon már megint mindannak az ellenkezőjét fogják ígérni, amit kormányzásuk folyamán cselekedtek, sőt akkorra mindig találnak platformot, amelyen megújíthatják szövetségüket a marxista pártokkal. Ezek erre könnyen kaphatók, mert magukban nem remélhetnek többségre jutni. Így azután a kispolgárnak megint módot adnak arra, hogy hivatalba ültessen egy kormányt, amelynek elveit helyesli, de gazdaságpolitikájával szemben bizalmatlan és amely elől sietve elzárja a pénztárcáját. Találón mondották, hogy a francia polgár baloldalt hordja ugyan a szívét — de jobboldalt a pénztárcáját.

Az 1924—28. parlamenti periódus ilyenforma politikai folyamata így megismétlődött az 1932—36. időszakban is. Az 1936. évi választások, a radikálisoktól a kommunistákig terjedő „népfront“ győzelmével még jobban balra tolták el a kamara súlypontját: mégis az 1936—40. időszak felúton, ugyancsak szinte matematikai pontossággal érkezett el ahhoz a hagyományos fordulóponthoz, ahol a baloldali kormányrendszer végleg elmerül a saját erő kifejtéseitől támasztott árban és a kormányzás tengelye határozot-

tan elfordul jobbfelé. Ez a tapasztalat ismét világosan mutatja, hogy a francia kormányrendszer sorsa a krónikus hitelválság, a bizalmi válság megoldásától függ. Ez a kérdés ugyanis minden polgári demokrácia kulcsproblémája: meg tud-e bízni a polgárság egy olyan kormányhatalomban, amelynek nincs semmi más alapja, mint éppen ez a bizalom? A polgári demokrácia rendszerének alapja a kapitalizmus: tőke és hitel. A hitel fenntartásához azonban szilárd kormányokra, tekintélyben és jogelveiben rendületlen államhatalomra van szükség. A kérdés tehát az: lehetséges-e szilárd kormányokat felállítani olyan országokban, amelyekben a kormányok a parlamenti csoportok versengéseitől és a választási rendszerek szeszélyes aritmetikájától, sorsjátékszerű döntéseitől, gyakran a sokmillió választóközönség egynéhány százalékának pillanatnyi hangulatváltozásaitól függenek?

A kormányhatalom e gyengeségén akart volna segíteni a köztársaság két volt elnöke — Millerand és Doumergue — alkotmányreformjavaslatával. Millerand tervezete az amerikai prezidencializmus felé közelítette volna Franciaországot: az elnökválasztást külön kollégiumra bízta volna, de az elnöknek megadta volna azt a jogot is, hogy saját belátása szerint feloszlassa a kamarát. Ellensúlyképpen megadta volna — ugyancsak amerikai példára — a bírának azt a jogot, hogy a törvények alkotmányos érvényessége felett ítéلkezzenek. Doumergue nem volt ennyire merész és megelégedett volna az angol példák követésével: az állami kiadásokra vonatkozó kezdeményezés jogát egyedül a kormányra ruházni és a köztársaság elnökének megadni a kamara feloszlatásának jogát. Alig kell mondani, hogy az ilyen kísérletek eleve reménytelenek abban az országban, ahol az alkotmányrevízió a parlament hatáskörébe tartozik. Meglepő volna, ha a parlament önként hozzájárulna ahhoz, hogy saját jogait és kiváltságait megnyirbálják annak a végrehajtó hatalomnak javára, amely ma még teljesen tőle függ. De ennek az ellenállásnak van egy mélyebben fekvő oka is, amiért a kamarában uralkodó radikálisok némi joggal éreznek „közvéleményt“ a hátuk mögött, amikor a reformtörekvésekkel szembeszállnak. A francia közigazgatás leírt centralizált és bürokratikus természete mellett ugyanis a parlamenti kormány gyengesége valóban az egyetlen biztosítéka a liberalizmusnak, a polgári szabadságnak. A francia polgár megszokta még az Ancien Régime alatt, hogy az állam valami, ami tőle független és vele szembenáll, valami, aminek engedelmeskedni kell, önkormányzati hagyományok és egy politikai tapasztalatokkal bíró vezető réteg híjával még for-

radalmaiban sem tehetett komoly kísérletet arra, hogy ezt az állami apparátust lerontsa: ehelyett — Rousseau és Robespierre nyomán — kialakította a demokratikus ellenőrzés gondolatát,* amelyet a jelenkorban „Alain“ (Chartier) annyi lendülettel és oly sok elmeélel képvisel, ő is Rousseau felfogásából indul ki: „A hatalom megrontja mindazokat, akiknek részük van benne.“ Azonban „minden hatalom abszolút“ és „minden hatalom katonás“. „Ha a hatalom nem szánja el magát arra, hogy az engedelmességet kikényszerítse, egyáltalában nincs többé hatalom.“ Ezért a demokrácia nem is a hatalomnak egy formája, hanem „az alárendeltek állandó erőfeszítése a hatalom visszaéléseinek meggátlására“. „A nép minálunk — írja Alain — nem főnököket választ, hanem ellenőröket... Az állam feje nem annyira az összes hivatalok főnöke, mint inkább a nép megbízottja, az eszményi polgár, akinek az a feladata, hogy felkutassa a hatalom visszaéléseit és azoknak véget vessen. És még inkább nyilvánvaló, hogy a miniszterek voltaképp néptribunok, akiknek mindegyike ellenőriz egyet-egyét azok közül a hatalmas apparátusok közül, amelyek mind zsarnokoskodnának, ha szabadon engednék őket intézkedni.“ „A miniszter — ismétli e gondolatot más helyen — nem egyéb, mint a nép delegátusa, aki egy bizonyos munkakört ellenőriz; az ellenőrt ellenőrzi egy másik képviselő, a költségvetés előadója; a többi képviselő a döntőbíró szerepét játssza.“ De a miniszterek állandóan ki vannak téve a kísértésnek, hogy ne tribünök, hanem césárokk legyenek. Ezért a parlament sohasem lankadhat el abban a hivatásában, hogy „minden pillanatban eltiporjon egy kevés újjászülető monarchiát“. A jó demokratikus állampolgárnak pedig két erényt kell tanúsítania: az egyik a törvényes hatalom iránti engedelmesség, a másik az ellenállás szelleme. „Az engedelmességgel fenntartja a rendet, az ellenállással megvédi a szabadságot.“

A polgári demokrácia problémái és nehézségei ekképp onnan erednek, hogy annak két alapvető előfeltevése van, amely könnyen összeütközésbe jut

* Rousseau szerint az emberi vétkek forrása a társadalomban kifejlődött egyenlőtlenség, amiből vetélkedés, hatalomvágy és embernek embertől való leigázása ered. Ez a gonoszság és egyenlőtlenség teszi szükségessé az államot, amelynek feladata az, hogy a „természetes“ egyenlőséget helyreállítsa és ezzel a jóság birodalmát megteremtse. Az ember tehát annál jobb, mennél közelebb van az egyenlőség és az ártatlanság állapotához, azaz mennél kevesebb része van az egyenlőtlenség okozta hatalomban, mert a hatalommal való visszaélés lehetősége mindig kísért, mindig korrumpál. Ebből a felfogásból indul ki Robespierre 1793. évi alkotmánylevelének bevezetése is: „Minden alkotmány hibás, amely nem azon a feltevésen épül fel, hogy a nép jó és a magisztrátus megvesztegethető.“

a valósággal. Az egyik az, hogy az állam hatalma túlnagy, és hogy azt a szabadság érdekében korlátozni kell. Ez a „liberalizmus“ előfeltevése, amely szem elől téveszti azt az elemi igazságot, hogy mennél erősebb az államhatalom, annál kevésbé tűri el a hatályos korlátozást: következésképp a korlátozás annál hatályosabb lesz, mennél gyengébb az államhatalom. A „győzelmes“ liberalizmus így mindig egy olyan államot korlátoz, amely már inkább erősítésre szorulna. Végeredményben a liberális polgári államnak csak akkor szabad erősnek lennie, ha gyengesége már végzetes méreteket kezd öltetni. „Harminc év alatt — panaszolta Tardieu 1931-ben — Franciaországnak csak két erős kormánya volt: Clemenceaué 1918-ban, mert akkor megijedtünk a vereségtől — és Poincaré-é 1926-ban, mert akkor meg az államcsódtól ijedtünk meg.“

A második nehézség a polgári demokrácia individualisztikus világnézetéből, szocialisztikus értékszempontjaiból ered. A polgári demokráciát az egyes állampolgárok egyenlő jólétének elve: a „szocializmus“ legitimálja. Az egyenlő jólétnek előfeltevése azonban az, hogy legyen jólét egyáltalában. A polgári demokrácia eszméje csak addig nem foglal ellenmondást magában — láttuk ezt már —, ameddig a növekvő nemzeti jövedelem egyre szélesebb körökbe való elosztása sikeresen bontogatja a „polgárság“ és a „nép“ közötti választófalat, amíg a népnek egyre szélesebb és szélesebb rétegeit tudja polgári életszínvonalra emelni. Joggal figyelmeztette Poincaré egy nevezetes parlamenti beszédében (1928) baloldali kritikussait, akik tőle a gazdagság jobb elosztását követelték, hogy azt a gazdagságot, amit elosztani kívánnak, előbb meg kell teremteni. Hogy a „szociális“ polgári demokrácia milyen nehézségekkel kerül szembe gazdasági depressziós periódusok idején, ékesen mutatja az a számadat, hogy Franciaország állami kiadásai 1927 és 1934 között 39 milliárd frankról 50 milliárdra emelkedtek, ugyanakkor, amikor a nemzeti jövedelem 227 milliárdról 165 milliárdra csökkent: a periódus elején az állami kiadások a nemzeti jövedelem 18%-át, végén 30%-át emésztették fel!* Ilyen körülmények között következik be az a már érintett processzus, hogy a kormány elveszti a polgárság bizalmát, amelynek vagyonát pusztítja, és a nép bizalmát, amelynek nem tud eleget nyújtani a csökkent jövedelemből. A polgári demokrácia csak addig állhat fenn, amíg a kapitalizmus és szocializmus követel-

* A Daladier-kormánynak a pénzügyi helyzetről 1938 májusában készült jelentése szerint az adóprás a nemzeti jövedelemnek 40%-át sajtolja ki a nemzet zsebéből.

ményeit egyensúlyban tudja tartani egymással. A polgári demokráciában ekkép a töke ugyanazt a szerepet játssza, mint a katonai monarchiában a hadsereg: az is, ez is a rendszer végső szilárd alapja, amely ha beszakad, az egész államépületnek össze kell omlania. A modern polgári demokrácia mítosza szerint, mint láttuk, azt két diktatúrás „szélsőség” — fasizmus és bolsevizmus — felől fenyegeti veszedelem: a valóságban a veszedelem a polgári demokráciát jellemző benső ellenmondásokban van, amelyeket a gazdasági válság könnyörtelenül napvilágra hoz.

3. A PREZIDENCIALIZMUS: AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK.

A polgári demokrácia legkövetkezetesebb alkotása az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya. Itt úgyszólván légüres térben dolgozhatott a „magánember” politikai filozófiája. A függetlenségi harc, az angol kormány elleni felkelés, nem volt nemzeti mozgalom, hanem a „homo oeconomicus” felkelése a távoli merkantil államhatalom ellen, amely őt gazdasági szabadságában akadályozta s az anyaország érdekében közvetve adófizetésre akarta kényszeríteni. Az északamerikai gyarmatbirodalom azonban kezdetől fogva a szabadság hazája volt. Az angol királyok szívesen adtak ki széleskörű önkormányzatot és teljes vallásszabadságot biztosító kiváltságleveleket egyeseknek vagy társulatoknak, ha vállalkoztak arra, hogy a távoli új világ partjain telepeket szervezzenek és a kincstár számára egyébként értéktelen, szűz területeket a termelés és a forgalom szolgálatába állítsanak. Az alapítók maguk természetesen nagyvállalkozók voltak, de a telepések többsége azoknak a disszidens protestáns szektáknak a tagjaiból került ki — a katolikus Maryland kivételével —, amelyeknek világnézetében rendszeresen egyesült a középkori konstitucionalizmus és a modern felekezeti és gazdasági liberalizmus eszmevilága. E telepéseknek magukkal hozott politikai hagyományai értelmében az angol királyi kormány elleni lázadás alapdogmája a középkori alkotmányosság alapelve lett: „Képviselőt nélkül nem adózunk!” Ennek az elvnek népszerűsége könnyen érthető. De mire a nagy harc győzelmes befejezést nyert, a jómódú, „tisztos” polgárság arra a fedezésre jutott — mint mindig hasonló harcok után —, hogy a szabadságot a vagyon- és jogbiztonság árán vívta ki. A gyarmatok első szövetsége csupán a hadviselés kényszere alatt jött létre; abban minden egyes „tagállam” megőrizte teljes szuverénitását. Határozatokat a szövetségi gyűlés — a „kongresszus” — csak egyhangúan hozhatott és azoknak végrehajtása

teljesen az egyes államokra volt bízva. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a háború alatt felgyülemlett szövetségi államadósságot a tagállamok nem akarták megfizetni. A „konfederáció“ utolsó tizennégy hónapjában 400.000 dollár volt a szövetség egész bevétele, holott egyedül a szövetségi adósság kamatterhe közel 15 millióra rúgott, és ennek négyötöde belföldi kölcsönből eredt, tehát a vagyonos polgárok zsebéből került ki. A hadviselésből eredő pénzügyi és gazdasági válságból kijutni a fennálló politikai viszonyok között annál kevésbé volt remény, mert az egyes államok szuverén kereskedelmi politikája úton-útfélen akadályozta a forgalmat. A helyzet így meglehetősen hasonlított ahhoz, amelybe Közép-Európa került a világháború utáni években: megemésztetlen hadi adósság, papírpénz-infláció, gazdasági anarchia, nyugtalan, félig leszerelt katonaság ... Még egy kommunisztikus demagógia elemei sem hiányoztak.

Ilyen körülmények között ült össze Philadelphiában, 1787-ben az alkotmányozó „konvenció“, amelyet legidősebb tagja, Franklin, franciaországi emlékei nyomán „une assemblée de notables“-nak nevezett — az egyes államok legtekintélyesebb, legintelligensebb és általában legvagyonosabb polgáraiból. A tőlük megfogalmazott alkotmánylevél azt a célt igyekszik szolgálni, hogy a polgár szabadságát és biztonságát egyaránt megvédje. Irányadó elve az egyensúly (balance). Következésképpen az alkotmányozók erős központi, monarchikus kormányt igyekeztek építeni, de Montesquieu szellemében — aki nagy hatással volt az amerikai alkotmány „atyáira“ — gondoltak arra, hogy az egyes hatalmak kölcsönösen korlátozzák egymást és lehetetlenné tegyék a liberális demokráciának deszpotikus demokráciává való elfajulását. James Madison felfogása alapján az amerikai alkotmány filozófiáját a leghitelesebben így foglalhatjuk össze: ha a társadalomban érvényesülő különböző partikuláris érdekek egyetlen többségi tömbbe tudnak összefonódni, a kisebbség jogos érdekei veszélyben lesznek. (A kisebbség, amelynek érdekeit Madison félti, természetesen a vagyonos polgárok rétege.) Ezt a veszedelmet kétféleképpen lehet elhárítani: egyrészt a népakarattól független monarchikus kormányzat létesítése, másrészt azáltal, hogy az alkotmány módot ad az összes egymással versenyző érdekeknek érvényesülésére s ezeket úgy egyensúlyozza egymással, hogy a többség ne uralkodhassék a kisebbség felett. Ezért bízta az amerikai alkormány a törvényhozó hatalmat egy, két házból álló kongresszusra, amelyek egyike — a képviselőház — a népet számszerű erejében képviseli, a másik pedig — a szenátus — egyenlő képviseletet juttat

az összes tagállamoknak. E törvényhozó hatalomtól függetlenítették a végrehajtó hatalmat, amelyet a négy évre választott elnök kezébe adtak. Emellett biztosítani vélték az elnöknek a néptől való függetlenségét is azáltal, hogy az elnökválasztást egy külön kollégiumra bízták, amelybe minden állam annyi tagot küld ki, amennyi törvényhozót — szenátort és képviselőt — választ. De annak is útját akarták állni, hogy az elnök irányító befolyást szerezhessen a törvényhozásra, s ezért lehetetlenné tették azt, hogy a kormány tagjai egyúttal törvényhozók legyenek. Szemük előtt az angol alkotmány „ortodox“ elmélete lebegett, amint azt Blackstone híres kommentárjaiban olvasták: a parlamenté a törvényhozás, a fejedelemé a végrehajtó hatalom. Ezt az elméleti angol alkotmányrendet a maga tisztaságában akarták életrekelteni. Az angol parlamenti kabinetkormányzás egykorú rendszerének tulajdonították ugyanis azt a „visszaélést“, hogy a parlament szuverénitását az ő saját gyarmati szabadságaik elnyomására lehetett felhasználni. Ez arra figyelmeztette őket, hogy a végrehajtó hatalom túlságos befolyása a törvényhozó hatalomra a szabadság veszedelmévé lehet. Avégből pedig, hogy az egyesnek jogai minden körülmények között biztonságban legyenek, hogy a jog uralma semmiképp se csorbulhasson, a bíróságokat teljesen függetlenítették a törvényhozó és a végrehajtó hatalomtól. A hatalmak további egyensúlyozása magától adódott a szövetségi szerkezetből, a szuverénitás megosztásából a szövetség és a tagállamok között.

Ennek a remekbe készült sztatikus architektúrának történeti sorsa ékes bizonyítéka annak, hogy az életet nem lehet jogi formulákkal megbilincselni. Ha medrét túlszűkre szabályozzuk gátakkal és zsilipekkel, új medret fog magának ásni a folyam. Az amerikai életfolyam is külön medret ásott magának a pártpolitika erejével. Ahhoz, hogy az alkotmány fantasztikus gépezete, amely úgyszólván csak fékekből áll, mozgásba jöhessen, a közvélemény motorját kellett rászerezni. Ezt a motort pedig a pártpolitika fűti. A pártokban egyúttal azonnal megvalósult az is, amitől Madison féltette a közérdeket és a „kisebbség“ jogait: a részleges érdekek koalíciója s az ebből eredő többséguralom. Madison abban bízott, hogy az Unió óriási kiterjedése már magában véve is gátjává lesz az ilyen többségi koncentrációnak. Az úgynevezett „locality rule“, amely szerint szenátorrá is, képviselővé is, mindenki csak abban az államban választható, amelyben lakik, szintén azt a célt szolgálta, hogy az egyes lokális érdekek külön képviselője egymástól elválasztva maradjon. Azonban, ha

nem lehetett volna bizonyos kérdésekben egyetértést és együttműködést teremteni a különböző államok és vidékek között, akkor elnököt sohasem tudtak volna választani az amerikaiak. Az elnökválasztás szüksége elkerülhetetlenné tette a nagy országos pártok keletkezését s ha már egyszer megvoltak, természetes dolog volt, hogy befolyásukat kiterjesszék a törvényhozók választására is.* Igaz, hogy az elnököt és a törvényhozás két házának tagjait különböző időszakokra választják — az alkotmány egy további óvatossági rendszabálya a hatalmak együttműködése ellen —, mert az elnök mandátuma négy évre szól, a képviselőket két évre, a szenátorokat pedig irat évre választják és a szenátusnak egy-egy harmadát két-évenként megújítják. Így alig fordulhat elő, hogy az elnök pártjának mindkét házban többsége legyen az elnök hivataloskodásának egész tartama alatt. Emellett a szenátorok és az elnökök választásánál a szavazat államonként csoportosul, a képviselők választásánál azonban a népesség lélekszáma szerint s így ami ott többség, itt könnyen kisebbség lehet. Ha azonban sikerül egy pártnak egy többségi érdekkoncentrációt szerveznie, az érdekcsoportok egy részét mások rovására egyesítenie, nyilvánvalóan csak az érdekek gyökeres eltolódása boríthatja fel az ily módon létrejött többséget, amelynek ezért hosszabb időszakon át módjában lesz a hatalom összes előnyeit monopolizálnia. S valóban ez az, ami az amerikai politikai rendszer történetét jellemzi: a pártokban szervezett többségi érdekszövetések hosszú, monopolisztikus uralma.

Az első ilyen szövetség a Dél és a Nyugat koncentrációja volt az Észak-Kelet — másszóval az agrár Amerika összefogása az iparos-bankár kapitalizmus erői ellen. Az alkotmány születésének éveiben az összes jó módú elemek összefogására volt szükség: meg kellett teremteni a központi kormányt, rendezni az Unió pénzügyeit és valamelyes egységet vinni kereskedelmi politikájába. Ebben a munkában egyik voltak a keleti kapitalisták és a déli nagybirtokosok. De mihelyt az első konszolidáció megvalósult, Jefferson, a déli nagybirtokos-arisztokrácia vezéralakja, sikerrel vette fel újból a szabadságeszme zászlaját. A déli nagybirtokos természet-

* Ugyanebből az okból meghiúsult az az eredeti intenció is, hogy az elnököt a választókörzségtől relatíve független kollégium válassza meg. Az elektorokat „listán” választják meg és így azok pártdelegátusok, akik csakis pártjuk hivatalos jelöltjére adhatják le szavazatukat. Az elektorok elnökválasztó működése tehát merő formalitás: az elnökválasztás egyrészt az országos pártgyűléseken — ahol az elnökjelöltek kiválasztása történik —, másrészt az elektorok megválasztásánál dől el.

tes vezető volt a maga szőkébb pátriájában és így érdekében állott, hogy a decentralizáció, az önkormányzat eszméjét képviselje a centralizmussal szemben, amely az északkeleti kereskedelmi központokban tömörülő mobil tőkének kedvezett. A demokratikus berendezkedés és a területi képviselet elvének érvényesülése megkönnyítette Jefferson — akkor „republikánus“, később „demokrata“ — pártjának győzelmét. Az egész Unió terjeszkedésben volt s a nagy területen elszóródó telepek, kezdetleges közlekedési viszonyok mellett, kezdeményezésre, függetlenségre hajló elemekkel népesítették be a Nyugat és a Délnyugat roppant tereit. Egyre-másra alakultak itt az új „államok“ és lakosaikat végtelen lokálpatriotizmus hevítette: végre is ők államalapítók voltak és a XIX. században ez már mégsem volt mindennapi élethivatás. Így nem csoda, ha a szabad önkormányzat elvét hirdető Jefferson-párt könnyen nyerte meg ezeknek az új államalapítók-nak támogatását. Mihelyt pedig a demokraták nyeregben voltak, kezükbe került a fiatal Amerika legfontosabb „arcanum regni“-je, a szabad föld, a „public domain“ fölötti rendelkezés, amelyet pártpolitikai célokra, a hívek megjutalmazására sikerrel lehetett felhasználni.

A Dél és a Nyugat e szövetsége, amely körülbelül a polgárháború kitéréséig (1861) tart, rövidesen nyugati vezetés alá került. A demokratikus politikai rendszernek tömegekre volt szüksége, a szubtropikus Délen azonban mindinkább csak a néger rabszolgák tömegei szaporodtak. A középnyugati farmer-tömegek pedig szívesebben fordultak olyan vezetők felé, akik a saját „fajtájukat“ képviselték, akik jobban ismerték az ő eszmevilágukat és jobban tudtak az ő nyelvükön beszélni. A demokrata párt igazi konszolidációját így Andrew Jackson elnöksége alatt éri meg (1829—1837), aki a középnyugati farmer-demokráciát a maga személyében is híven képviseli. A régi görög társadalmak politikai ellentétei kelnek itt új életre: miként akkor, úgy ezúttal is a vagyonos városi kereskedő patriciátus és kliense, az eladósodott földművelő-népesség harca az, ami Jackson demagógiájában kulminál. Elnökségéhez két nevezetes „reform“ fűződik: a keleti bankár-világ pénzügyi hatalmának megtörése az első amerikai központi bank lebontásával és az úgynevezett „spoils system“ megalapozása. Ez a rendszer azon az elven alapul, hogy a szövetségi tisztviselők alkalmazása és elmozdítása az elnöknek diszkréciójától függ: következképpen joga van az összes hivatalokat pártszempontok szerint betölteni. „A zsákmány a győzteseké“: így fejezte ki cinikus szokimondással Jackson egy híve a „zsákmányrendszer“ elvét. Jackson maga a demo-

krácia elvi szempontjaira hivatkozott. „Mindenki — írta naplójában röviddel elnökké választatása után —, aki egy-két évig hivatalban volt, azt hiszi, hogy most már arra életfogytig igénye van, hogy abban szerzett jogai vannak... A mi kormányzati elvünk nem ez. A tisztségek körforgása (rotation in office) fogja szabadságunkat megőrizni.“ Való, hogy a hivatalnokok konszolidálása egy csoportnak kiváltságos helyzetet biztosít és ez nem igazolható máskép, mint azzal, hogy a tisztviselői állás sikeres betöltése kivételes szellemi és erkölcsi képességeket és kivételes előképzettséget feltételez. A fiatal Amerikában ilyen előképzettséget senkitől sem vártak, a kivételes képességek feltételezése pedig határozottan nem-demokratikus. A „spoils system“ mellett azonban a köztisztviselői pálya nemcsak hogy politikai zsákmánnyá lett, hanem bizonytalanságánál fogva, bizonyos fokig jogos színezetet adott a köztisztviselők körében hatalmasan felburjánzó korrupciónak is: hiszen mindenkinek azon kellett lennie, hogy egy-két év alatt keresse meg azt a tőkét, amely azután egész életére biztosításul szolgálhasson. Politikai szempontból azonban a spoils system legfőbb jelentősége abban állott, hogy módot adott az elnöknek a befolyásától elvben független törvényhozás sakkbantartására. A törvényhozó becsülete otthon, államában és kerületében, attól függ, hogy a törvényhozásra és az adminisztrációra gyakorolt befolyása révén mit tud juttatni híveinek. Következésképpen mindenki „akar“ valamit a kormánytól s ennek ellenében hajlandó szavazatát annak rendelkezésére bocsátani. A törvényhozás két házában ekkép a pártkeretek ritkán jutnak érvényre: a valóságban a többségek többé-kevésbé alkalmi csoportosulásai azoknak, akik kaptak vagy nem kaptak, várnak vagy nem várnak valamit a kormánytól.

A Dél és a Nyugat uralkodó szövetsége utóbb a rabszolgaság körüli harcban bomlott fel. A néger rabszolgaság a Délnek sajátos intézménye volt: az éghajlati viszonyok itt nem kedveztek a szabad fehér munkakerőnek, a termelési feltételek pedig a nagyüzemekben, a „plantage“, ültetvény-szisztéma szerinti gazdálkodást írták elő. Hogy ez az intézmény nem lehetett rokonszenves a nyugati szabad telepéseknek, nem szorul bővebb indokolásra. Azonban a rabszolgaság intézménye a civilizált világban mindenütt általában növekvő ellentétben volt a közvéleménnyel és Amerikában is már pusztulásra ítélt csökevénynek látszott. A déli rabszolgatartó birtokosok jól érezték és tudták ezt, ámde a gyapottisztítás új gépi módszereinek (az úgynevezett „cotton gin“-nek) feltalálása és be-

vezetése a huszas években nagymértékben növelte a rabszolga-gazdálkodás hasznát, s ezért a déliek mindinkább életérdeküknek kezdték tekinteni a rabszolgaság fenntartását. Az Unió területi terjeszkedése azonban azzal fenyegette őket, hogy egyre csökkenő kisebbségben fognak maradni a törvényhozás két házában. Délfelé a terjeszkedés lehetőségei hamar kimerültek s a nyugati terjeszkedés mindegyre az északi államokat szaporította. 1820 óta az úgynevezett Mason—Dixon-vonaltól északra nem lehetett rabszolgatartó államokat alapítani. A Dél ezért azon volt, hogy legalább a még államokká nem szervezett, szövetségi igazgatás alatt álló „territóriumokon“ biztosítsa a rabszolgaság bevezetését. Ragaszkodott továbbá ahhoz, hogy a szökött rabszolgákat az északi államok hatóságai hivatalból fogják el és szolgáltatassák ki gazdáiknak. Ezekkel a követelésekkel a déliek magában a demokrata pártban idéztek elő szakadást, mert az északi demokrata vezeték meggyőződése szerint ezzel a követeléssel északon nem lehetett szavazatokat szerezni. A párt belső harcai az újonnan alakult republikánus párt elnökjelöltjét, Lincolnt segítették nyeregbe 1860-ban, mire a déliek, saját aggodalmaik elől azzal menekültek, hogy kimondták az Uniótól való elszakadást. Ebből lett a polgárháború. (1861—65.)

A harc kimenetele sokáig kétes lehetett volna s talán valóban szétszakítja és fejlődésében visszaveti az Uniót, ha Lincoln vezéri energiájának és taktikai zsenialitásának nem sikerül egy új szövetséget teremtenie Észak-Kelet és Észak-Nyugat érdekei között. Az új szövetség alapjai voltak: az új, magas védővamos politika, amely az exportáló Dél rovására a Kelet fiatal iparát erősítette; az 1863. évi „Homestead Act“, amely minden telepesnek ingyen földszerzést tett lehetővé és nagyban fellendítette a Nyugat felé való települést; végül a közlekedési vonalak: utak, csatornák kiépítése és a vasúttársaságoknak adott nagy koncessziók, amelyek lehetővé tették a nyugati végvidék farmereinek a keleti nagy piacokba és a világforgalomba való bekapcsolódást. Amint azonban a Nyugat elkezdett a távolkeleti piacokra termelni, ezáltal újra fokozottabban függőségbe került a Kelet nagy kapitalista érdekeltségeitől, bankoktól és vasúttársaságoktól, s ez a függés most már biztosította a Kelet politikai uralmát is, mindaddig, amíg a nyugati „határ“ betelepítése 1890 körül véget nem ért.

A polgárháborúban megszerzett győzelem ugyanis lehetővé tette a republikánus pártnak, hogy uralmának konszolidálására időt nyerjen.

A 13., 14. és 15. alkotmánymódosítás (1865—70) megszüntette a rabszolgaságot, egyenlő politikai jogokat adott a volt néger rabszolgáknak és megfosztotta politikai jogaitól azokat a déli fehéreket, akik előzőleg, mint törvényhozók, tisztviselők vagy tisztek ott vezetőszerpet játszottak és résztvettek a „lázadásban“. A déli államok politikai vezetése így egy kritikus időszakban a republikánus párt fehér emisszáriusainak kezébe került, akik többé-kevésbé közönséges kalandorok voltak, mert egyetlenegy önértetes fehér sem volt hajlandó az új rezsimben vezetőszerpet vállalni. A republikánusok így jól beásták magukat a hatalom sáncaiba, élvezvén a „spoils setéin“ összes előnyeiket és hatalmukat egy republikánus mítosz megteremtésével is alátámasztották. Ők voltak most már az Unió megmentő! és — a szabadság egykori pártjával szemben — az emberi szabadság, a keresztény humanizmus glóriás lovagjai. Eszméik győzelmét és dicsőségét pedig a polgárháború legendás hőse, Lincoln, aki gyilkos merénylet áldozata lett, a saját vértanúságával pecsételte meg. Ezzel szemben a republikánus diktatúra e periódusa a déli államokban végleg megszilárdította a demokrata párt vonzóerejét és hozzájárult a pártalukulás területi, regionális alapjainak állandósulásához.

A központi hatalomból való száműzetés e hosszú időszakában a pártjukhoz hűséges demokraták jellegzetes „inferiority complex“-re tettek szert. Reprezentatív demokratikus megnyilatkozások ebből a szempontból érdekesen illusztrálják azt, amit világnézet és közvélemény kölcsönös viszonyáról mondtunk. így Thomas M. Marshall, egy hű demokrata vezérférfiú, azt írja emlékirataiban, hogy számos dologban hisz, amiről tudja, hogy nem úgy van: „Hiszem például, hogy a demokrata pártnak mindig igaza van.“ „Hite“ világnézetét jelenti. „Tudása“ a közvéleményről való felfogását. Egy igazi republikánus, aki pártját a közvélemény dialmalmos orgánumának tekintette, aligha tett volna ilyen megkülönböztetést.

A demokrata pártot ekképen szerzett „inferiority complex“-e azonban alkalmassá tette arra, hogy úttörő legyen a keleti nagy iparos városi konglomerációk egyre szaporodó bevándorló párianépességének megszervezésében. Noha délen csak a demokrata pártnak volt becsülete, északon a demokrata alig ment emberszámba, önértetes ember, aki adott valamit jóhírére, legalább is nem gondolhatott arra, hogy magát nyíltan demokratának — már mint a demokrata párt hívének — vallja: hiszen északon a demokratákat egyenesen hazaárulóknak tekintették. Az egyetlen réteg tehát, amelyben a párt híveket rekrutálhatott magának, a földhöz

ragadt, bevándorló, tanulatlan munkásréteg volt, amelynek nem volt ugyan kialakult politikai meggyőződése, de amelyet némi fáradtsággal és egy kis anyagi áldozattal annál könnyebben lehetett „beszervezni“. E szervező munkája által vált idővel hatalommá a demokrata párt a keleti államokban és vált egyúttal megteremtőjévé a tömegpatronázs ama módszereinek, amelyek az amerikai politikai demokrácia mai arculatára oly élesen ráütötték a maguk bélyegét.

De ha délen a demokrata párt a tisztas fehér polgárság, a „100 százalékos amerikaiak“ képviselése volt, északon pedig a bevándorolt pária proletariátusé, mi volt, ami a párt e két ennyire ellentétes szektorát mégis összekötötte? A párt eredeti platformja, mint láttuk, a decentralizáció, a tagállamok és helyi közületek mennél szélesebbkörű önkormányzatának hirdetése volt. A hosszú ellenzékiesség, a központi hatalomból való kirekesztettség idejében ez a platform fokozottabban rokonszenvesse kellett hogy váljék szemükben: hiszen, ha nem is volt kilátásuk arra, hogy a központi kormányhatalmat a republikánusok kezéből kiragadják, a pártra jellemző területi megoszlás annál inkább biztosíthatta azt, hogy délen birtokba vegyék azokat a tagállamokat, amelyekben szilárd többségük volt. Hasonló lehetőségeket nyújtott keleten az egyre növekvő európai kivándorlás a nagy kereskedő és iparos városi központok, valamint ezek révén egyes tagállamok elfoglalására. A hírhedt Tammany Hall, a newyorki demokraták sásfészke, ily módon szerzett magának monopóliumot a legvirágzóbb és legnépesebb amerikai világváros kormányzására. A déli és a keleti demokrata csoportok országos kooperációja így sikerrel kecsegtetett mindaddig, amíg politikájuk kimerült a gyakorlati ellenzékiességben és a perifériális hódításban: azonban mihelyt országos elvi kérdésekben kellett állást foglalni, a meghasonlás elkerülhetetlen volt a két pártszektor között.

A nyugati szabad föld elfoglalása 1890 körül azzal fenyegetett, hogy az amerikai pártélet egyensúlyát megzavarja. Eladdig ugyanis a szociális kérdés nem öltött veszélyes alakot Amerikában: a szabad bevándorlás ellátta az ipart olcsó, tanulatlan munkaerővel s a tanult amerikai munkás magasabb életszínvonalát nem fenyegette a munkaerő túlkínálata, mert a szabad nyugati föld biztonsági szelepként működött és felszívta a munkásosztály elitjének legenergiusabb, leginkább becsvágyó részét, amely szociális mozgalmakban a vezetőszerpet átvehette volna. A telepítési „határ“ kitöltődése azonban egybeesett a világgazdaság egy depressziós időszakával, úgyhogy a nyugati farmer-rétegeket ugyanakkor érte el a termelési válság,

amikor a munkanélküliség réme is felütötte fejét az ipari munkapiacokon. Ezekben az években az amerikai pártpolitikát az erős radikalizálódás veszélye fenyegette s a demokrata párt vezetése is a radikális Bryan kezébe került, aki a szabadkereskedelem és az ezüstpénz-infláció programjával egyenesen a nyugati farmerek szívéhez szóló programot állított fel. „Ne feszítsétek fel a világot egy aranykeresztre!” — kiáltotta, a jelen időkig visszhangzó módon, a demokraták e nagyhatású szónoka egy kortes-beszédében.

Bryan elvi radikalizmusa azonban felfedte a demokrata párt összetételében rejlő-**ű*hézségeket: a „jobb elemek” pánikszerűen fordultak el a párttól, amely az elnökválasztásnál három déli államot is elvesztett és ismét vereséget szenvedett. 1898-tól kezdve pedig a kapitalizmus csillaga újból emelkedőben van s a nyugaton elvesztett farmer-szavazatok helyébe a republikánus párt megszerzi az ipari munkáselitek támogatását, azáltal, hogy a védővamos politikát megerősíti és módot ad a munkabérek színvonalának újabb emelésére. A republikánusok 1904. évi programja már nem is azzal igazolja a védővamos politikát, hogy arra a nemzeti iparnak van szüksége, hanem azzal, hogy az az „amerikai életstandard” pajzsa. A demokraták 1912. évi győzelme így csak a republikánus pártban bekövetkezett személyi konfliktus következménye volt, 1916-ban pedig Wilson azzal az érveléssel győzött, hogy ő és a demokrata párt becsületes pacifizmusa óvja meg Amerikát a háborúba való belesodródástól. 1920-ban annál könyörtelenebb volt a leszámolás. A háborús ipari konjunktúra egyébként is újból a republikánus pártban tömörült nagyipari érdekeknek kedvezett, amelyek a munkáseliteknek most azzal jártak kedvébe, hogy véget vetettek a bevándorlásnak, holott a minden boldogtalan vándornak menedéket nyújtó „szabad Amerika” azelőtt törzsökös világnézeti kirakatcikke volt a republikánus pártnak. Ugyanekkor a racionalizálás új módszerei megnövelték a munkaerő termékenységét, és így nincsen semmi csodálatos abban, hogy a névleges munkabérek színvonala 1926-ban több mint kétszerese volt az 1913. évi átlagnak, ami reális munkabérekben is 26%-os emelkedésnek felelt meg.

A polgári demokrácia rendszerét így, mint máshol, Amerikában is a gazdasági és főleg az ipari virágzás hosszú időszakai szilárdították meg. Azt a feltevést, amely — mint láttuk — alapja a liberális polgári rendszernek: hogy mindenki legalább is reménybeli „polgár” és hogy a polgárság és a nép közötti válaszfal folytonosan leomlóban van, Amerikában nagyobb

mértékben közelítette meg az életvalóság, mint bárhol másutt. Ha 1890-ig a rendszer biztonsági szelepe az volt, hogy mindenkinek módjában állott a nyugati szabad földben gyökeret verni; a települési „határ“ lezárása után a védővámval biztosított ipari virágzás tartotta állandóan nyitva az ajtókat a felfelé törekvő bérmunkáselem előtt. A védővám rendszer, Amerika nagymérvű gazdasági autarkijával párosulva, lehetővé tette azt a nagyszabású kísérletet, amely a széles tömegek vásárlóerejének állandó emelésével igyekezett a kapitalista termelés felvevő piacát mindegyre bővíteni. Az óriási birodalom százmilliós lakosságának nagymértékben rögzített „standardizált“ szükségletei mellett, úgy látszott, nincs határa a kapitalisztikus gazdálkodás terjeszkedési lehetőségeinek.

A gazdasági jólét és az állandó „polgárosodás“ lehetősége azonban egyedül nem magyarázza meg azt a körülményt, hogy Amerika egészen a legutóbbi évekig rendületlenül megmaradt a polgári liberalizmus elvi és gyakorlati keretei között, mert a kapitalisztikus jólét a munkástömegeknek mégis csak a felső, elit rétegeit érintette s a tömegek szegénységét korántsem szüntette meg. Az amerikai polgári demokrácia a maga jólétével és a szuverén magasztalt „közönséges“ embernek juttatott liberális vívmányaival végeredményben mégis csak a régi görög demokráciák szertelen méretűre dagadt kópíája volt, — és mint a görög demokrácia a rabszolgaság komor háttéréből, úgy emelkedett ki szigetként az amerikanizált népi elitek virágzó civilizációja itt a szedett-vedett, színes és fehér nincstelen tömegek kietlen és parttalan tengeréből. Hogyan van az, hogy e gyámoltalan, árva tömegek keserű sorsát szocialista pártmozgalmak nem tudták, európai mintára, politikai tőkévé kovácsolni, holott ilyen pártmozgalmakban sohasem volt hiány?

A magyarázat az amerikai politikusok, a politikai vezetők és a politikai organizáció természetrajzában rejlik. A kapitalizmus „hőskorában“ a polgári rétegek nem értek rá politizálni, mert minden erejüket lekötötte a gazdálkodás, a szabad verseny feltételei között kialakuló idegtépő örök küzdelem. Amerikának csak egyes déli vidékein volt egy földbirtokos „leisure eláss“, amely ráért politikával foglalkozni: Jeffersonnak és a többi virginiai ültetvényes „dinasztiának“ szereplését az Unió első évtizedeiben ez a körülmény magyarázza meg. Amint azonban a politikai demokrácia fokozatosan érvényesülni kezdett, amint egyúttal kezdett nyilvánvalóvá válni, hogy a kapitalizmus fellendülésével kínálkozó üzleti lehetőségeket a politikai hatalom útján is ki lehet aknázni, hamarosan kialakult a hivatásos

politikusok típusa, azoké az embereké, akik a politikát normális üzleti vállalkozásként űzik. A politikai vállalkozó mestersége a demokráciában ugyanolyan üzleti képességeket kíván, mint minden más üzleti szervező tevékenység. Az üzletember problémája ez: mennél szélesebb és mennél szilárdabb vásárlóközönséget szervezni magának, amely árúját rendszeresen megveszi. Evégből kettőre van szükség: jó árúra, amely a közönség szükségleteit kielégíti és jó propagandára, amely a közönséget „megfogja“. Az üzletembernek ennél fogva legelőbb azt kell tudnia, hogy mire van szüksége a közönségnek s azután fel kell keresnie a közönséget a maga szolgálataival. tette a politikai üzletember is. A bevándorló, gyámoltalan proletártömegek között különösen tág tere nyílt a szolgálatoknak, amelyekkel e tömegek jóindulatát meg lehetett nyerni. A politikai vállalkozó ügynökei felkeresték az új bevándorlókat, segítségükre voltak az ismeretlen, vadidegen országban, ahol pénz nélkül, egy ismeretlen, idegen nyelven és idegen szokások között kellett tájékozódniok. Szereztek szállást, szereztek írásokat, szereztek munkát, szereztek segítséget, ügyvédet, orvost, eljártak ügyes-bajos dolgaikban, mulattatásukra népünnepélyeket, látványos mutatókat rendeztek. Ezenkívül, ha szavazásra került a sor, nem fukarkodtak a zsebpénzzel, borralalóval. Az ügynevezett „ballot stuffer“-ek, akik a szegény lakosság körében dollárjával vették a szavazatokat, mindig jólismert alakjai voltak az amerikai közéletnek. De a jó politikai szervező arról is gondoskodott, hogy ha igazi szavazata nem volt elég, legyenek legalább hamis szavazatai. Felbérelt verekedők, akik az ellenpártra szavazókat terrorizálták, importált szavazók, halott szavazók és „helyettes“ szavazók mindig bőséges számban állottak a feladata magaslatán álló pártszervezet — az ügynevezett „machine“ — rendelkezésére. A feladat első, legfontosabb része meg volt oldva, ha sikerült egy helyi, önkormányzati testületben, vagy éppen egy tagállam törvényhozásában megszerezni a többséget. A közigazgatás nagy decentralizációja és a tisztviselők legnagyobb részének választása mellett, egy képviselőtestületben uralkodó pártszervezetnek félelmetes hatalom áll rendelkezésére, amelyet a párthívek és a pártkassza, nem utolsó sorban a pártvezérek és szervezők — az ügynevezett „boss“-ok — saját zsebe és boldogulása javára lehet értékesíteni. Mennél inkább virágzik az üzleti élet, annál nagyobb anyagi jelentősége van minden üzleti koncesszióknak, minden gyakorlati kiváltságnak, minden közszállítási szerződésnek, amelynek megadása az önkormányzati testületeknek és tisztviselőiknek hatáskörébe tartozik, másfelől azonban ezek a testületek és

tisztviselők annál több kárt okozhatnak az üzletembereknek minden olyan intézkedéssel vagy szabályozással, amely hatáskörükből folyik, de amely az üzlet boldogulását, virágzását megakaszthatja. Az amerikai közélet liberális-puritanisztikus hagyományai ebben a tekintetben egészen különleges érvényesülési teret nyitnak annak az „ipar“-nak, amelyet az amerikai műnyelv „racket“-nek nevez s ami nem egyéb, mint hivatalos hatalommal való visszaéléssel párosult zsarolás. A törvény, jogszabály ugyanis a puritanizmus hagyományai értelmében az erkölcsi világrend tükré kell hogy legyen: a következetes puritán tehát bele kell hogy írja a törvénybe, szabályrendeletbe mindazt, ami erkölcsi meggyőződéséből folyik. Ezeknek a szabályoknak legnagyobb része nem arra való, hogy azoknak érvényesítése valóban ki is kényszerítessék: hiszen az erkölcsi rend feltételezi a szabadságot, a szabad választás lehetőségét bűn és erény között; már pedig mennél erélyesebben kényszeríti ki a közhatalom a törvények és szabályok végrehajtását, annál inkább korlátozni fogja a polgárok erkölcsi szabadságát. Az amerikai törvényhozó így szívesen szavaz meg minden olyan rendelkezést, amely puritanisztikus erkölcsi meggyőződésének megfelel, azzal a hallgatólagos fenntartással, hogy a törvény megszavazásával a törvényhozó a jó erkölcsök iránti odaadásának ad kifejezést, de magától értetődőnek tartja, hogy annak végrehajtása a józan ész korlátái között fog maradni.* Ebből azután nagyfontosságú következmények folynak. Egyik az, hogy elszánt politikai „boss“-ok és lelkiismeretlen tisztviselők ezeknek a rendelkezéseknek könyörtelen végrehajtásával az üzletembereket és üzleti érdekeltségeket, sőt a nagyközönséget is arra kényszeríthetik, hogy jóindulatukat, „józan eszüket“ megvásárolják; egy másik az, hogy a nagyközönség alig, vagy egyáltalában nem leplezett rokonszenve legtöbbször azoknak az oldalán van, akik eléggé merészek és eléggé életrevalók arra, hogy a „törvény“ erejével szembeszálljanak és alattomos, furfangos, görbe utak helyett nyílt erőszakkal szerezzék meg maguknak azt, amire éppen fáj a foguk. így virágzik a mai Amerikában a régi „Wild West“ legendáit pótló új rablóromantika, amelynek világánál egyik-másik „gangster“ valóságos nemzeti hőssé nővi ki magát a közönség képzeletében.

Ámde a hivatalos és a privát rablóbanda, a „machine“ és a „gang“ olykor kitűnő sikerrel egyesül is. A „machine“-nek és a „boss“-nak mindig

* Az a három főterület, amelyen a puritán amerikai erkölcsi nézeteit a legfrappánsabb eredményekkel szokta szabadjára eresztetni, az alkoholfogyasztás, a szerencse játék és a prostitúció szabályozása.

van szüksége elszánt alakokra, „deszperádók“-ra, akiket a maga „üzletében“ a szükséghez képest felhasznál, amikor már más eszközök nem visznek célra. Másrésztől éppen a jó sikerrel ki nem kényszeríthető, „erkölcsös“ szabályok és rendelkezések rendszeres kijátszása közszükségletté válik és így kitűnő üzleti terepnyomot nyit meg olyan elszánt, rettenthetetlen emberek előtt, akik a törvénnyel való dacolás kockázataiban edzve vannak. Az országos alkoholtilalom „erkölcsös“, de oktan kísérlete adta a legjobb alkalmat a legkülönbözőbb gonosztevő bandáknak arra, hogy az alkoholféltetés, a tiltott sörgyártás és italmérés nagyarányú megszervezése útján óriási üzleti nyereségre tegyenek szert és hogy ekkép szerzett vagyonuk birtokában, boss-okká legyenek, azaz hatalmukba kerítsék egyes nagyvárosok és kerületek igazgatását. így uralkodott éveken át „Al“ Capone, a gangsterkirály, Csikágó hárommillió népessége felett.

Ez mindazonáltal kivételes eset. „Normálisan“ a boss abból él, amit az üzleti világból ki tud sajtolni és e révén ő maga is gyakran tesz szert arra a romantikus dicsőségre, hogy ő amolyan bőkezű rablólovag, aki a gazdagokat a szegénység javára kifosztja. A nóta vége azonban többnyire az, hogy a nagytőke belátja: jobb üzlet a bosst egész masinájával együtt végleg megvásárolni és zsebretenni. így kerül egyes városok, kerületek, sőt államok fölötti politikai uralom végső fokon egyes iparmágnások, vagy trösztök, vasúti érdekeltségek, vagy biztosító társaságok kezébe. (Legnagyobb szabású ilyen berendezkedés a Mellon-család uralma l'ennsylvania-ban, amely a maga 10 millió lakosával a republikánus párt egyik főerősége.) A hivatásos politikusoknak a plutokratákkal való ez az üzleti társulása biztosítja Amerikában a polgári demokrácia szilárd fennmaradását. Ez az amerikai módszer egyúttal az egyetlen, amely a végső politikai hatalmat a vagyonos polgárság kezébe adja. A nagykapitalisták elég hatalmakkal itt-ott Európában is, de mindenütt kell számolniuk olyan hatalmakkal, amelyeket teljesen megvásárolni nem lehet: az örökös királyságok kora ugyan lejárt, de vannak még arisztokráciák, politizáló tábornokok, állásaikban szilárdul beásott és többnyire csak kivételképen megvesztegethető bürokratikus hatalmasságok, eszméktől fanatizált és anyagiakkal nem törődő népvézerek. Ezekkel valamiképpen itt meg kell alkudni és sohasem egészen biztos, hogy ki az igazi legény a csárdában. Amerikában nincs így: ott az üzlet üzlet, mindennek és mindenkinek megvan a maga forgalmi ára, amelyért megvásárolható. Ilyen módon az amerikai iparmágnás alakjában érdekes típusa fejlődött ki egy új „feudális“ várúnak, amolyan apró feje-

delemnek. S ez a típus a maga hatalmát épp úgy „Isten kegyelméből“ származtatja le, mint egykor az abszolút fejedelem. „A munkásember jogait és érdekeit — mondotta egy pennsylvániai szénbányatulajdonos egy bérvita alkalmával — nem a szocialista agitátorok fogják megvédeni, hanem azok a jó keresztények, akikre Isten az ő végtelen bölcsességében rábízta az ország tulajdonjogi érdekeit, és akiknek sikeres működésétől olyan nagyon sok függ“. Ez az „Isten kegyelméből“ való kapitalista uralom azonban sokban hasonló politikai viszonyok között fejlődött ki, mint az abszolút fejedelmek uralma. Az amerikai politikai rendszer a maga egyensúlyrendszerével és joguralmával, meglehetősen hű hasonmása a középkori rendiségnek. Abban sem volt, a mai Amerikában sincsen szilárd központi államhatalom, amely ne függne a kisebb quasi-feudális hatalmasságok tömegeitől. Ilyen, független, erős központi államhatalom hiányában ezek a kisebb hatalmasságok, kedvező körülmények között, a maguk „portáján“ épp olyan korlátlan uralkodókká nővik ki magukat, mint a középkori német fejedelmek. Egy-egy amerikai iparmágnás nemcsak hogy zsebében tartja a „domíniumain“ működő önkormányzati közhatóságokat, hanem munkásait is, amolyan jóindulatú — ha nem is egészen felvilágosult — abszolutizmus szellemében tartja uralkodói jogára alatt. Azt megengedi nekik, hogy maguk között mintegy önkormányzati szervezeteket, üzemi szaktanácsokat (úgynevezett „factory union“) alakítsanak: de ha külső szakszervezeti agitátorok hatolnak be telepére, ezek a gyártulajdonostól szervezett és fenntartott privat rendőrséggel találják magukat szemben és örülhetnek, ha ép bőrrel sikerül elszabadulniok. Az ilyen amerikai iparmágnás tehát éppúgy, mint a középkori „Territorialherr“, egyrészt a közfunkciók kisajátítása — a közhatóságok megvásárlása —, másrészt magánhatóságának kiépítése révén lesz korlátlan úrrá a maga házatáján. A nagykapitalisták országos „rendi“ képvisellete, a republikánus pártszervezet pedig gondnokság alatt tartja — normálisan — az ő kegyelméből uralkodó választott „főhűbérurat“, az Unió elnökét. A jelenlegi elnök közvetlen elődje — éppúgy, mint annyi más azelőtt — ugyancsak tipikus delegátusa volt a nagytőkésérdekeltségnek.

Míndez ellen Amerikának semmi kifogása sincs, mindaddig, amíg a „prosperity“ érintetlenül virágzik. Hiszen a népi eszménykép a kapitalista vállalkozó, a dollármilliomos, aki a nép fantáziájában ugyanazt a szerepet tölti be, mint a régi Európában az eszményi király, vagy ma a népies diktátor. Következésképpen semmi sem természetesebb, mint hogy az amerikai

világrend ez eszményi inkarnációi valóban uralkodjanak. Ellenségük csak egy van: a krízis, amely, ha eléggé sokáig tart és eléggé mélyre hatol, róvára sukra tetemes eltolódást okozhat a közvéleményben.

Hogy a krízis a liberális kapitalizmusnak elháríthatatlan árnyéka, ma már közismert igazság. Annak vizsgálata sem feladatunk, hogy a válság, amely 1929-ben kezdett Amerikára ráborulni, honnan, milyen okból eredt. A magunk szempontjából elég annak a megállapítása, hogy ez a válság minden eddigit felülmúlt mind mélység, mind terjedelem tekintetében. 1929 és 1932 között az értékpapírok árszínvonala átlagban 90%-kal, a mezőgazdasági termények árának és a munkabéreknek színvonala 60%-kal, az alkalmazottak keresetének színvonala pedig 40%-kal csökkent; több ezer bank és egyéb vállalat vált fizetéseképtelenné, a munkanélküliek száma pedig a tízmilliót is jóval meghaladta. A katasztrófa méretei akkorák voltak, hogy az amerikai kapitalistákat, ezúttal először, elkapta a defetizmus: ön-bizalmuk megroppant és kifejlődött bennük az az érzés, hogy nem tudnak „szállítani“, hogy a maguk erejéből és a maguk módszereivel nem tudnak talpraállni. A közvélemény roppant pálfordulása és a demokraták példátlan méretű győzelme 1932-ben éppen innen ered: abból a körülményből, hogy a kapitalisták maguk fordultak el az „amerikai rendszertől“, a gazdasági liberalizmustól, amelynek ünnepektől hősékként vonult be Hoover a Fehér Házba 1928-ban. A „Reconstruction Finance Corporation“ felállítása még Hoover elnöklete alatt, 1932-ben, azzal a céllal történt, hogy a bajbajutott vállalatoknak és hitelintézeteknek csődbejutását kormánytámogatással akadályozza meg. A szabad verseny elve, a „legjobbak“ boldogulásának és a „férgesek“ kiselejtezésének liberális dogmája ezzel kútba esett. A liberálizmustól való elfordulás és az állami segítség keresése azonban nem egyéb, mint a polgárságnak átfordulása a jobboldaláról a baloldalára: a polgár hol a szabadság után fut, hol a biztonság után és egyik eszményét periodikusan feláldozza a másiknak.

Következésképpen nem kell azt hinni, hogy Roosevelttel kormányzása alatt az amerikai politikai rendszer forradalmi változásokon megy át. Rooseveltet az európai diktátorokhoz hasonlítani teljesen nevetséges: hiszen az elnöknek nem áll rendelkezésére semmi olyan eszköz, amellyel magát a hatalom rendes forrásaitól függetleníteni tudná. Roosevelttel „diktatori“ hatalma pontosan addig terjed, mint az a közvélemény, amelynek megválasztását köszönheti. E közvélemény határain belül nagyon jelenté-

kény — azonkívül semmi. Világosan mutatja ezt a Legfőbb Bírósággal vívott háborúja is, amely a bíróság alkotmányvédő jogköre körül tört ki.

Ezt a jogkört a legfőbb bíróság a híres Marshall főbíró (1801—35) elnöklete alatt sajátította ki magának. Az alkotmány erre nézve határozottan nem intézkedik; mindazonáltal a bíróság alkotmányértelmező hatalma nem tekinthető jogbitorlásnak. Gyakorlását ugyanis nélkülözhetlenné teszi az a tény, hogy az Egyesült Államok kongresszusa nem birtokosa a szuverénitásnak és hogy csak az alkotmány által körülírt ügyekben és korlátok között van joga rendelkezni. A kongresszus tehát éppúgy túllépheti alkotmányos jogkörét, mint az egyes államok törvényhozása: annak eldöntése pedig, hogy valamely állami szerv túllépte-e hatáskörét, a liberális állam- és jogfelfogás szerint bírói kogníció elé tartozik, mindazon esetekben, amelyeket a szuverén kifejezetten el nem von a bírói juriszdikció elől. (Mint ahogy például a francia alkotmányok elvonták a rendes bíróságok megítélése elől az állami közigazgatás tényeit.)

A washingtoni Legfőbb Bíróság lévén az Egyesült Államok legmagasabb bírói fóruma, nem lehet kétséges, hogy az alkotmány hiteles értelmezésének joga végső fokon e hatóságot illeti és hogy e hatalom gyakorlásában csak alkotmánymódosítással lehetne megakadályozni.* De az sem kétséges, hogy a bíróság ezzel a hatalommal tetemesen visszaélt. Az alkotmánynak és különösen egyes pótcikkelyeinek homályosabb fordulatait ugyanis arra használta fel, hogy a liberális kapitalizmus gazdasági rendjét a törvényhozásnak egyes reformtendenciái ellen is megvédje; egyszóval, jogi hatáskör helyett politikai hatáskört sajátított ki magának.

Másfelől azonban arra is rá lehet mutatni, hogy a Legfőbb Bíróság ezzel a gyakorlatával híven alkalmazkodott az amerikai közvéleménynek a republikánus párt által képviselt s hét évtizeden át általában uralkodó felfogásához. Az amerikanizmus a polgári szabadság eszméjét csorbítatlanul igyekezett fenntartani: erre a célra készült az alkotmányosság egész bonyolult gépezete. Az amerikai alkotmány „atyái” világosan látták, hogy a liberális demokráciában, annak két eleme között, erős összeütközés lehetséges és hogy a demokrácia a liberalizmusnak temetőjévé válhatik. Ezért

* Az alkotmánymódosítás azonban szerfelett nehézkes folyamat: a kongresszus mindkét házában kétharmad többséggel elfogadott javaslatot az államok háromnegyedrésének törvényhozássával vagy külön e célra összehívott „konvencióval” ratifikálni kell. Alkotmánymódosítást így csak akkor érdemes javasolni, ha valamely kérdésben már országszerte ellenállhatatlan közvélemény alakult ki.

igyekeztek az alkotmányban a demokrácia szabad érvényesülésének gátakat emelni.

Az alkotmányozók által képviselt liberalizmussal szemben a radikális demokrácia hívei azzal érvelnek, hogy a demokrácia ellensége lehet a doktriner gazdasági liberalizmusnak, de nem ellensége a szabadságnak és arra törekszik, hogy a szabadság áldásaiban ne csupán a vagyonos polgárság, hanem a munkásosztály is részesedjék. Ezért tájékozódik a „szociális” demokrácia irányában, amely állami beavatkozással igyekszik a nemzeti jövedelem elosztását a szegénység javára befolyásolni. A „szociális” demokrácia*¹ ekkép az állami szabályozásnak a liberalizmus rovására való fokozódó érvényesülését jelenti. Minthogy azonban a szabadság eszméjét a szociális demokraták maguk is fenn akarják tartani, elvben ők sem ellenségei az alkotmányos rendnek s minden reformot csakis az alkotmány rendes útján kívánnak megvalósítani.

Láttuk azokat a feltételeket, amelyek lehetővé tették azt, hogy Amerikában a liberalizmus sikerebben tudja megvédeni pozícióját a szociális reformtörekvésekkel szemben, mint Európában. A legújabb válság azonban gyökereiben rázta meg az amerikai gazdasági életet s az állami beavatkozás, a biztonság keresése ezúttal, mint mondtuk, magával ragadta a kapitalista érdekcsoportokat is. Ennélfogva a közvéleményben is gyökeres fordulat állt be és Roosevelttel szociális reformpolitikája szabadon érvényesülhetett mind a szövetségi kongresszusban, mind az egyes állami törvényhozó testületek legnagyobb részében. Roosevelttel „diktatúrája” tehát az alkotmányosság formáinak minden sérelme nélkül jutott érvényre. Ő azonban ezt a hatalmát nem csupán arra használta fel, hogy a kapitalisták vagyonát védje, hanem arra is, hogy a nyomorgó farmereken segítsen és hogy a munkásosztálynak némi biztonságot juttasson. Szociális törekvései a következő három pontban foglalhatók össze: jobb munkafeltételek (minimális munkabér, maximális munkaidő), a szakszervezkedés szabadsága és a kollektív tarifaszervezkedés előmozdítása, végül nagyarányú munkásbiztosítás, öregség, betegség, baleset és munkanélküliség esetére.

A törvényhozás, mint mondtuk, nem állott útjába e reformpolitikának, sőt Rooseveltnak még általános felhatalmazást is adott, de rendületlen maradt a Legfőbb Bíróság, amelynek 9 tagjából 6 felül volt a 70 esztendőn és a konzervatív liberalizmus világnézetét képviselte. Ez a többség az elébe került próbaperekben sorra érvénytelennek nyilvánította az új szociálpolitikai reformtörvényhozás legfontosabb alkotásait. Nem

kétséges, hogy a bíróság ezzel útjába állott a közvéleménynek és lehet, hogy ha Rooseveltt újraválasztását összeköti egy alkotmánymódosítási javaslattal, amely a bíróságot valósággal lengyel-szellemű „liberum ve tokjától megfosztotta volna: a neki kedvező közvélemény-hullám tetőpontján talán sikeres lett volna ez a kísérlete. Ehelyett Rooseveltt megvárta — még az elsőnél is diadalmasabb — újraválasztását és nem elvi reformmal állott elő, hanem csupán szervezeti reform javaslattal. E javaslat arra hatalmazta volna fel az elnököt, hogy legfőljebb 6 új bírót nevezzen ki s így a Legfőbb Bíróság konzervatív-liberális többségének hatalmát megtörje.

Rooseveltt ezzel „közvéleménypolitikai“ szempontból súlyos hibát követett el. Azokkal szemben, akik őt „diktatúrával“ vádolták, hívei mindaddig joggal mutathattak rá arra, hogy Rooseveltt hatalmát szorosan az alkotmány határai között gyakorolja. Az új reformjavaslat azonban könnyen kelthette azt a benyomást, hogy Rooseveltt le akarja törni az alkotmánynak legnevezetesebb korlátját, amely egyfelől az elnöki hatalom diktátori érvényesülését, másfelől a demokráciának a szabadság rovására való térfoglalását akadályozza.

Ha tehát a Legfőbb Bíróság ellentétbe került is a közvéleménynek azzal az újabb áramlatával, amely az állami beavatkozás előnyomulásának kedvezett, az elnök reformjavaslata viszont az alkotmányosság egyensúlyát látszott veszélyeztetni s így ellentétben volt a közvéleménynek azzal az állandó és még érintetlen felfogásával, amely az alkotmányosságot a szabadság végső menedékének tekinti. Ez a gesztus ezért Rooseveltt saját pártjában is meghasonlást idézett elő és javaslatát most már csak az menthette volna meg, ha a bíróság továbbra is makacsul szembehelyezkedik a Rooseveltt-féle „New Deal“ („új osztás“: a kártyajátékból vett kifejezés) reformjaival. Ezért a szenátus, amelyben a demokrata-párti többséget Rooseveltt hibás taktikája megbontotta, most arra figyelt, hogy miként fog reagálni a javaslatra a Legfőbb Bíróság. Ha a bíróság kitarzott volna a negáció álláspontján, a törvényjavaslat alighanem megkapta volna a törvényhozási szankciót. Azonban a bíróság ettől az időponttól fogva gyökeresen megváltozott és sorra jóváhagyta a New Deal újabb reformtörvényeit, még azon az áron is, hogy saját korábbi döntéseivel ellentmondásba került. (Például: 1936. június 1-én New York állam törvényét, amely minimális munkabéreket állapított meg, a Legfőbb Bíróság alkotmányellenesnek minősítette; 1937. március 29-én viszont alkotmányosnak találta Washington állam egy hasonló, minimális munkabéreket megállá-

pító törvényét.) Ezekután a szenátus megkönnyebbülten állapította meg, hogy íme, a Legfőbb Bíróság meghajolt a közvélemény előtt — és elbukatta Rooseveltnak a bíróság átszervezésére vonatkozó reformtervét.

Rooseveltnak ezt a vereségét azonban más kudarcok is követték, ami azt mutatja, hogy a Legfőbb Bíróság már nyugodtan felhagyhatott az ellenállással, mert hivatását betöltötte. A liberális kapitalizmus halálra elszánt utóvédjeként vitézül megállt a gáton, ameddig a vagyonos polgárság szétszórt haderői újból időt nem kaptak a gyülekezésre — és a válság enyhülésével kezdték szívüket visszanyerni. A válság enyhülésének arányában így az a körülmény is gyengülőben volt, amelynek Roosevelt győzelmét köszönhette. Következésképpen a demokrácia hulláma megállt az amerikai alkotmány jól felépített gátrendszer előtt és a konstitucionalizmus világnézeti egyensúlya érintetlen maradt. Ez az amerikai alkotmányosság hasonló világnézeti kompromisszumot foglal keretbe, mint a régi európai konstitucionalizmus. Az egységes társak itt is, mint amott, polgárság és monarchia, csak hogy a monarchiát itt nem egy örökös király, hanem egy demokratikusan választott államfő képviseli, aki nem szilárdul szervezett állami apparátusra, hanem csak az általa képviselt pártszervezet erőforrásaira támaszkodik. A két egységes és rivális hatalmasság előnyomulása és visszaesése ilyenformán általában a gazdasági virágzás hullámvonalához igazodik. Miként az egyes tagállamokban is, a gazdasági válság bizonyos pontján a demokratikus pártfőnök, a „boss“, kerekedik felül, mert ilyenkor politikai vállalatának hatalmával a megszorult kapitalistákat terrorizálni képes (jól ismert példák a néhai Huey Long uralma Louisianában és „Alfalfa-Bill“ Murray-é Oklahomában), mihelyt azonban a válság enyhül s a kapitalisták zsebe újból megtelik, ezek rögtön erőre kapnak s most már ők azok, akik a közvéleményt befolyásolni tudják, akikkel a boss egyezkedni, vagy előttük meghajolni kénytelen. A legmagasabb ponton, szimbolikusan szólva, Roosevelt sem egyéb, mint „boss“ — ha mindjárt előkelő államférfiúi egyénisége ment is az e fogalomhoz fűződő bántó asszociációktól —, aki a nagytökével harcolt a főhatalomért és karrierjét a válságnak köszönhette.

Amióta a válság megenyhült s főleg mióta kiderült, hogy Roosevelt módszerei megállíthatják ugyan a pusztulást, de a jólét régi fényét nem varázsolhatják vissza, az elnök kénytelen működésének súlypontját a külpolitikára vetni. Itt, a diktátorok elleni agitatórius harcban könnyű volt megtalálni azt a frazeológiát, amely a szabadság és a demokrácia védelmének

fáradhatatlan hangoztatásával biztos utat nyit minden „igazi“ amerikaiak szívéhez — s ugyanakkor mennél nagyobb hallgatás fátylát veti a belpolitika kényelmetlenebb kérdéseire.

A „TOTÁLIS“ ÁLLAM.

A „totális“ állam három önállóan fejlődött reprezentatív típusa — időrendben — az orosz Szovjet-Unió, a „fasiszta“ Olaszország és a „harmadik“ Németbirodalom. Kormányformája mindháromnak monarchikus, aminek az a magyarázata, hogy mindegyik rendszer a forradalom káoszából, egy — többé vagy kevésbé — ledőlt állami rend romjain volt kénytelen új államhatalmat építeni. A forradalom a fegyelem megbomlásából eredt, a fegyelem megbomlása pedig aláásta azoknak a normáknak, szabályoknak — jogszabályoknak — a tekintélyét, amelyekben az állami rend nyugodott. Ezzel a fegyelem és a jogi rend világát a „szabadság“, a rendetlenség és a terrorisztikus erőszak világa váltotta fel, amelyben csak annak az egyénnek vagy alakulatnak volt valamelyes tekintélye, aki, illetőleg amely, fizikai erővel, „karhatalommal“ rendelkezett. Ily módon új közhatalom, új állami rend keletkezése, új „államalapítás“ előtt állt a társadalom, és ez a hatalom ugyanúgy jött létre, mint az ősidőben: mint egy rendkívüli magnetizmussal, személyes tekintéllyel bíró, az embereket és tömegeket személyiségének varázserejével szinte hipnotizáló egyéniség „karizmatikus“ hatalma. Ezért van az, hogy a forradalom utáni állam kormányformája monarchikus és hogy benne a monarcha egyúttal „diktátor“, mert minden hatalmi szerv és minden hatalmi aktus tekintélye elsősorban az ő személyes tekintélyén nyugszik és nem egy objektív normarendszeren, „jogrenden“.

A régebbi időkben a diktátor vagy *polgári* diktátor volt, vagy *katonai* diktátor. A polgári diktátor olyasvalaki, akit a szuverén teljes hatalommal ruház fel a jogrend védelme, vagy helyreállítása céljából; a katonai diktátor olyasvalaki, aki a rendelkezésére álló haderőre támaszkodva, erőszakkal veszi birtokba a hatalmat. Azok a diktátorok azonban, akik bennünket e pillanatban érdekelnek, a mai világ sajátos típusai, népszerű *pártszervezők* és *pártvezérek*, ők az európai ellenlábásai az amerikai „boss“-nak: ellenlábásai nemcsak földrajzilag, hanem eszmei értelemben is, mert ők nem üzleti alapon és nem anyagi erővel, hanem az európai

hagyományok szerint felfogott hivatás, misszió tudatával és egy eszme, világnézet nevében gyűjtik maguk köré a híveket.

A diktátor tehát pártvezérként kezdi és egy világnézet szolgálatában áll. Követőit kezdetben e világnézet — és az abban kifejezett csoportérdek — hatalma gyűjti körébe, később, amint a mozgalom nő, terjed, további fejlődését már megkönnyíti a feléje forduló, győzelmét szentesítő közvélemény. A közvélemény ítéletét legtanulságosabban a „csatlakozók“ jelentkezése mutatja: ezek ugyanis azért csatlakoznak, mert úgy ítélik meg a helyzetet, hogy a mozgalomnak komoly, vagy éppen átütő győzelmi esélve van. Az ilyen csatlakozók motívumai különbözők: az egyik úgy érzi, hogy meggyőződött a mozgalom elveinek helyességéről; a másik úgy reméli, hogy a mozgalom hátán érvényesülni lehet; a harmadiknak nincs meggyőződése s a mások erős meggyőződésére támaszkodnia jól esik; a negyediknek pedig — és ez a nagy többség esete — nyugtalan, hányatott időkben biztonságra van szüksége és ezért vágyik tartozni valahová, valahol „otthon“ lenni, vágyik arra, hogy legyen, aki megvédje, vezesse és irányítást adjon neki.

S amint a pártvezérből kormányfő lesz, úgy lesz a pártból az állam politikai gerince. A párt világnézeti ideológiája, illetőleg a pártnak az állami apparátushoz való viszonya és politikai tevékenysége fogja tehát meghatározni az államformát és a politikai hatalom egyéb kategóriális jellemvonásait; másszóval: a „legitimitás“ és a „legalitás“ kérdésében elfoglalt jellemző álláspontját.

Ebből a szempontból nézve a „totális“ rendszereket, azt mondhatjuk, hogy a német és az orosz diktatúra állama *demokratikus*, mert a diktátor mindkét esetben a sokaság — a német „nép“, illetőleg az orosz „proletariátus“ — nevében kormányoz. Ezekkel ellentétben a fasizmus államformája *autokratikus*: a „Duce“ nem a sokaság, hanem a nemzeti állam nevében kormányoz. A hatalom legitimitásának kérdése már nem dől el ilyen egyszerűen, mert mindegyik rendszer elvileg egyaránt hirdeti individualisztikus és kollektivistikus célkitűzéseket. A fasizmus és a német „náci-rendszer az egyéni jólét és a nemzeti dicsőség előmozdítására egyként törekszik, a szovjetállam pedig ugyancsak egybeköti az egyéni jólét eszményét a proletariátus osztályuralmának megvalósításával. Gondosabb tanulmány azonban arról győz meg, hogy a német és olasz rendszerben a „szocializmus“ csak eszköze a végső, döntő célnak, a nemzeti hatalom és dicsőség felvirágoztatásának, holott a Szovjet esetében ellenkezőleg a proletár-

uralom csupán eszköze az egyének korlátlan boldogságát és szabadságát megvalósítani hivatott szocialista társadalom megteremtésének. Eszerint a német és az olasz államrend legitimitása *kollektivistikus*, az orosz szovjetrendszeré azonban *individualisztikus*.

Ami végül a legalitás kérdését illeti, a német és az olasz rendszer lényege e tekintetben egyaránt *etaizmus*: az egyén szabadsága csak az uralkodó világnézet szellemében és csak az állami hatalom intenciói szerint gyakorolható és senkinek sincs jogában az állami jogrend paragrafusainak hézagai között keresgélni a maga szabadságát. Ebben a tekintetben azonban nincs különbség a hatalmat gyakorló és hatalomnak csupán alávetett egyének között: hiszen mindenki állami szerv és ennél fogva az állam akarata és a hatalom politikai világnézete éppúgy kötelezi és megköti azt, aki hivatalánál fogva parancsolni, mint azt, aki másoknak csupán engedelmességni tartozik. Ezzel szemben a szovjetrendszerben ilyen legalitásnak nincs nyoma: itt az államnak hivatalos, a diktatúra által proklamált szerkezete és névleges jogi rendje mellett a hatalmat egy merőben nem-hivatalos apparátus, a kommunista párt és ennek sem egészen hivatalos feje, a főtitkár, gyakorolja és pedig minden tekintet nélkül a hivatalosan fennálló jogszabályokra. A fasiszta párt és a nemzeti szocialista párt egyaránt állami szervek és amennyiben hatalmi aktusokat fejtenek ki, alá vannak vetve a legális állami hierarchiának; a kommunista párt jogi helyzete azonban elvben nem különbözik attól, amelyet a politikai pártok a polgári demokráciában is betöltenek — és mint ezek, az is kívül áll a hivatalos állami szerkezeten. Az egypártrendszer a „fasiszta“ és a nemzeti szocialista államban azt jelenti, hogy nincsenek többé pártok, csupán a politikai „elit“-nek egy-egy hivatalosan elismert szervezete; a szovjetállamban ellenben azt jelenti az egypártrendszer, hogy, egyet kivéve, a pártok megsemmisültek és proskribálva vannak. A szovjetállamban a politikai hatalmat mégis ez az államon kívüli, elvben „társadalmi“ alakulat, illetőleg ennek feje gyakorolja!

Dehát szabad-e ilyen körülmények között a Szovjet-Uniót „totális“ államnak tekinteni? Hiszen ennek meghatározása szerint, nincs senki és semmi az államon kívül s a társadalom teljesen felszívódik az államba. Ha tehát itt mégis egy „társadalmi“, nem-állami szerv uralkodik, akkor ez a rendszer nem totális, hanem valamiképen *dualisztikus*.

Erre az ellenvetésre a válasz az, hogy politikai szempontból, azaz „de facto“ a szovjetállam totális és abban a kommunista párt az állami appa-

rátus része, az állam politikai főszerve, a párt feje pedig valóságos kormányfő. Az államnak ez a „totális“ politikai rendje azonban „de jure“ nem jut kifejezésre az államjogban, amely ekképpen a hatalom tényleges birtokosait és szerveit egyáltalában nem köti. Sztálin és a kommunista párt a hatalmat nem legálisan, hanem illegálisan gyakorolják: az ő uralmuk nem civilizált, legális uralom, hanem merőben önkényes uralom, azaz deszpotizmus.

A totális államok politikai rendszereit ezeknek a megállapításoknak alapján a következőképpen jellemezhetjük és osztályozhatjuk:

1. A fasiszmus jellegzetes *felvilágosult abszolútizmus*, amennyiben a diktátor hivatalos kormányfő, aki korlátlan hatalommal, de az állam nevében és az állami közérdek megvalósításának célzatával, az állami hatalom legális útján és a tőle megállapított jogrend szellemében kormányoz.

2. A német „vezéri“ állam politikai rendje *cezariszmus*. A diktátor hivatalos államfő, aki nemcsak, hogy demokratikusan, a nép nevében, kormányoz, de hatalmát szabályszerűen „akklamáltatta“ is a néppel — mint az antik cézárok — és minden döntő fontosságú állami aktust népszavazással ratifikáltat — mint a modern cézárok, a Napóleonok. Emellett a diktátor hatalma az állami szerkezet rendes útján, legálisan érvényesül.

3. A Szovjet politikai rendje *deszpotizmus*. A diktátor hatalmát demokratikusan, a szuverén proletariátus nevében, de illegálisan, önkényesen, minden formális felhatalmazás és hatáskör nélkül, a saját magától proklamált és elismert állami rend és jogi szabályozás keretein kívül és nemcsak azoktól függetlenül, de azoknak teljes figyelmen kívül hagyása mellett gyakorolja.

1. AZ ÚJ DESZPOTIZMUS: SZOVJET-OROSZORSZÁG.

Oroszország agrárállam, amelynek szociális problémája nem az ipari munkásság, hanem a parasztság megélhetésének és boldogulásának kérdése volt. A háború előtt az orosz birodalom 140 milliós lakosságából mintegy 3 millió volt az ipari munkásság, de ennek is tekintélyes része csupán „szezonomunkás“ volt, aki megtartotta kapcsolatát a faluval és a nyári munkára minden évben hazatért. Az orosz gyáripar egyáltalában csak üvegházi alakulat volt, amelyet a cári kormány merkantilisztikus politikája hozott létre, erős védővámok fedezete alatt és amely legnagyobb részben a fegyverkezés és a hadsereg szükségleteit volt hivatva szolgálni.

A hadsereg és a cári adminisztráció pedig az állami kiadások négyötöd-részét vette igénybe. A parasztság gazdasági és kulturális érdekeinek gondozása csaknem teljes egészében a helyi önkormányzati testületek hatáskörébe volt utalva, ezeknek bevételei azonban évenként csak mintegy 250 millió rubelre rúgtak, holott az állami költségvetés 35 milliárdot tett ki. Ilyen körülmények között a 100 milliós paraszttömeg rettenetes elmaradottságát, 80%-os analfabétizmusát alig lehet csodálni. Amde a parasztság megélhetési viszonyai sem javultak a jobbágyság felszabadítása (1861) óta, noha a parasztság azóta szüntelenül növelte birtokállományát a nagybirtok rovására. 1916-ban a mezőgazdasági művelés alatt álló földnek már több mint 80%-a parasztgazdaság. Ennek ellenére, a parasztság nyomora nem enyhült és földéhsége nem szűnt meg.

Ennek a körülménynek két főoka van: az egyik a népesség roppant szaporodása. 1861 és 1900 között a paraszt-népesség 90%-kal növekedett, úgyhogy birtokállományának tekintélyes gyarapodása mellett is az egy felnőtt férfira eső földparcella 4'8 deszjatinról 2'59 deszjatinra csökkent. A másik ok a parasztság primitív termelési technikája, amelyet kedvezőtlenül befolyásolt, a kultúra általános alacsony színvonala mellett, egyrészt a tökehiány, másrészt a hagyományos földközösség, a „Mir“-rendszer. A közösségi birtoktestet minden nemzedékben újra felosztották a Mir-hez tartozó parasztcsaládok között. Ez a rendszer pedig megakadályozta azt, hogy a paraszt és földje között állandó és bensőséges kapcsolat keletkezzék.

Ilyen körülmények között a parasztság reménysege állandóan a távoli, legendás hatalom, a cár, az „atyuska“ beavatkozását várta, azt, hogy a cár végül is elveszi a földbirtokosok földjét és azt is odaadja a parasztságnak. A közgazdászok ugyan könnyen kiszámították, hogy a parasztság hagyományos, avult, tudatlan és extenzív termelési módszerei és szaporodásának tempója mellett a földbirtokos nemesség szántóföldje még egyetlen nemzedék földéhségét sem fogja kielégíteni. Ezzel szemben áll azonban az a tény, hogy az orosz birodalom csekély népsűrűsége folytán a könnyen megművelhető földterületek még tetemesen kiterjeszthetők voltak, úgyhogy az egész terméseredmény növelhető lett volna a termelési módszerek javítása nélkül is, ha a parasztság hozzájuthatott volna a még művelés alá nem vont földekhez.

A háború s a magántulajdont védő államhatalom összeomlása mindinkább lehetővé tette, hogy egy újabb parasztlázadás — az orosz történelem

amúgy is bővelkedik a parasztság erőszakos fölkeléseiben — egyszer s mindenkorra megoldja a földkérdést. Ami Oroszországban 1917-ben történt, az tekintélyes részében nem is volt egyéb, mint ilyen földosztó parasztlázadás. Ha a márciusi forradalom ideiglenes kormánya idejében el tudja határozni magát arra, hogy a földkérdést megoldja és békét kössön, a forradalom valószínűleg nem is haladt volna tovább.

Az a rendszer azonban, amely 1917 márciusában az ország kormányzatát átvette, a cárizmus elleni terméketlen ellenzékiesség gyümölcse volt és nem a maga erejéből, hanem csupán az események kényszerénél fogva jutott névlegesen hatalomra akkor, amikor a hadsereg fegyelmének megbomlása folytán a cár kormánya összereszkadt. Az ipari munkás-proletariátus hivatalos vezetői, az úgynevezett „mensevisták“, vagyis szociáldemokraták, akik mögött volt valamelyes tömeg, az ortodox marxi elvek szerint, azon az állásponton voltak, hogy Oroszország gazdasági hátramaradottsága és fiatal kapitalizmusa mellett ott egyelőre csupán „polgári“ forradalom esedékes: kormányozzon tehát a burzsoázia. De a munkásság és a félig már széteső hadsereg katonái a maguk ötletszerűen, empirikusan alakult „szovjeteik“-ben* szigorú ellenőrzést gyakoroltak a burzsoázia kormányzati módszerei felett.

Ez a dualizmus sokáig nem maradhatott fenn, mert a szovjetek „ellenőrző“ működése napról-napra ásta alá az ideiglenes kormány csekélyke tekintélyét. A rendszert csupán a békekötés menthette volna meg, amely megvédte volna a hadsereg még érintetlen részeit a széteséstől, és így az ideiglenes kormánynak lett volna mire támaszkodni. Ennek azonban arra sem volt lelkierője, hogy a hadi- és a belpolitikai helyzetből a kényszerű következtetéseket levonja. Ellenkezőleg, gyengesége tudatában, úgy érezte, hogy csak a harctéren szerzett győzelemmel fogja tudni magát konszolidálni. Békekötés helyett tehát kétségbeesett offenzívába kezdett. Ez hazárdjáték volt és elvitte a rezsim utolsó tétjét. A galíciai offenzíva összeomlása után az ideiglenes kormány napjai meg voltak számlálva. Lenin, a marxista balszárny vezére, jól látta ezt és felismerte a kivételes alkalmat arra, hogy Oroszország telivér marxista kormányzat alá kerüljön. Kiadta tehát a híres jelszót: „Minden hatalmat a szovjetek kezébe!“ Egyúttal pedig a katonáknak békét és a parasztoknak földet ígért. Céltudatos és habozást nem

* Ilyen szovjeteiket a szakszervezetekkel még alig bíró orosz proletariátus először az 1905. évi munkáslázadás idején alakított.

ismerő demagógiája nem is tévesztette el hatását s a felbomló hadsereg-lázadó osztagainak támogatásával Lenin és a kommunista párt 1917 novemberében hatalomra került.

Lenin, mint képzett marxista, nagyon jól tudta azt, amit a szociáldemokraták mindig szemére hánytak, hogy Marx felfogása szerint a közép-kori viszonyok közt élő, agrár Oroszország gazdaságilag nem érett meg a szocialista forradalomra. Másfelől azonban tisztán látta azt, amit a szociáldemokraták nem láttak, vagy amiről nem akartak tudomást venni: hogy mennél fejlettebb a kapitalizmus, annál kevésbé lehet arra várni, hogy magától összeomoljon. „A szocialista forradalom semmiesetre sem onnan fog kiindulni — írta a bolsevista publicista, Radek —, ahol a kapitalizmus a legfejlettebb ... A szocialista forradalom először azokban a tőkés államokban üt ki, ahol a kapitalista szervezettség gyengébb. Azok a tőkés államok, amelyeknek hatalmi elnyomó szervei a legziláltabbak, válnak a szocializmus áttörési pontjaivá: ott kezdődik a szocialista forradalom“. Olyan országban, amilyen Oroszország volt 1917 őszén, ahol a névleges kormányhatalomnak már nem engedelmeskedett senki, könnyű volt ki-robantani a forradalmat, „könnyebb — mondotta utóbb Lenin —, mint egy tollat felemelni“. „Mi a munkásosztály forradalmi rohamcsapata vagyunk — hangoztatta egyik beszédében (1918. április) —, de nem azért járunk előtte a többi munkásoknak, mert különbek vagyaink a többiekénél, nem azért, mintha az orosz proletariátus felülmúlná érényekben a többi országok munkásosztályait, hanem egyedül azért, mert mi voltunk a világnak egyik legelmaradottabb országa.“ De éppen ezért: „elveszünk, ha nem tudunk kitartani mindaddig, amíg segítséget nem kapunk az összes országok lázadó munkásaitól“. Lenin tehát nem hitte azt, hogy a kommunista eszményeket Oroszországban meg lehessen valósítani, ha az orosz forradalmat nem követi a világforradalom. „Lenin — mondotta Gorkij — merő rőzsekötegnak tekinti az orosz népet: meggyújtja a rozsét, hogy lássa, vajjon annak füzénél lánggra tudja-e lobbantani az európai forradalmat.“

Az európai forradalom elmaradása volt az egyik hiba, amely Lenin számításaiba belecsúszott. A másik hiba abban a feltevésben rejlett, hogy a polgári államgépezet lerombolása mellett a forradalom átveheti és tovább igazgathatja a közgazdaság egész apparátusát. A gazdasági forradalom „a kisajátítók kisajátítása“, Lenin e feltevése szerint csupán azt jelentette volna, hogy a vállalkozóból üzemvezető lesz, aki egy üzemi munkástanács

ellenőrzése alatt ezentúl nem a saját zsebére, hanem központi irányítás alatt, a köz javára fog termelni. „A szocializmus — írta Lenin 1917 szeptemberében — semmi egyéb, mint monopolisztikus állami kapitalizmus, amely az egész nép javára van beállítva s ennyiben már nem is monopolisztikus kapitalizmus.“ A forradalom apostolai, sajnos, sohasem gondolkodtak arra, hogy a forradalom nem egy fegyelmezett hadsereg felkelése, hanem dezorganizációs folyamat, amely a közélet fegyelmének szétesésével arányosan fejlődik ki. A forradalom győzelme azt jelenti, hogy nem kell többé engedelmessé válni, parancsokat végrehajtani: röviden szólva, hogy nem kell dolgozni. És ugyanezt jelenti a forradalom a gazdaságban, az ipari üzemből. Itt a munkástanácsok megalakulnak, de nem azért, hogy a gyár igazgatását ellenőrizzék: ehhez a munkások nem értenek. A forradalmi üzemi tanács azt tekinti egyetlen feladatának, hogy a munkást tegye az üzem urává, azaz megszabadítsa a munkától amennyire csak lehet. Ha az üzemvezető e „politikának“ ellenáll, örüljön, ha ép bölgyel tud menekülni. „Mihelyt a polgárság politikai hatalma — írják egy hivatalos szovjetmunka szerzői, Larin és Kritzmán — 1917 végén el volt söpörve, a proletariátus csztályakarata, kényszereszközök által többé nem fékezve, a vállalkozók kaotikus elzavarásában és az üzemek birtokbavételében nyilvánult meg. Ennek a következménye szükségkép a régi gazdasági kapcsolatok felbomlása és nem ritkán az üzemek leállítása volt. Az egyes üzemek munkásigazgatása ... gyakran képtelennek bizonyult az üzemeket vezetni, mint-hogy az erre való képességet előbb gyakorlat útján kell megszerezni.“

Leninnek az a két feltevése tehát, hogy a világforradalom kitörésének időpontja elérkezett, hogy annak kitöréséhez csak egy lökés kell, amely a lavinát elindítsa — és hogy „240.000 kommunistának semmivel sem lesz nehezebb Oroszországot kormányoznia, mint volt 130.000 földbirtokosnak“: egyaránt súlyos tévedésnek bizonyult. A „kisajátítók kisajátításának“ az volt a következménye, hogy a nagy iparos városokban megállt a termelés — a parasztek pedig, akik birtokba vették a földeket, a maguk terményeiért nem értéktelen papírpénzt, hanem árút akartak kapni: következésképpen nem voltak hajlandók ingyen élelmezni a városi proletariátust. Az orosz termelési viszonyok között fölöslegük amúgy sem volt valami bőséges. A városok élelmezése ilyen körülmények között csak úgy volt lehetséges, hogy a bolsevista kormány fegyveres rekviráló különítményeket küldött a parasztság nyakára. Város és falu között így szabályos háborúság kezdő-

dött, amely rövidesen véget vetett volna a szovjetrendszernek, ha azt meg nem menti a — polgárháború.

Az antant-hatalmak nem mertek katonailag beavatkozni az orosz forradalom sorsába. Egyrészt nem mertek szembeszállni a saját szocialistáik ellenállásával, másrészt féltették katonáikat a kommunista ragálytól. Ezért beérték azzal, hogy a különböző „fehér“ ellenforradalmi mozgalmakat anyagi és erkölcsi támogatásban részesítették. Ez volt a leghibásabb taktika! A szovjetvezérek sohasem értették meg, hogy Európa miért nem küldött ellenük hadsereget. „Néhány hét alatt legázolhattak volna bennünket“ — hangoztatta Lenin. Ellenben a ki nem elégitő erővel és felszereléssel, silány vezetés alatt megkísérlett ellenforradalmi akciók egyrészt a szovjetek mellé állították a parasztságot, amely újonnan szerzett szabadságát és földjeit féltette a fehér gárdistáktól, másrészt alkalmat adtak a szovjetvezéreknek arra, hogy a proletariátus „erényeire“ appelláljanak, mint egykor a francia jakobinusok a demokrácia erényeire, és hogy a hadviselés kényszerétől igazolt terrorisztikus fegyvelmező módszerekkel megszervezzék az új államhatalom politikai apparátusát: a vörös hadsereget, a vörös rendőrséget — a hírhedt „csekát“ — és a vörös bürokráciát.

A proletariátus diktatúrája, mint politikai rendszer ezzel immár a harmadik értelmezés stádiumába jutott. Marx eredeti — inkább ötletszerű, semmint szabatosan átgondolt — fejtegetéseiben, amelyek az 1871. évi párizsi kommunista lázadás hatása alatt jöttek létre, a proletariátus forradalmi diktatúráját a szocializmusra érett kapitalista társadalomban keletkező forradalmi és átmeneti államformának gondolta el, amelynek nincs egyéb célja, mint megszüntetni a polgárságot, mint a „kizsákmányolók“ osztályát és a polgári államhatalmat, mint az osztályelnyomás utolsó eszközét. Az államhatalom, mint mondtuk, Marx nézetei szerint semmi egyéb, mint az osztályelnyomás eszköze: a proletariátus osztályállama ezért csak a burzsoáziával szemben lenne elnyomó hatalom, ellenben a proletariátus számára a szabadságot, az idilli demokráciát jelentené, amelyben nincs többé sem hadsereg, sem rendőrség, sem bürokrácia, s amelyben az állami funkciókat a felfegyverzett proletariátus, főfoglalkozása, a termelés mellett, üres óráiban végzi el. A háborúban kifáradt, felbőszült, békére és szabadságra vágyó orosz nép körében ezzel a marxi idillel óriási propagandisztikus hatásokat lehetett elérni, s ezért „fedezte fel“ Lenin 1917 szeptemberében Marxnak ezeket a gyermekes, méltán elfeledett fejtegetéseit, amelyeket, mint írta, már valóságos ásatások útján kellett napvilágra

hoznia. Ezeket az eszméket amellett kitűnően rá lehetett húzni a szovjetekre, amelyek, mint mondtuk, eredetükben a lázongó munkásosztály önkéntes csoportosulásai voltak. Lenin azonban, mint láttuk, más szerepet szánt a proletariátus diktatúrájának, mint Marx: ő ennek megteremtésével a világforradalom szálláscsináló ja akart lenni. Mivelhogy azonban ebben a várakozásban csalódott, az orosz forradalomnak új fordulatot és új értelmezést kellett adnia. A bolsevizmus ennek a szükségnek a nyomása alatt egy félfordulattal áttájékoztta egész filozófiáját. A forradalom célja ezideig a szocializmus megvalósítása, az egész emberiség, helyesebben az összes emberi individuumok lehető legteljesebb anyagi jólétének és szabadságának biztosítása volt. A marxi mozgalmakat tehát merőben individualisztikus célok legitimálták; az a kényszer és kényelmetlenség, amelyet még e célok elérése érdekében a társadalom birtokos osztályainak el kellett volna szenvedniök, e nagy cél megvalósításának csupán átmeneti eszköze lett volna. Mihelyt azonban számolni kellett azzal, hogy e cél messze eltolódik, az „átmenetinek tartós formákat kellett adni, hogy önmagában is megállhasson.

Már pedig nem kétséges, hogy 1921-ben, három évi kommunista kormányzás után, az orosz proletariátus messzebb volt a jólét és a boldogság teljét biztosító szocializmustól, mint valaha. Az orosz gazdasági szervezet 1920/21-ben teljesen felbomlott. A termelés, forgalom, fogyasztás szervei megbénultak. A háború előtti termelési eredményekhez, illetve munkateljesítményekhez arányítva 1920/21-ben a mezőgazdasági termelés 36%-ra, a gyapottermelés 2'8%-ra, a szénbányászat eredménye 21'4%-ra, az olajtermelés 42'6%-ra, a vasércbányászat 1'7%-ra, a mangánércbányászat 2'2%-ra, a gyapotárúk gyártása 50%-ra, a gyapjúárúk gyártása 20%-ra, a cukortermelés 5'2%-ra, a vasutak forgalmi teljesítménye 32%-ra csökkent, és a birodalom különböző vidékein az emberek milliói haltak éhen. „A proletariátus diktatúrája — mondotta Lenin a rá jellemző nyers szókimondással, amely tekintélyének egyik nevezetes forrása volt — azt jelenti, hogy a fővárosok és az ipari központok proletársága még sohasem volt olyan szörnyű helyzetben, mint ma. A munkás-proletariátus, *diktátort uralma tudatában*, viseli az éhség példátlan szenvedéseit.“ „A proletariátus diktatúrája — mondá más alkalommal — az uralkodó osztálynak, a proletariátusnak, a történelemben egyedül álló áldozatokba, szenvedésekbe és nyomorúságába került.“

Ezekben a szavakban már benne van a helyzet új ideologikus értékelése is. A proletariátus ahelyett, hogy individualisztikus célkitűzései felé haladt volna előre, roppant szenvedéseket vett magára: de e szenvedések árán megteremtette a proletariátus osztály-államát, amelyben a proletariátus szenved, de uralkodik. Ezzel tehát megtörtént a fordulat az individuálszocializmustól a kollektivistikus proletár-demokrácia felé. A proletariátus messzebb van a boldogságtól, mint valaha, de a boldogságot kereső útjában megtalálta a dicsőséget, a proletariátust, mint osztályt, felmagasztaló államalkotó hivatásának, szuverénítésének tudatában. Most már nincs szó arról, hogy az állam „elhaljon“ és helyet adjon az egyéni szabadságnak: ellenkezőleg, a proletariátus államhatalmának megmentése most már főcél, amelynek egyelőre minden egyebet, jólétet és szabadságot alá kell rendelni.

Emlékeztetünk arra, amit az individualisztikus eszmék híveinek kollektivistikus politikai állásfoglalásáról mondtunk. Láttuk, hogy a polgári demokrácia felfogása szerint annak, aki nem „polgár“, aki a polgári élet-típussal nem azonosítható, nincsen is létjogosultsága a társadalomban: a nem-polgári típusok léte eszerint merő csökevény, vagy visszaélés, amelyet meg kell szüntetni. A proletár-demokrata ugyanígy gondolkozik: aki nem proletár, annak nincs helye a társadalomban; a polgári osztályt tehát „likvidálni“ kell. A marxizmus elvi felfogása szerint ez a likvidáció egyszerűen a „kisajátítók kisajátítása“, vagyis a polgári magántulajdon megszüntetése útján menne végbe. Oroszországban azonban a „burzsoázia“ fegyvert fogott a maga védelmére, következésképpen a bolsevisták is a burzsoázia fegyveres likvidálására határozták el magukat. „Mi nem az egyest semmisítjük meg — hirdette Lacisz, a hírhedt terroristavezér —, hanem a polgárságot, mint osztályt. Ne keressétek, hogy a vádlottak vétkeztek-e szóban vagy tettben a szovjethatalom ellen! Sorsukat az dönti el, hogy milyen osztályhoz tartoznak, milyen volt a nevelésük, mi a foglalkozásuk. Ez a vörös terror lényege.“ A politikai „büntetéseket“ mellett a „tűszok“ ezreinek bebörtönzése és kivégzése ilyenformán a bolsevista forradalom jellemző módszere lett s ebben a gyakorlatban a bolsevisták határozottan túllícitálták még a jakobinusokat is.

Ámde a proletár-demokrácia megszilárdítására nem volt elég megsemmisíteni a burzsoáziát. Ez csak akkor lehetett volna elegendő, ha az új társadalom nem csupán proletárokból, hanem „öntudatos“ proletárokból, azaz meggyőződéses bolsevistákból állott volna, akik önként magukra vették volna, a boldog jövő alapjainak megteremtése érdekében, az „átmeneti“

időszak alatt el nem kerülhető áldozatokat és nélkülözéseket. Egyelőre tehát a proletariátus állama „diktatúra“, elnyomó államhatalom kellett hogy maradjon még azokkal a proletárokkal szemben is, akik nem öntudatos proletárok, más szóval, akik nem meggyőződéses, áldozatkész kommunisták. Így alakul át a proletariátus diktatúrája a gyakorlatban a kommunista párt diktatúrájává. Ezt fejezi ki Lenin némiképen szintetikus formulája: „A diktatúrát a szovjetjeiben megszervezett proletariátus gyakorolja, amelyet a kommunista-bolsevista párt vezet“.

A párt maga erősen centralizált hierarchikus harci szervezet, amelynek vezetése különböző, kisebb-nagyobb komitékkkal való kísérletezés után végül az úgynevezett „politikai iroda“ öttagú oligarchiájának kezében összpontosult. De ebben az oligarchiában is a „többség“ hasonló módon jött létre, mint az amerikai elnök kabinetjében. Lincolnról, az amerikai polgárháború legendás hősről jegyezték fel, hogy amidőn egy kérdésben kabinetjének mind a hét tagja ellentmondott neki, így hirdette ki a határozatot: „Hét nem — egy igen: az igenek győznek!“ Lenin hasonló módon „többség“ volt minden kérdésben, amelyben szükségesnek tartotta véleményét érvényesíteni. És hasonló módon lett állandó „többség“ Sztálin, Lenin utóda a fődiktátori székben.

A hatalomnak a kommunista pártvezetőség kezében való diktátori összpontosítása mellett állva maradt a szovjet-rendszer, mint a proletárdemokrácia közjogi épülete. Ez a közjogi homlokzat az elméleti radikális demokrácia stílusában épült — már amennyiben nem tekintünk arra, hogy az eredeti alkotmány kétfokú egyenlőtlenséget létesített a munkásproletariátus javára a parasztsággal és a volt burzsoáziával szemben. Az utóbbiakat az eredeti tanácsalkotmány teljesen kirekesztette a — nyílt-szavazásos — választójogból, a parasztság képviselőjét pedig „arányosította“, oly módon, hogy a városi proletariátusnak minden 2000, a vidéki lakosságnak csak minden 10.000 választó után juttatott egy szovjet-delegátust a magasabbfokú úgynevezett kormányzósági tanácsokban. A városi lakosság szavazóerejének ez a „ponderálása“ az alsó fórumokról felfelé továbbfokozódott a szovjetállam „parlamentjét“ megtestesítő tanácskongresszusig, amelyben a városi lakosságnak ugyancsak ötszörakkora képviselő jutott, mint a vidéknek. (A bolsevisták nem felejtették el, hogy az 1918 elején összeült és Lenintől azonnal szétkergetett nemzetgyűlés megválasztása alkalmával csak a szavazatok egynegyedrésze esett rájuk, az iparos városokban azonban megkapták a szavazatok többségét.)

A tanácsrendszer az egymásba illesztett dobozok rendje szerint többfokú közvetett képviselést létesített, azonban a választottság és visszahívhatóság elvét minden delegátusra és minden tisztviselőre kiterjesztette. Ilyenformán a végrehajtó hatalmat megtestesítő népbiztosok tanácsának tagjai is választás útján nyerték el hivatalukat és visszahívhatók lettek. Ez a körülmény tette szükségessé, hogy a kormányzás súlypontja a hivatalos végrehajtó hatalmat hordozó népbiztosok tanácsa helyett a kommunista párt egy bizottságába tétessék át, amely semmiféle hivatalos szerepet nem játszott és semmiféle fórumnak nem tartozott felelősséggel. Lenin a maga személyében még „perszonális unióba” foglalta a szovjetkormányt és a kommunista pártvezetőséget, de utóda, Sztálin, megelégedett a kommunista párt főtitkárnak igénytelen titulussal, amely azonban neki tökéletes korlátlanlanságot és felelőtlenéget biztosít.

A valóságos hatalomnak a kommunista pártban való lehorgonyozása mellett a Szovjetkongresszus volt a szuverénitás névleges és osztatlan képviselője. Hogy a valóságos politikai hatalom nem ott székel, ahol a közjogi szuverénitás, ez számunkra nem újság: hiszen régen meggyőződünk arról, hogy a demokrácia esetében ez nem is lehet másképp. Ebben a tekintetben a szovjetrendszert haszonnal lehet az angol demokráciával összehasonlítani — különösen mióta Sztálin alkotmányreformja kiküszöbölte a közvetett képviselést bonyolult lépcső- és dobozrendszerét. Láttuk, hogy a demokrácia térfoglalása arányában az angol parlament is megszűnt a politikai hatalom orgánuma lenni és átalakult platformmá, rosztrumná, ahol az államférfiak szónokolnak, tapogatóznak, „gyúrják” és formálják a közvéleményt. A parlamentben elhangzó szónoklatok nem magának a parlamentnek szólnak, hanem a közönségnek: a parlament végeredményben nem egyéb, mint egy roppant hangszóró, amelyet kormány és ellertzék egyaránt a demokratikus propaganda, a közönség kézbentartása és befolyásolása céljaira használnak. A határozatok maguk sok mindenütt keletkeznek, egyedül a parlamentben nem. (Aki ezeket a tényeket nem ismeri jól, sohasem fogja megérteni, hogy miért tolonganak az angol képviselők időnkint a „lobbykba” — előcsarnokokba — szavazni, amikor úgyis mindenki előre tudja, hogy a „szavazás” eredménye mi lesz. A parlamenti szavazás éppen nem is egyéb, mint szertartás, amelynek szimbolikus és nem reális jelentősége van.) A szovjetrendszernek ugyanez a hivatása: a vezérek a tanácsok útján tartanak fenn érintkezést a néppel és a tanácsokban elmondott beszédekkel „masszírozzák”, dögönyözik „egységbe” a maguk beláthatatlan,

alaktalan és idomtalan tábort. A demokrácia korában a parlamentek — helyesen szervezve és idomítva — visszanyerik eredeti történeti szerepüket: a „képviselők“ nem határozni gyűlnek egybe, hanem meghallgatni és tudomásul venni azt, amit velük a politikai hatalom birtokosai okulásuk és mihez tartásuk végett közölni akarnak. Közben egyúttal a „képviselők“ is elmondhatják — a fennálló politikai szólásszabadság határai között —, hogy felfogásuk szerint mi volna jó, vagy mit gondol a nép. De ez csak mellékszöveg, nem a gyülekezet voltaképi funkciója.

Ebben a tekintetben tehát nincs lényeges különbség az orosz és az angol parláynak között. A képviselők maguk azonban szellemi és társadalmi színvonaluknál fogva sokkal többet jelentenek Angliában, mint Oroszországban: közülük sokkal többen tartoznak magához ahhoz a politikai elithez, amely a közvélemény alakítását valóban végzi, mert ez az elit Angliában összehasonlíthatatlanul népesebb. Éppen ezért viszont az orosz szovjetnek gyakorlati jelentősége sokkal nagyobb, mint az angol parlamenté, vagy akármilyen angol nyilvános köztestületé. Mert az Orosz Birodalom roppant kiterjedése, népének végtelen elszórtsága és végtelenül alacsony kulturális színvonala mellett, a képviselők, delegátusok személyes megjelenésének és a tőlük közvetített politikai befolyásnak igen nagy propagandisztikus súlya van. Ha az angol parlament ma közmegegyezéssel becsukná kapuit, ez átmenetileg nagy szenzáció lenne, de egy-két hónap múlva már senki sem venné észre, hogy a parlament többé nem létezik. A napilapok, a folyóiratok százai, a platform- és rádióbeszédök tökéletesen pótolhatnák a publikum számára azt a sportot, amelyet ma még a parlamenti — kivonatos — tudósítások olvasása nyújt: emellett a politikai akarat megformálása továbbra is az eddigi módon történhetnék: „in camera“, a kabinet s a politikai pártvezetőségek intim tanácskozásai során. De Oroszországban a vezetők érintkezése a nép delegátusaival sohasem lehet eléggé intenzív, hiszen a szellemi dezorganizáció fenyegető veszedelme ellen csak a legnagyobb erőfeszítéssel tud védekezni.

Ebben van az egyik nagy különbség a nyugati polgári demokráciák és az orosz proletár demokrácia „parlamentárizmusa“ között, — mint ahogy vallásos élete szempontjából is összehasonlíthatatlanul többet jelent pap, templom, szertartás, „ikon“ az orosz parasztnak, mint a protestáns nyugati polgárnak, aki, ha valóban vallásos lélek — közvetlen, belsőleges lelki kapcsolatban van Istenével és az egyházi gyülekezetnek, szertartásnak csupán társadalmi, demonstratív jelentőséget tulajdonít. Az orosz parasztnak

azonban még közvetlenül él a mágia, a szó, az aktus misztériuma: ezért is játszik akkora szerepet az orosz bolsevisták frazeológiájában a bonyolult és cifra szavaknak, az idegen-összetételű és félelmetesen hangzó rövidítéseknek a művelt, de tájékozatlan idegen szemében nevetségesnek látszó kultusza.

A másik nagy és jobban szembetűnő különbség angol és orosz „parlamentarizmus” — *sit venia verbo!* — között az, hogy amott szellemi szabadság és több-pártrendszer van, itt ellenben egy-pártrendszer és szigorú szellemi „drill”. A nyugat hivatalos politikai filozófiája szerint éppen ebben kellene keresni a különbséget „demokrácia” és „diktatúra” között: hiszen az a tény, hogy szabadon kibeszélheti magát és hogy módjában van több párt között választani, adja meg a nyugati polgárnak azt az illúziót, hogy voltaképpen ő is részt vesz a politikai akarat megformálásában. És noha a polgár a valóságban egyáltalában nem idegenkedik attól, hogy a legokosabb, legfelvilágosultabb államférfiak a maguk feje szerint intézzék az ország dolgait, rögtön reklamálja a politikai szabadságot, az alkotmányosságot, ha kiderül, hogy az államférfiak nem olyan bölcsék és felvilágosultak, mint ahogyan azt ő elvárná. Az ckkép a polgári világból rég ismert vita „abszolutizmus” és „konstitucionalizmus” között, új köntösben feltámadt az orosz forradalomban is. A vaskezü diktatúra, amely elkerülhetetlen szükségesség volt a polgárháború zivatarai között, mindinkább indokolatlannak tűnt fel a proletariátus „elit” csoportjai előtt, amikor a polgárháború és a lengyel hadjárat befejeztével kitűnt, hogy a diktatúra az elkobzott „proletárszabadság” fejében sem kenyeret adni, sem rendet tartani nem tud. Így keletkezett 1920/21 telén a szovjetekben Trockij fővezérlete és védnöksége alatt egy szindikalista szellemű ellenzéki mozgalom, amely a kommunista párt mandarinjainak és a vörös bürokráciának uralma helyébe a szakszervezetekben egyesült és tagozott „termelők” demokráciáját akarta állítani. Ennek a mozgalomnak erős nyomatókat adott kora tavasszal a kronstadti matrózok és katonák lázadása, amely arra hivatkozva, hogy a szovjetek „nem tükrözik a munkások és a parasztok akaratát”, titkos szavazást követelt és teljes szellemi és politikai szabadságot a munkásoknak és parasztoknak, az anarchista és baloldali szocialista pártoknak.

Lenin kezdettől fogva élesen szembeszállt ezzel az áramlattal. A „termelők demokráciájáról” majd akkor lehet beszélni, mondotta, ha már az osztály nélküli, kommunista társadalom megvalósult. „A mi államunk — hangsúlyozza Trockijval és Bucharinnal szemben — nem munkásállam.

hanem munkás- és parasztállam“ és pedig „bürokratikus deformációkkal“. Ezzel az állammal szemben még korántsem szűnt meg a szakszervezeteknek az a hivatásszerű feladata, hogy a munkásság anyagi érdekeit megvédjék. Ha tehát a munkástömegnek valami fáj és Tomszki „elvtárs“ — a szakszervezeti fővezér, akit Sztálin utóbb halálba üldözött — feljajdul, ez nem hiba, hanem érdem. „Az állam ellenben a kényszer birodalma. Örület volna e kényszerről lemondani, különösen a proletariátus diktatúrájának idején“, amikor — mint Lenin egy másik beszédjében hangoztatja — „a polgárság maradványai még közéletünk minden redőjében, az összes szovjethivatalokban ott mozgolódnak“. Ilyen körülmények között továbbra is a pártnak kell uralkodnia, amely a politikai „avantgarde“ harcos szervezete és nem „vitázó klub“.

Ami pedig a politikai szabadságot illeti, Leninnek erről is megvolt a maga véleménye, hiszen nagyon jól tudta és keservesen érezte, hogy az ő eredeti terveinek megghiúsulását, a forradalmi felfordulást, a közgazdaság összeomlását mind a „proletárszabadság“ orgáinak lehetett köszönni. A polgári demokráciák tanulmányozásánál magunk is megfigyeltük, hogy ott a politikai szabadság nem egyéb, mint a gazdagság, a fejlett kapitalizmus függvénye. Ahol egy ország tekintélyes nemzeti jövedelem fölött rendelkezik, ott a politikai szabadság aránylag könnyen megvalósítható, mert a liberális pártrendszer által létrehozott „share out System“, a nemzeti jövedelem megfogható részének kiosztogatása a politikai hatalomra befolyással bíró és pártokká szervezett társadalmi érdekcsoportok között, aránylag nagy lendületet vehet, anélkül, hogy a közgazdaság egyensúlyát okvetlenül felborulással fenyegetné. Láttuk azt is, hogy ugyanebből az okból a gazdasági krízis a polgári demokráciában hamarosan politikai krízist is von maga után. A politikai szabadság a proletár-demokráciában ennél fogva nem jelenthetett volna egyebet, mint küzdelmet az üres húsosfazék körül, pártokba szervezett érdekcsoportok marakodását a sovány konc felett. Ez pedig az egész bolsevista kísérlet gyors és végleges összeomlását vonta volna maga után.

A kronstadti lázadás tanulságai után azonban Lenin sem kételkedett abban, hogy több szabadságra van szükség, de nem politikai, hanem gazdasági szabadságra gondolt. Másszóval elérkezettnek látta az időt arra, hogy visszatérjen az ő eredeti koncepciójához, ahhoz a rendszerhez, amelyet ő alternatívén „szocializmus“-nak és „állami kapitalizmus“-nak nevezett.

A Lenintől 1921-ben bejelentett új „állami kapitalizmus“ elvben azt jelentette volna, hogy a forradalommal az állam tulajdonába átment termelőerők — ipari és mezőgazdasági üzemek — ezentúl a kapitalista gazdálkodás elvei szerint, de a közösség javára termeljenek. Az ekképpen kialakult új kapitalizmus azonban csak részben lehetett valóban állami. A nagyipar üzemének állami vezetés alá vétele nem volt nehéz: ellenben a földet a forradalom alatt a parasztság milliói vették birtokba és osztották fel maguk között. Őket „kisajátítani“ a szovjetkormány még nem volt elég erős; nem is állottak rendelkezésére azok a technikai lehetőségek, amelyek birtokában utóbb Sztálin a mezőgazdaság szocializálását megkezdte. Így egyedül a parasztok gazdálkodásától függött az „uralkodó“ proletártömegek élelmezése. S a parasztságnak módjában volt a maga feltételeit érvényesítenie, mert ha erőszakkal elvették tőle terményeit, erre azzal válaszolt, hogy a termelést csökkentette arra a mennyiségre, amennyivel a saját fogyasztását fedezni tudta. A szovjetnek így nem volt más választása, mint eldönteni, hogy ki haljon előbb éhen: a paraszt, vagy az ipari munkás; s ez nyilván nem lehetett a tartós állami berendezkedés alapja. Az új gazdaságpolitika, a „Nép“, alapproblémája tehát, Leninnek a kommunista párt tizedik kongresszusán mondott — a szó szoros értelmében — korszakalkotó beszéde szerint: a munkások viszonya a parasztokhoz. Minthogy a szovjet gazdasági politikájának részletes tanulmánya meghaladná feladatunkat, fejtegetéseinket azon a politikai vonalon kell tartanunk, amelyet ez a megállapítás meghatároz. Lenin ezzel új politikai egyensúly létesítését jelenti be: a kérdés az, hogy kik ennek az új egyensúlynak a tényezői, — a kompromisszum közöttük hogyan jön létre és milyen új problémákat von maga után?

A Nép mindenekelőtt a parasztság kapitalisztikus fejlődése előtt nyitja meg az utat azzal, hogy — terményadók előírása mellett — szabaddá teszi a piacot. A másik oldalon az a törekvése, hogy jövedelmezővé tegye az ipari termelést és ezért az ipari üzemvitelbe is beleviszi a kapitalisztikus elveket. Ennek legfontosabb következménye a munkabérendszert reformja, a darabbérszámítás, amelynek következtében a proletariátus tömegeiből egy jobb munkát végző és jobban fizetett „elit“ mindjobban kiemelkedik. E munkás-elit és a parasztság közvetlen érdekei azonban világosan ellentétben vannak egymással: az ipari munkásság érdeke a drága iparcikk és az olcsó élelem, — a parasztságé éppen az ellenkező. A bolsevizmus további sorsa azon fordul meg: sikerül-e a parasztságnak

a kommunista pártra és a szovjetkormány politikájára akkora befolyást gyakorolnia, hogy abban az agrárérdekek istápolása legyen az irányadó szempont.

A paraszt- és proletárérdekek szerinti tagozódás valóban meg is indult a kommunista pártban: a „jobboldal“, Rikov és Bucharin vezetése alatt, a parasztkapitalizmus szabad érvényesülését pártolta, — viszont a „baloldal“, Trockij, Zinovjev és Kamenev vezetésével ismét a „proletár-demokrácia“ jelszavát újíttotta fel és azt hirdette, hogy a Lenin halála (1924) után elfajult Nep-politika ellenforradalmi irányban halad és egy új Thermidort készít elő.

A két csoport között a döntés a diktatúra apparátusának kezében volt, s ennek az apparátusnak élén mindinkább korlátlan hatalommal kormányzott az új diktátor, Sztálin. Sztálin hatalmát óvatos, jól meggondolt manőverekkel alapozta meg. A főtitkári székben gondja volt arra, hogy az alárendelt párttitkárságokat mind a saját embereivel töltsse be, a pártvezetőségben pedig a „divide et impera“ jól bevált módszereit alkalmazta. Míg Lenin élt, rendületlenül állott mellette s főnökének Trockij-val folytatott vitáit sietett kihasználni arra, hogy a maga ortodoxiájával tüntessen. Lenin halála után Trockij elszigetelése céljából Zinovjevvel és Kamenevvel szövetekezett, — amikor pedig a harc a jobb- és baloldal között kitört, a jobboldal mellé állt s Rikov és Bucharin segítségével „neutralizálta“ régi barátait. A „jobb-“ és „baloldal“ politikai kurzusai azonban egyaránt társadalmi csoportérdekeket szolgáltak s mindegyiknek győzelme egy társadalmi érdekcsoport, egy oligarchia kezébe juttatta volna az államhatalom irányítását. Ezekkel szemben Sztálin a kommunista párt-apparátus élén a jogosultság nem minden látszata nélkül léphetett fel a „közérdekének, a kommunista államnak mint egésznek képviselőjeként. S az e szerephez tartozó elméletért nem kellett messzemennie: az integrális, teljes kommunista állam felé való előhaladás eszméje kezébe adta azt az „atout“-t, amellyel mindegyik pártcsoportot képes volt túllícitálni.

Ez a program annál inkább lehetett vonzó, mert nem volt nehéz azt Lenin örökségeként feltüntetni. Hiszen a Lenintől behozott állami kapitalizmus csak azáltal válhatott teljessé, ha az iparban végrehajtott „szocializálást“ megfelelő időpontban a mezőgazdaság szocializálása is követi. Ez Sztálin 1928-ban kezdeményezett új politikai kurzusának elméleti homlokzata. A politikai taktika megértése szempontjából pedig a következőkre kell figyelemmel lenni: Sztálin „jobboldali“, parasztpárti poli-

tikáját a legkiemelkedőbb, legveszélyesebb személyes ellenfél, Trockij elleni opozíció szükségessége magyarázza meg. Ha azonban ez a parasztpárti politika továbbhalad, nem lett volna elkerülhető, hogy a parasztpárti orientáció mind élesebben ne forduljon a bürokrácia ellen. Valóban, a jobboldali kurzus utolsó éveit a bürokrácia hatalmának a falvakból való kényszerű visszavonulása jellemzi. Következésképpen természetes volt, hogy a bürokrácia gazdája, Sztálin, újból visszalendítse a kormány kéréket „balra“, mihelyt sikerült a baloldali ellenzékert ártalmatlanná tennie. Innen az erős iramú mezőgazdasági szocializálás és a parasztság elitje, a legtehetősebb és legtekintélyesebb parasztek, „kulakok“, elleni könyörtelen offenzíva 1929-ben: hiszen a kulakok már ott tartottak, hogy teljesen hatalmukba kerítik a helyi közigazgatás, a falusi szovjetek gépezetét. Az „ötéves tervek“ másik, ipari oldala pedig elsősorban arra szolgált, hogy a diktátor rendelkezésére álló államhatalmat jobban megerősítse. „A tervgazdaság — írta Boris Brutzkus, az orosz ötéves tervek jólismert kitűnő kritikus — mindig a gazdaság és a politika legszorosabb összefonódását jelenti. A közigazgatás fejlődése elveszti autonómiáját és a gazdaságon kívüli hatalmak befolyása alá kerül. Ez történik Szovjet-Oroszországban is. Az, amit az ötéves terv kétségtelenül megvalósít, az a vörös hadsereg kitűnő felszerelése harci eszközökkel.“ Valóban, 1933 elején, Sztálin büszkén jelentette ki, hogy az ötéves terv segítségével a szovjetállam abba a helyzetbe jutott, hogy „minden eshetőségre készen áll, minden modern védelmi fegyver tömeges gyártására képes és azokkal hadseregét külső támadás esetében fel tudja szerelni“. Hogy ennek a hadseregnek támadó ereje mekkora, az a szakértők véleménye szerint nagy kérdés, de hogy ez a hadsereg a rajtanyugvó államhatalmat minden belső megmozdulás, lázadás ellen sikerrel meg tudja védeni, aziránt nem lehet semmi kétség. Sztálin és a szovjetbürokrácia hatalmát egyelőre csak kétfelől fenyegetheti veszély. Az egyik magában e hadseregben székelő hatalmak lázadása: nyilvánvaló, hogy egy ilyen veszedelemnek vágott elébe Sztálin fellépése a vöröshadsereg vezetői ellen és a nyolc legkiválóbb tábornok kivégzésével. Ezek a marsallok és generálisok kezdtek ugyanis túlságosan büszkék lenni az ő haderejükre és — úgy látszik — elég vakmerőek voltak éreztetni a diktátorral, hogy a hadsereg immár önálló hatalom az államban. A másik veszély egy külső háború, amely vagy a szovjet hadsereg szétrombolásával, vagy pedig egy győzelmes vörös tábornok bonapartista fellépésével végződhetnék. Innen érthető a szovjetkormány fel-

túnóén „békebarát“ (?) nemzetközi politikája és az erősen antibolsevista német Hitler-kormány uralomrajutása után támadt legyőzhetetlen szerelme a „status-quo“ alapuló békét saját érdekükben oly „önfeláldozóan“ őrző nyugati polgári demokráciák iránt. Ez a szerelmi viszony magyarázza meg a szovjetalkotmány reformját is, amely a szovjetállam homlokzatáról a demokrácia szempontjából kifogásolható elemeket gondosan eltüntetni igyekezett. Így megszüntette a nyílt választást és az addig jogtalan, volt polgári elemeknek is megadta a választójogot. Emellett véget vetett a többfokú, közvetett képviseleten alapuló politikai tanácsrendszernek s helyett egy közvetlenül választandó „legfőbb tanácsot“ teremtett, amely a tanácsok kongresszusának helyébe lépve, a szovjetállamhatalom legfőbb hivatalos orgánuma lett. Mivel azonban az új alkotmány fenntartotta az egypártrendszert és a kommunista pártszervezetek mellett csupán egyéb — természetesen „ortodox“ — vezetés alatt álló alakulatoknak adta meg a képviselőjelölés jogát, a politikai valóság szempontjából a „reform“ egyáltalában semmit sem jelentett, mert a képviselőket a valóságban továbbra is a kommunista pártvezetőség nevezi ki. Valóban ez történt a Legfőbb Tanács tagjainak megválasztása alkalmával, és senki sem csodálkozott azon, hogy Sztálin hivatalos — névleg olykor „pártonkívüli“ — jelöltjei nehézség nélkül megkapták a szavazatok kilencven százalékát. Az egész mutatvány, mint mondtuk, egyrészt a nyugati demokráciák baloldali közvéleményének rokonszenvét igyekezett megnyerni, másrészt azt akarta demonstrálni, hogy a szovjetállam immár annyira szilárd, hogy nincs mit tartania a demokráciától.

Azt a terrorhullámot, amely az 1937. év tavaszán és nyarán a bolsevista birodalmat elöntötte, némelyek azzal magyarázták, hogy ez az új alkotmány szerint megtartandó választások előkészítésére szolgált és a titkos szavazás mellett netalán mégis kialakulható ellenzék fejét iparkodott már előre leütni. Ebben lehetett némi igazság, de ennek a terrornak más, organikusabb oka is volt. Az állami kapitalizmus ugyanis nem azonos a szocializmussal. Egy szocialista államban a termelésnek a fogyasztás igényeihez kellene alkalmazkodnia, hogy mindenkinek a szükségletei tisztességesen kielégíthetők legyenek; Oroszország azonban nem szocialista, hanem kapitalista állam — a szó szoros értelmében az egyetlen *kapitalista állam* Európában —, ahol a termelési terv nem a lakosság, hanem az állam, mint kapitalista óriásüzem szempontjaihoz igazodik. Az orosz államnak, mint minden kapitalista üzemnek, gazdaságpolitikáját az üzem ren-

labilitásának szempontjai határozzák meg: a fizetendő munkabéreket is csupán az egész „vállalat“ nyeresége szerint állapíthatja meg. Ha tehát a vállalat kalkulációja, az állami üzleti terv nem válik be, a veszteséget az állami alkalmazottaknak, másszóval a munkásoknak kell viselniök, — akik egyúttal a vállalatnak mintegy részvényesei, akik „profit sharing“ rendszer szerint vannak érdekelve az állami óriásüzem virágzásában. Ez ma nem annyira a munkabérek csökkentése, mint inkább az árakba elbújtatott közvetett adók útján történik s a hivatalos költségvetés szerint is az állami jövedelmek 80%-a — a modern pénzügyi tudománytól antiszociális hatásaik miatt elítélt — fogyasztási és forgalmi adókból ered. Ha tehát az állam hibásan gazdálkodik, ezt a „szuverén“ proletariátusnak kell megfizetnie, s az elégedetlenségnek emiatt, normális körülmények között, a kormány ellen kellene fordulnia. Politikai szabadság mellett az állami gazdálkodásban elkövetett hibák miatt a kormánynak kellene viselnie a politikai felelősséget. Sztálin módszere azonban elmésen áthárítja ezt a felelősséget a bürokrátákra. Ha az állami gazdasági terv valahol sántít, és az üzemek hozadéka nem üti meg a kívánt mértéket, az illető üzemek vezetőit „szabotázs“ címén forradalmi bíróságok elé állítják és számos esetben statáriálisan agyonlövik. Ez persze a bürokrácia teljesítményét nem javítja meg, mert a hiba nem egyszer a tervekben van, vagy a túlzott centralizmusban, amely egyetlen központból irányítja egy óriási birodalom termelő munkáját, holott ez a geográfiai és klimatikus viszonyok egész skáláját foglalja magában. De a szovjetállamban gépies fegyelem van, és ellenkezni senki sem mer, inkább megkísérli a lehetetlent és fatalisztikusán várja, hogy sorsa mi lesz. De a felelősség kérdése így kifogástalanul megoldódik: a hibákért semmiesetre sem a proletárállam berendezése vagy vezetése felelős, hanem mindig egyes funkcionáriusok „árulása“, ellenforradalmi áskálódása, felforgató tevékenysége. Hasonlóképen felel a szovjetdiplomácia személyzete is a szovjethatalom mindegyre újabb kudarcokat arató külpolitikájáért.

Mint hogy pedig ilyen módon a szovjetállam politikai egyensúlyát csak a vörös terror állandó fenntartásával lehet megoldani, mindazok az elvek és szabályok, amelyek az állami tevékenységet egy „alkotmányos“ jogi rend keretei közé igyekeznének foglalni, állandóan „üzemen kívül“ vannak és nem érvényesek máshol, mint papiroson. Ezért nincs a szovjet állami „rendjének“ semminő legalitása, ami másszóval azt jelenti, hogy Szovjet-Oroszországban egyáltalában nincs állami *rend*, csupán egy ötlet-

szerűen és önkényesen alkalmazott államrezon uralma, amelyet a diktátor merőben saját pillanatnyi belátása szerint alkalmaz. A szovjetállam elvi „jogrendszere“ merő papiroshalmaz, makulatúra: a valóságban mindig csak a diktátor konkrét parancsai számítanak, s ezért a szovjet-jogról kézikönyvet írni a legveszedelmesebb, legkockázatosabb ténykedések közé tartozik. Csak a minap fosztottak meg katedrájától egy szovjetjogászt és vetették börtönbe, mert közjogi tankönyvében olyan elméletet adott elő, amely a diktátor tavalyi nézeteihez alkalmazkodott. De azok ma már „trockista“ és „ellenforradalmi“ nézetek. A régi bolsevista vezérek újabban éppen ezért derültek börtönbe és vérpadra: a deszpotizmus fenntartását minden elvi alapon támasztható ellenzékiesség veszélyezteti, de leginkább olyan ellenzékiesség, amely az uralkodó világnézet szellemében „ortodoxiára“ tarthat igényt. A mai Sztálint már nem lehet a régi bolsevizmussal azonosítani: következésképpen a bolsevizmust kell azonosítani Sztálinnál és mindenkori politikájával. S mindennek, ami ezzel bármikor és bármikép szembeállítható, pusztulnia kell!

Sztálin kormányzati rendszerét ekkép semmiféle európai politikai formához nem lehet hasonlítani, miként az orosz cárok rezsímjének sem volt hasonmása Európában. Ez is, amaz is, hamisítatlan ázsiai deszpotizmus. És abban a másik vonásban is egyezik Sztálin rendszere a cárokéval, hogy az ázsiai deszpotizmus módszereivel „europeizálni“ akarja Oroszországot, — sőt, Európát túlszárnyalva, egyenesen — „amerikanizálni“. A példa még mindig Nagy Péter — annak ellenére, hogy lovasszobrát a bolsevisták régen ledöntötték —, akiről azt írta Arnold Toynbee, hogy ő nem csupán, hogy „nyugati ember“ volt, hanem nyugati ember a huszadik századból: „egy született yankee“. És amint Nagy Péter is azzal a reménységgel fogott reformterveinek megvalósításához, hogy Oroszország néhány év alatt túl fogja szárnyalni és meg fogja szégyeníteni a nyugati országokat, Sztálin is azzal hivalkodott, alig néhány hónappal az első ötéves terv bevezetése után, hogy a Szovjet-Uniót automobilra, a muzsikot traktorra ülteti: „és akkor majd lássuk, hogyan érnek utol bennünket a tisztelt kapitalisták, akik oly büszkék az ő civilizációjukra!“ Lenin egyik nyilatkozatában egyenesen párhuzamot vont Nagy Péter és a bolsevisták szerepe között, — amidőn azt fejtegette, hogy ha a várt világforradalom késni fog és a bolsevistáknak a maguk erejéből kell Oroszországban egy modern gazdasági rendet kiépíteniök, kénytelenek lesznek a német állami kapitalizmus iskolájába járni (Rathenau hadigazdaságára gondolt), azt

teljes erővel utánozni s annak követését diktatórikus módszerekkel siettetni, még jobban, mint ahogy Nagy Péter erőltette Nyugatnak a barbár Oroszországtól való utánzását, „barbár eszközöktől sem riadva vissza a barbarizmus elleni küzdelemben“.

A cárok rendszerének azonban teokratikus, vagyis kollektivistikus legitimitása volt: ők a maguk birodalmának, Oroszországnak, becsületét, dicsőségét igyekeztek öregbíteni — az orosz ember nem cél, csupán eszköz volt kezükben. Ezzel szemben a szovjet urai egy individualisztikus és materialisztikus filozófia, a marxizmus, nevében kerültek uralomra; ők elvben az orosz embert akarják boldoggá tenni, és e boldogság egyedüli mértéke szemükben az anyagi jólét. Az az intézmény tehát, amely a cárizmus alatt az élő és a holt lelkek gondozását ellátta, az ortodox egyház, ellenség a szemükben, amellyel nem egyezhetnek ki. Hiszen az egyház, tudjuk, sohasem szentesíthet egy materialisztikus etikát. A bolsevisták szerint azonban az egyház tanítása, a kereszténység, a maga túlvilág! igazságszolgáltatásával, aszkétikus etikájával, nem egyéb, mint narkotikaum, amely segítette a cároknak a népet szolgátságban és aláztos engedelmességben tartani. Nekik nem kell az a „sztatikus“ ember, akit az ortodox egyház nevel, ők nemcsak az országot, hanem annak népét is előre akarják vinni. Röviden: a cárok az országot akarták „europeizálni“, — Sztálinék az orosz népet „amerikanizálni“ akarják. A vallásos tanítás helyébe ezért önáluk egy szüntelenül és lázasan tevékeny, amerikanisztikus nép-befolyásoló propaganda lép.

Ez nem merő képmutatás. Csak nagy elfogultság, vagy nagy korlátoltság mellett lehet azt hinni, hogy Sztálin diktatúrájának és az ezt kiszolgáló propagandának nincsen más célja, mint a diktátor uralmát minden áron és minden eszközzel fenntartani. A szovjetkormány már régen összeomlott volna, ha vezetőiben nem élne fanatikus, makacs misszióhit, ha nem tudnák önmagukat meggyőzni arról, hogy az ő uralmuk és az ő módszereik nélkül az orosz népet civilizálni, előbbre vinni és boldoggá tenni nem lehet. Ebben természetesen jókora adag autoszugesztio van, de nem lehet feltenni, hogy a diktátorokat merő démoni egoizmus vezesse. Egy parlamentáris, oligarchikus kormányrendszer mellett megmaradhatnak a nyeregben államférfiak, akiket kétségek gyötörnek, akiknek önbizalmuk ingatag, mert a felelősséget állandóan meg tudják osztani másokkal, — de a diktátor, akinek kétségei vannak, elveszett ember, aki nem tarthatja magát, mert ösztöne ellenállhatatlanul hatalmának lazí-

tása, demokratizálása felé fogja vonzani. Azzal a közkeletű tévhittel, amely a „közérdek“ és a hatalmasok egyéni vagy csoportérdekei között állandóan vagy-vagy-ot konstruál, gyökeresen szakítani kell: hiszen láttuk bevezető fejtegetéseinkben, hogy a közérdek mindig csak egy részleges érdek, csoportérdek általánosítása útján jut politikai kifejezésre. Ami pedig az uralkodók, hatalmasok lélektanát illeti, azt legjobban megérthetjük, ha a szerelmesekhez hasonlítjuk őket. A szerelmesek is felteszik olykor magukban a kérdést, vajjon a saját boldogságukat kívánják-e, vagy a szeretett lény boldogságát; de ezt a kérdést megnyugtatóan csak úgy tr[^]iják eldönteni, hogy mindkettőt akarják. Szerelmes szívük őszinte meggyőződése szerint a szeretett lény boldogsága az ő boldogságtól el nem választható. Az erős hivatásérzettel bíró államférfiak meggyőződése ugyanez: ők sem hiszik, hogy népüket más is boldoggá tudná tenni és ezért nem látnak ellentétet népük érdekei és a maguk hatalmi érdekei között.

E szabály alól nyilvánvalóan nem lehet kivenni a bolsevista diktátorokat sem. Bármilyen visszataszítónak is érezzük politikai elveiket és módszereiket, világosan kell látnunk azt, hogy emberek, akik hosszú éveken át tartják kezükben egy nagy birodalom sorsát, felül kell hogy emelkedjenek a maguk arasznyi létének érdekein s öntudatosan, szándékosan nem köthetik egy világbirodalom sorsát a maguk hatalomvágyának pórázára. Sztálin mindent elkövetett, hogy a hatalmat megszerezze és megtartsa, de eközben *önmagát* minden kétséget kizáróan meggyőzte arról, hogy ő ezt a hatalmat az orosz nép boldogulása érdekében gyakorolja. E hatalom gyakorlásának tekintélyes részét persze arra kell fordítania, hogy erről az orosz népet is meggyőzze. Kormányzati propagandájának egyik feladata ez: a rezsimet igazolni és megvédeni. Ebben a tekintetben a szovjetkormány egy cseppet sem kényes és önvédelmi propagandája jó kilencven százalékban nem egyéb, mint szemérmetlen hazugságok és torzítások szövevénye. És nem is lehet más. Az orosz népet azzal az érveléssel vitték a forradalomba, hogy az elnyomatás országából a szabadság országába, a nyomor birodalmából a jólét birodalmába viszik. Ma azonban a szabadságtól és a jóléttől egyaránt csillagászati méretek távolában van. Az a kérdés, hogy vajjon anyagi helyzete kedvezőbb-e, mint volt a békeidőben, nehezen dönthető el, mert nehéz a helyes összehasonlítás kulcsadatait megtalálni. Egy azonban bizonyos, s ez az, hogy a közvetlen forradalmi évek, a „hadikommunizmus“ állapotai-

hoz képest van haladás. A propaganda szempontjából elég, ha sikerül elhitetni a néppel, hogy ez a haladás az adott viszonyok között igen nagy és hogy ezt kizárólag a rezsim helyes elveinek és áldásos működésének köszönheti. A konkrét érvek három csoportra oszlanak:

1. a szovjet népének aránylagosan magas jólétéhez és politikai szabadságához képest a kapitalista országok proletárjai hajmeresztő nyomorban és szolgaságban élnek;
2. a világ lassan halad, sőt a fasiszta országokban inkább hátrafelé megy, de a Szovjet-Unió minden tekintetben, a kulturális, szociális és technikai haladás élén jár;
3. a Szovjet még előbbre lenne, ha a kapitalista országok fondorlatai és állandóan fenyegető katonai támadása nem kényszerítette volna arra, hogy ereje nagy részét fegyverkezésre használja fel.

Tudjuk, hogy ezek az állítások mind valótlanok, de tudjuk azt is, hogy az orosz tömegek légmentesen el vannak zárva minden más információtól, mint amely a szovjetkormány propagandája révén jut el hozzájuk és tudjuk azt is, hogy az orosz a kultúra legszerényebb lépcsőfokain botorkáló, tudatlan, hiszékeny és együgyű nép. De ezenfelül, nem csodálatos az sem, hogy ez a nép ösztönszerűen is hajlik arra, hogy igaznak fogadja el, amit hall, mert ezáltal könnyebben viseli sorsát és nélkülözéseit. A szovjetpropaganda ebből a szempontból ugyanazt a szerepet tölti be, mint egykor az ortodox egyház: egy szenvedő népet narkotizál. Képzeljük el, hogy egy népnek valahol mérgezett (fizikai) légkörben kellene élnie, ahol nem tudna lélekzeni másképp, mint állandóan gázálarccal a fején. Egy idő múlva e népben az önfenntartás ösztöne bizonyos hajlamosságot fejlesztene ki arra, hogy a gázálarcviselést az emberi élet nélkülözhetetlen tartozékának tekintse és lelkesedve fogadjon minden apró újítást, amely a gázálarcviselés keretében valamit könnyíteni tud. Ez a nép bizonyára szívesen elhinné, ha azt hallaná, hogy más népek még sokkal kezdetlegesebb gázálarccokat kénytelenek hordani, vagy gázálarc nélkül naponta pusztulnak halomra a belégzett mérges gázok hatása alatt. S valószínű az is, hogy egy ilyen nép az idegen utazót, aki azt állítaná, hogy máshol gázálarc nélkül is egészen jól megvannak az emberek, szemérmetlen hazudozónak tartaná és nem adna hitelt szavainak. A szovjetbirodalom ma egy ilyen országhoz hasonlít, s népében a propaganda hasonló szükségletet meglehetősen sikerrel elégít ki.

Mindazonáltal könnyen lehetséges, hogy az orosz népet ilyen propaganda-metódusok nélkül is elkormányozhatná a diktatúra, mint ahogy a cárok diktatúrája is megvolt nélküliük. Az ortodox egyház támogatását végtére Sztálinnak sem volna nehéz megszereznie. Csakhogy akkor az orosz nép visszaesnék régi, évszázados passzivitásába, s a szovjetvezéreknek nem ez a céljuk, nekik más becsvágyuk van. Ők nemcsak hogy rendületlenül hisznek a marxizmus módszereiben, hanem mindenestül magukévá is tették azt a materialisztikus filozófiát, az individualisztikus polgári jólét filozófiáját, amely Marx tanainak háttéréül szolgál. Az ő eszményük az amerikai tömegprodukción erejével termelt tömegjólét, a virágzó technicizmus világa. Sztálin szerint az eszményi leninistában az orosz forradalom lendülete az amerikanizmus gyakorlati szellemével egyesül.

Az amerikanizmust az orosz nép leikébe beoltani: ez tehát a szovjet-propaganda második feladata. Célkitűzése kettős: felkelteni a földhözragadt, ősi paraszti életmódjához szokott orosz néptömegben az új dolgok, a technikus civilizáció termékei iránti szükségletet — és rászoktatni a lassú, kényelmes, hanyag orosz munkást az amerikai munkatempóra. Innen erednek olyan különlegességek, mint a divatdiktátorok működése és fényűzési cikkek propagandája olyan országban, amely népét az elemi életszükségletekkel sem tudja kielégítően ellátni; ezért a roppant méretű — „bigger and better!“ — erő- és ipartelepek építése, amelyeknek kapacitását tökehiány és közlekedési nehézségek miatt lehetetlen kihasználni; ezért a minden modern technikai vívmánnyal és kényelemmel felszerelt munkás-szanatóriumok és üdülők, amelyekben persze azután csak protekciós alkalmazottak — inkább bürokraták, semmint munkások — kaphatnak helyet. Másfelől innen eredt az úgynevezett „sztahanovista“ mozgalom propagandája, amely a munkateljesítményt különleges prémiumokkal is serkenteni igyekezett és a munkások köréből egy, aránylag fényesen fizetett — de ma már ugyancsak jórészben „likvidált“ — éhnyak-réteget emelt ki, az átlagos munkás bérvizonyainak rovására.

Oroszország amerikanizálása, tekintettel a birodalom roppant természeti kincseire, bizonyára nem volna lehetetlenség s talán nem is kellene hozzá más, mint néhány tucat amerikai iparmágnás, néhány ezer amerikai vagy német mérnök és néhány tízezer amerikai „foreman“, előmunkás. S azontúl még valami, ami az amerikai kapitalizmus kifejlődését és roppant teljesítményeit létrehozta: a szabad verseny. Bürokráciával és terrortal ezt nem lehet pótolni, mert a terror oly következményekért vonja

felelősségre áldozatát, amelyeknek előfeltételeit a bürokratikus tervezés és központi intézkedés rendszere következtében nem volt módjában elhárítania. Ilyen körülmények között, mint mondtuk, a terror fatalizmust és nem teremtő iniciatívát fejleszt ki az emberekben: hiszen merőben sorsjátékszerűen dől el, hogy valakinek miért kell felelnie.

A monopolisztikus állami kapitalizmus rendszere mellett oly kísérletek sem vihetnek célra, mint a sztahanovista mozgalom. Mert nem elég a munkateljesítmény mennyiségét és ütemét fokozni: arra is szükség van, hogy a termelés gazdaságos legyen: azaz hogy a termék megfeleljen céljának és gyakorlati értéke arányban legyen a termelés költségével. A sztahanovista „hadjárat” eredményei azonban amellet szólnak, hogy a munkateljesítmény fokozása, az orosz munkás szellemi és erkölcsi tulajdonságai mellett, fokozódó anyagpazarlással jár és nagy százalékban selejtes terméket hoz létre. André Gide a Pravdából, a szovjetkormány egyik hivatalos lapjából idézi a következő jellemző adatokat: a jaroszlavi autógyár gyártási eljárásai során az 1936. év második negyedében 4000 alkatrészt kellett kiselejtezni, a harmadik negyedben azonban már 27.270-et. Egyes kohókban február-március hónapokban a gyártott acélnek 4%-át, szeptember-október hónapokban azonban már 16%-át kellett kiselejtezni. Az izsevszki üzemek hulladékának egyenértéke áprilistól augusztus végéig (5 hónap) 416.000 rubel, de az egyetlen november hónapban már 176.000 rubel volt. Egy forgalmi szektorban 24 teherautó közül 23-at, egy másikban 52 közül 44-et kellett kivonni a forgalomból, amiben persze nemcsak selejtes produkciónak, hanem a járművek kíméletlen igénybevételek is része van. A noguinszki hanglemezzgyár által 1936-ban gyártott lemezek között az első negyedévben 156.200 darab, a másodikban 259.400 darab, a harmadikban 614.000 darab volt selejtes s az egyetlen októberben, a negyedik negyedév első hónapjában már 607.600-ra emelkedett az elrontott lemezek száma! Az Izvesztia, a második nagy hivatalos szovjet-organum közlése szerint a munka hőseiről elnevezett moszkvai irkagyár termékeinek 99%-a hasznavehetetlen volt. A Pravda ezt megtoldja azzal, hogy Rosztovban 8 millió irkát kellett eldobni. Hasonló adatokat még oldalszámra lehetne felhozni, amire itt nincs terünk. De hogy valami derűt is vigyünk e komor témába, említsük meg a sztahanovizmus egynéhány vívmányát, a nyomdai munka terén. Egy pedagógiai nyomdaüzem térképén Irland az Arai-tengerben fürdik, a skót szigetek pedig a Kaspi-tóban. Szaratov a Volga partjáról az Északi-tenger mellé került. Szántani

füzetek fedőlapjain a következő vonzó példák olvashatók: $8X3 = 18$; $7X6 = 72$; $8X6 = 78$; $5X9 = 43$.

Amerikában hasonló üzemi eredmények mellett az illető vállalatok tönkremennének és kihullanának a kiválasztás szitáján. Oroszországban csak az történik, hogy az árucikkek rosszak és drágák, ami a lakosság vásárlóerejét csökkenti és ezzel hatályosan útját állja minden „amerikanizálódásnak“. Igaz, az üzemvezetőket felváltják, bebörtönzik, főbelövik. De ez nem segít a dolgon, mert utódaik megint csak ugyanazok között a feltételek között kénytelenek a munkát tovább folytatni.

Ha te-kát Sztálin „amerikanizálni“ akarta népét, Lenin politikáját a gazdasági szabadság és nem az állami kapitalizmus irányában kellett volna továbbfejlesztenie. A kulcsot e politikai kurzushoz magának Leninnek az imént idézett nyilatkozatából vehette volna. A német példa ugyanis arra tanította volna, hogy a kapitalizmus fejlődhet ugyan a politikai autokrácia szárnyai alatt is, hacsak az hajlandó egy liberális magánjogi rendet garantálni. Ha tehát Napóleon és a Hohenzollernek mintájára, Sztálin is egy liberális cezarizmus irányában reformálta volna meg a maga diktatúráját, a proletariátus nevében gyakorolt államhatalom politikai szempontjainak minden veszélye nélkül megszilárdíthatta volna a Nep-kurzussal megindított új kapitalizmus fejlődését. Ebben azonban Sztálint marxista világnézete akadályozta. Megmaradt tehát annak az ellenmondásnak vasfogai között, amely magának Marxnak elveiben gyökerezik. Az igazság az, hogy *a proletariátus nem lehet egyidejűleg „polgári“ jólétben élő embertömeg és ugyanakkor a polgári társadalom gazdasági rendjének, a polgári kapitalizmusnak engesztelhetetlen ellensége.*

Végeredményben így Szovjet-Oroszország társadalmi berendezése ma sokkal kevésbé hasonlít Amerikáéhoz, mint az ókori keleti deszpotizmusokhoz, amelyek Egyiptom, Kína, Mezopotámia területén fejlődtek ki. Itt a gazdasági viszonyokra a nagy folyamok vizének értékesítésével nagyarányú öntözési kultúra lett jellemzővé s ez nagy területekre egységesen kiterjedő tervgazdaságot tett szükségessé, amelyet csak erősen központosított, szilárdul kiépített monarchikus államhatalom tudott megvalósítani és fenntartani. A csatornázási, öntözési munkálatokhoz nagytömegű és mindig rendelkezésre álló munkaerőre is volt szükség, amelyet a kor intézményeinek szellemében a rabszolgatömegek szolgáltattak. Ez a mindig rendelkezésre álló roppant munkaerő azonban felhasználható volt oly nagyarányú és merőben dekoratív építkezésekre is, amelyeknek nem volt

egyéb céljuk, mint a rendszert és annak hordozóját, a „nagykirályt“, „fáraót“ dicsőíteni. És lehetetlen nem gondolni Egyiptom gúlaira és gigászi királyszobraira, ha azt olvassuk, hogy az új moszkvai Szovjet-Kultúrpalota tetején, amely a világ legnagyobb épülete lesz, Leninnek 80 méter magas szobra fog állani. A szovjetnek egyik-másik, oktalanul túlméretezett ipari építkezése pedig amolyan modern szfinx-számba mehet a közgazdászok szemében. De amiben az orosz bolsevisták közmunkái leginkább emlékeztetnek az ókori deszpoták rendszerére, az éppen a rabmunkának példátlan arányú igénybevétele — és itt emlékeztetni kell arra, hogy a szovjet-„fegyenc“ szabály szerint nem büntettes, hanem „osztály-ellenség“ (burzsoá vagy kulak), éppúgy, mint ahogy a régi rabszolga is eredetileg ellenség volt, hadifogoly. Az 1937. évben elkészült Volga—Moszkva-csatorna építkezéséhez 200.000 ilyen kényszermunkást „vezényeltek“ ki s ezek közül a munka befejezése után a szovjetkormány „kegyelemből“ szabadon bocsátott 55.000-et: valószínűleg azért, hogy ne kelljen őket tovább élelmezni.

Ugyancsak a tervgazdálkodás igényei teszik szükségessé azt is, hogy a „szabad“ munkaerő viszont helyhez köttessék. Sztálin, amikor — mint elődei, a cárok — rendszeresítette a belső útleveleket és ezzel helyhez kötötte a lakosságot, ebben is az ókori keleti birodalmakat követte, éles ellentétben az utánozni kívánt Amerikával, ahol a korlátlan szabad mozgás a szabály. És amint az ókon egyiptomi paraszt földönfutóvá lett, ha faluját elhagyta, ugyancsak földönfutó a mai orosz, aki engedély nélkül vándorol: munkát és kenyeret sehol sem kaphat. Ámde hiszen természetes, hogy szabad belső vándorlás mellett a tervgazdálkodás lehetetlen feladattá lenne egy gyéren lakott roppant birodalomban, amelynek élelmezése a saját mezőgazdasági terményeire van ráutalva és ahol a mezőgazdaság produktivitása olyan alacsony, mint Oroszországban.

Csak egy tekintetben van nevezetes különbség a fáraók és a bolsevisták rendszere között. Az ókori keleti deszpotizmusoknak ugyanis megvolt a maguk gazdasági megokoltsága, és így azok végeredményben előre vitték a civilizációt. Ezzel szemben a marxizmus oroszországi kísérlete gazdaságilag merőben megokolatlan, hiszen az orosz föld és a rajta élő nép társadalmi szerkezete egyelőre egy extenzív parasztkultúrát lenne hivatva hordozni, amelyből a szabad fejlődés rendes útján fokozatosan fejlődhetnének ki a kapitalisztikus gazdálkodás magasabb formái. S ez volna az a fejlődés, amely a történelmi materializmus marxi elméletét igazolhatná,

hiszen annak tanítása szerint „új, a régieknél magasabb termelési viszonyok nem alakulhatnak ki, mielőtt magában a régi társadalomban ki nem nőttek létezésük anyagi feltételei“. A bolsevizmus tehát éppenséggel azt demonstrálja, hogy ez az elmélet mennyire hamis, amidőn merőben politikai elszánások szerint, egy gazdasági Prokrusztesz-ágyat készít népének, amelyben fizikailag és szellemileg egyaránt el kell sorvadnia.

2. AZ ÚJ ABSZOLUTIZMUS: A FASISZTA OLASZORSZÁG.

A régi római birodalom nyugati felének szétesése óta az Appennin-félsziget nem alkotott egyetlen politikai egységet 1870-ig. Területén a kisebb-nagyobb államok tarka és változó kaleidoszkópja erős lokálpatriotizmust hozott létre s emellett gazdag lehetőségek széles skáláját nyitotta meg az egyéni becsvágyak kielégítésének. Ezeket a tendenciákat még csak erősítette az a tény, hogy Itália mindig az európai műveltség, a szellemi fejlődés élén haladt, és hogy a renaissance-kor végéig az anyagi, gazdasági fejlődésben, a korai kapitalizmus kialakulásában is az olasz városoké volt a vezető szerep. A kereskedővárosok ragyogása csak növelte azt a municipiális patriotizmust, amelynek gyökerei még az antik világba nyúlnak vissza, — hiszen Itália a római köztársaság idejében sem volt egyéb, mint municipiumok összessége, — a kereskedelmi verseny pedig éles és olykor könyörtelenné fajuló harcokat váltott ki közöttük. Az örök Róma szimbolikus világuralmi jelentősége és az olasz városok gazdagsága pedig csábító zsákmányként csalogatta a különböző idegen katonai hatalmakat, hogy újabb és újabb kalandos hadjáratokat zúdítsanak a félszigetre. Mindaddig azonban, amíg a Földközi-tenger — a latin *mare nostrum* — a világforgalom ütőere volt, s amíg helyzeti energiáiknál fogva az olasz városok hajói uralkodtak felette, az olaszokat csak háborgatni lehetett, de függetlenségüket nem lehetett tartósan eltiporni. Attól kezdve azonban, hogy az új világ felfedezésével — amiben az olasz leleménynek és kezdeményező erőnek Kolumbusszal és Amerigo Vespuccival úttörő szerepe volt — a civilizáció „mediterrán“ fázisából „óceáni“ fázisába jutott, az olasz kereskedelem mellékutcákba szorult és az olasz gazdagság rohamos hanyatlásnak indult. Anyagi erőik leromlásával pedig a független olasz városok mindinkább védtelenné váltak az idegen hódító hatalmakkal szemben, úgyhogy az újkori fejlődés folyamán az olasz föld, változatlan szétdaraboltsága mellett, mindinkább idegen dinasztiák sarka alá került.

A francia forradalmat követő időkben ezért lett az olasz félsziget — Metternich híres megjegyzése szerint, merő „földrajzi fogalom“ — eszményi talaja az integrális nacionalizmusnak. A nacionalizmus itt az idegen autokraták elleni harcra szervezkedik s ezért nemcsak a függetlenségért, hanem a szabadságért és a népuralomért is síkraszáll: a nacionalizmus, a liberalizmus és a demokrácia eszméi itt erős szellemi egységbe fonódnak, s ez az egység szimbolikusan ölt testet az olasz „risorgimento“ két vezéralakjának, Mazzininak és Garibaldinak egyéniségében. Ez a „baloldali“ romanticizmus azonban csak egy keskeny társadalmi rétegnek, a polgári intelligencia elitjének úgyszólván magánügye maradt volna, ha annak törekvései támaszt nem találnak az egyetlen patriotikus olasz dinasztia, a Szavójai Ház, aránylagosan szolid katonai erejében és lángeszű miniszterének, Cavournak fölényes diplomáciájában.

Olaszország politikai egységének megteremtésében ekkép legkevesebb része magának az olasz népnek volt. Ez többé-kevésbé tétlenül asszisztált a küzdelemhez, amelynek egyik nevezetes, talán sorsdöntő fordulatát, mint tudjuk, Garibaldi ezer önkéntessel robbantotta ki. Az 1876-ban hatalomra jutott liberális rendszer politikailag mégis mindinkább erre a népre támaszkodott, amelynek 6 éven felüli része 1871-ben még 69%-ban analfabéta volt és amelynek látóköre nem terjedt túl a falu tornyán. (Ezt a perspektívát hívják az olaszok „campanilismo“-nak.) E választóközöniséget, miként képviselőit — akik nem kaptak fizetést — csupán egy dolog érdekelte: az az anyagi előny, amit a politikai befolyás révén meg lehetett szerezni. Az olasz belpolitikának 1876-tól a világháborúig terjedő korszakára egy tipikus „share out“ rendszer jellemző: a kormányok existenciájának egyetlen alapja a fejlődő kapitalizmus rovására politikai befolyással megszerezhető anyagi előnyök és beneficiumok szétosztása az alkalmi parlamenti többségek tagjai és az általuk képviselt municipiális érdekcsoportok között. Ez a rendszer külsőleg feltűnően hasonlít a francia parlamentarizmushoz — a minden komoly elvi egység nélkül alakuló és újraalakuló parlamenti többségek jól ismeretesek Franciaországban, mint „majoritás de rechange“ s az ezekkel való kormányzás módszerét jellemzik Olaszországban a „trasformismo“ (átalakítás) és a „rimpasto“ (újrátoldás) kifejezésekkel. Franciaország azonban az anyagi konszolidáció egészen más stádiumában fejlesztette ki a maga parlamenti rendszerét, mint Olaszország és örökösen zsákmányra vadászó parlamenti demokratizmusa mögött, a német katonai hatalom fenyegető árnyékában, egy napóleoni

hagyományokon nevelkedett nemzeti haderőt épített ki. 1914-ben a világháború küszöbén — Corrado Gini adatai szerint — Olaszország és Franciaország nemzeti vagyona úgy aránylott egymáshoz, mint 1 a 3-hoz s nemzeti jövedelme nyersen úgy, mint 1 a 2-höz. Az olasz hadsereg pedig valóságos hamupipőke szerepet játszott a liberális rezsim alatt, amint ez a liberális demokrácia természetes orientációjának megfelel. Hadi dicsőség nem volt e mögött az armádia mögött s az olasz közvélemény a múlt tapasztalataiból azt a tanulságot szűrhetette le, hogy nem fontos, győz-e a hadsereg, hacsak jó az ország külpolitikai vezetése. Minek sokat vesződni a haderővel és pocskolni »a pénz, ha a mások győzelmei árán is boldogulni lehet? 1859-ben a francia, 1866-ban a porosz fegyverek vitték előre az olasz egység és függetlenség ügyét, holott maguk az olasz haderők mindenütt kudarcot vallottak, vízen és szárazon egyaránt. Kudarcba fulladt Crispi gyarmati kalandja is 1895-ben s az 1911-i tripoliszi hadjáratot éppen csak az ottomán hatalom még tökéletesebb katonai tehetetlensége mentette meg az összeomlástól. S meg kell vallani, hogy az olasz haderő, mint egész, a világháborúban sem mindig állott feladata magaslatán s ezúttal is csak az ellenfél teljes kimerülésének köszönhetette, hogy végül mégis sikerült zászlóit a triumfus babérkoszorúval ékesítenie.

Vannak, akik úgy vélekednek, hogy az olasz nép katonai teljesítményeinek egyenetlenségeit az olasz nép „faji” sajátságai magyarázzák meg: akik, kertelés nélkül szólva, azt állítják, hogy az olasz katonában hiányzik a marciális erények eleje, a bátorság. Az ilyenféle érvelések komolyságára elég fényt vet az a tény, hogy újabban ezt a véleményt mindinkább olyan oldalról hallani, amely a „faji” determinációk elméletével egyébként élesen szembenáll és mereven tagadja az öröklött faji jellemvonások jelentőségét. Anélkül is, hogy az elvi vitában állástfoglalnánk, megállapíthatjuk, hogy az olasz ember és az olasz katona egyéni vagy „faji” „gyávaságáról” szóló mendemondának a valóságban semmi alapja sincs. Hiszen éppen ellenkezőleg, az olasz embert minden időben a nagy önállóság, kalandos vállalkozásokra való készség és a fantasztikum határát súroló vakmerőség jellemezte. Ami az olasznak, mint katonának, a múltban kevéssé előnyös jellemvonása volt, az nem az egyéni bátorság hiánya, hanem az a szertelen individualizmus, amely nehezen tűri a katonai fegyelmet. Hiszen az olasz katonaságnak a múltban voltaképp csak két típusa volt s mindkettőnek szellemi alkata jellegzetesen individualisztikus. Az egyik a Condottierék magánhadseregének zsoldos katonája, amolyan katonai proletár, akiről a

velencei Benedetto Moro panaszosan írja (1607), hogy csak a zsoldfizetés idején szedhető össze és még jó fizetés mellett is szétszalad, ha harcra kerül a sor. A másik az önkéntes felkelő, a guerilla, aki egy „szent ügy“ szolgálatába szegődik, de mint inzurgens is a saját ura marad és nem hajlandó magát katonai fegyelemnek és drillnek alávetni. Ilyen szellemi tulajdonságok mellett a hadseregszervezés tudománya Olaszországban nehezen haladhatott előre s a liberális-demokratikus korszak örökké változó szalmabáb-kormányai, amelyek még a polgári adminisztrációt sem tudták emberségesen megszervezni és soha el nem érték, hogy egy vonat menetrendszerű időben elinduljon és megérkezzék: a legkevésbé sem voltak alkalmasak arra, hogy a hadseregszervezés nehéz kérdéseivel megbirkózzanak; annál kevésbé, mivel ezt világnézeti okokból is másodrendű kérdésnek tekintették. Ilyenfórmán nem csoda, ha az új hadsereg tisztikarában nem volt meg a vezetés és a szervezet működése iránt az a vak bizalom, amely katonai egységek eredményes működésének legelső feltétele. Ez a bizalom hiánya volt az oka annak, és nem az egyéni bátorság hiánya, hogyha az olasz seregekben mindig volt egy bizonyos defetizmusra való hajlandóság, ami azután kudarc esetén könnyen pánikká fajult. Hogy itt nem a katonai anyagban volt a hiba, arról meggyőzhet az a tény, hogy ugyanez a hibája meg volt az osztrák-magyar hadseregnek is, amelynek katonáit — a sok közül egyetlen nemzetiség kivételével — soha senki sem vádolta gyávasággal, amely mögött azonban egy nagy múlt fényes hagyományai állottak. Itt is az organizáció fogyatékosága és a vezetés iránti bizalom teljes hiánya volt az, ami a hadsereg morálját fokozatosan aláásta.

Bizonyára nem minden tanulság nélkül való, ha megemlítjük, hogy az olasz katona lényegében rejlő problémát már Machiavelli felismerte. „Olaszországban ... — írja a „Principe“ epilógusában — nem a bátor emberek, hanem a vezérek hiányzanak. Bizonyosságul szolgál erre megannyi párviadal; és nem egy viszálykodás magánemberek közt tanúsítja az olaszok derekaságát és ügyességét. S miért nem látjuk ezeket az erényeket, amikor hadseregeket alkotnak? Mert vezetőik nem érnek semmit s akinek van esze, nem akar engedelmeskedni: márpedig mindenki azt hiszi magáról, hogy van esze és idáig még senki sem szerzett annyi érdemet, hogysen a többieket engedelmességre bírta volna“. Azt hisszük nem csoda, ha az a nemes becsvágytól hevülő, tetterős olasz ifjú, aki Machiavelli lángoló hazaszere-tetét valósággal az anyatejjel szívta magába, ebből azt a tanulságot vonta le, hogy ha lesz az olaszoknak olyan vezérük, akinek érdemeit mindnyájan

kénytelenek lesznek elismerni, az képes lesz e nép rendkívüli tehetségeit nemcsak az egyéni, hanem a kollektív akcióban is értékesíteni...*

Az olasz hadsereg kevéssé meggyőző katonai teljesítménye és a súlyos gazdasági dezorganizáció, amely a fegyverszünetet követő időszakban a liberális-demokratikus parlamenti kormányzás tehetetlensége folytán úrrá lett az országon, lényegesen kisebbitette Olaszország súlyát a békekonferencián, s elsősorban ennek tulajdonítható, hogy az antant-hatalmaktól szerződésileg biztosított hadicéljait csak részben tudta elérni. Az a megalázó bánásmód pedig, amelyben a győztes Olaszországot a békekonferencia vezető hataUnai részesítették, otthon még jobban aláásta a kormányzat egyébként is "Vékonyka tekintélyét. Az ország keserves állapotban volt. Háborús vesztesége, 600.000 halott és 1.000.000 hadisérült, mély sebet ütött a lakosság testén és lelkén s a kormány nem tudta sem a hadsereg, sem a hadiipar leszerelését megszervezni, úgyhogy szinte egyik napról a másikra 400.000 ipari munkás került az utcára. A háborús infláció kényszerű továbbvonzolása folytán, 1919-ben az árak már a békebeli színvonal ötszörösére emelkedtek, anélkül, hogy a munkabérek ezzel az emelkedéssel lépést tarthattak volna. Az olasz szocialisták, akiknek táborában a nemzeti hagyományokhoz híven, a forradalmi szindikalizmus lázadó szelleme uralkodott, a körülmények és a hangulatok nyomása alatt mindinkább bolsevista vezetés alá kerültek és az ország ipari vidékeit 1919—20-ban a forradalmi sztrájkoknak heves hulláma öntötte el. A munkásság sorra birtokba vette a gyárakat és azok vezetésére üzemi tanácsokat alakított, aminek következménye a termelés teljes csődje volt. A kormány pedig — amelynek élére a király végső szorultságában a régi parlamenti rókát, Giolittit, hívta vissza — ahelyett, hogy a megsértett jogrend helyreállítását erőhatalommal is megkísérelte volna, alkudozásba bocsátkozott a sztrájkolókkal és a békeangyal szerepében tetszelgett.

A helyzet sok tekintetben hasonlított ahhoz, amely Oroszországban fejlődött ki Kerenszki kormánya alatt, 1917-ben, azonban egy nagy különbséggel. Olaszország, noha a tizenkettedik órában, mégis csak megnyerte a

* Azt hisszük, érdemes megemlíteni, hogy az olasz haditengerészetnek talán legnevezetesebb világháborús fegyverténye is egyetlen embernek, Costanzo Ciano-nak a fantasztikummal határos vakmerőségéhez fűződik. Mennyire mások a fasiszta Olaszország hadi teljesítményei, amelyek — akár Abesszíniában, akár Spanyolországban — a katona egyéni hősiességét egy gépszerű pontossággal működő, figyelmét mindenre kiterjesztő organizáció világraszóló diadalává hatványozták I

háborút. Ilyenformán hadserege nemcsak, hogy nem bomlott fel, de a történelemben először, valóságos katonai győzelem dicsőségével tért haza. És e dicsőség tudata büszkeséggel és önbizalommal töltötte el azokat a leszerelt tiszteket és katonákat is, akik a társadalom dúlt viszonyai között most kenyér nélkül, reménység nélkül ödögtek a forrongó olasz városok utcáin. Közülök sokan szocialisták lehetek volna, de a szocialistáktól elválasztotta őket a győzelemtől megedzett és felhevített nemzeti öntudat: hiszen az olasz szocialisták „ortodoxán“ kitartottak a marxi pacifizmus és internacionalizmus mellett és a végsőkig ellenezték a hadbavonulást. A „szociál-patriotizmus“, ahogyan Lenin gúnyosan nevezte a hadviselést támogató német többségi szociáldemokraták magatartását, az olasz szocialisták lelkében nem tudott gyökeret verni. A hadviselt katonák nacionalisztikus mozgalma pedig csakhamar megtalálta a nagyhivatású vezetőt Benito Mussolini, az egykori szocialista újságíró személyében, akit lángoló harcos vérmérséklete 1915-ben élére állított annak a mozgalomnak, amely az olasz irredenta, az olasz nemzeti dicsőség nevében követelte a háborúba való beavatkozást. Az első „fasiszta“ reünió, a „Fasci di Combattimento“ megalakítása 1919. március 23-án,* egynéhány tucat résztvevővel, még nem tűz ki magának más programot, mint a háború eredményeinek megvédését az idegen imperialisták és az otthoni defetisták ellen, de a mozgalom mindinkább egy nemzeti felkeléssé dagad, amely a nemzeti eszmék és értékek védelmében erőszakkal is szembeszáll a fenyegető kommunista forradalommal. Mussolininak és a tőle szervezett mozgalomnak jelentőségét Olaszország — és Európa — jövője szempontjából talán egy dokumentum sem domborítja ki nagyobb erővel, mint Italo Balbo naplója. „Amikor visszajöttem a háborúból — írja a Marcia su Roma egyik fővezére, ma Olaszország tábornagya —, mint annyi más, én is gyűlöltem a politikát és a politikusokat, akik elárulták a katonák reményeit, alávetve Olaszországot egy szégyenletes békének és rendszeres megaláztatásnak téve ki azokat az olaszokat, akik a hősök emlékét ébrentartani igyekeztek. Hát azért küzdötünk, azért harcoltunk, hogy annak a Giolittinak birodalmába térjünk vissza, aki minden eszményt áruba bocsátott? Nem! Inkább megtagadni mindent, szétrombolni mindent, hogy mindent alapjaiban megújíthassunk! Akkoriban sokan, még a leghívebbek is, hajlottak a kommunisták nihiliz-

* A „fascés“, a római liktor vesszőnyalábja a beleillesztett bárdal, az egység és a hatalom szimbóluma.

musa felé... És meggyőződésem szerint, Mussolini nélkül a lövészárokból visszatérő ifjúság háromnegyedét elragadta volna a bolsevizmus: a vágy, forradalmat csinálni minden áron. Mussolini eltérítette az események áramlatát; a harcos ifjúságnak megadta a gyökeres tagadásnak azt a programját, amelyet keresett és ezenfelül, a forradalmi fordulaton túl, egy pozitív eszményképet: az ifjúság uralmát, Vittorio Veneto Olaszországát, a fasiszta államot.“

Mussolini mozgalma tehát a liberális demokráciával és a bolsevizmussal egyaránt szembeszáll, azonban voltaképp mégis csak egy fronton küzd. Hiszen láttukf hogy liberalizmus és bolsevizmus megegyeznek abban, hogy mindkettőnek világnézete individualisztikus, mindkettő a protagoraszi elvet vallja s az egyes embert, az individuumot tekinti a dolgok mértékének. Az államnak is e felfogás szerint csak annyiban és csak addig van létjogosultsága, amennyiben az egyes ember jólétét, boldogságát és szabadságát előmozdítani hivatott. Liberalizmus és bolsevizmus nem a célok, csupán az eszközök megfontolásában különböznek egymástól. A polgári liberalizmus a társadalom gazdaságilag legerőteljesebb, legönállóbb elemeinek harci elmélete, akik az államtól csak azt kívánják, hogy erőhatalmával az ő szabadságukat, biztonságukat védje meg, egyébként azonban semlegességet köve telnek tőle, hogy a társadalomban szabadon érvényesülhessen a „legjobbak“ felsőbbsege, vagyis az övék. Másfelől, a proletariátus szemszögéből ez a liberális „semleges“ állam úgy tűnik fel, mint a gazdaságilag erősebb fél, a kapitalista polgárság szövetségese: innen a bolsevista államelmélet, amely szerint az állam nem is lehet más, mint az osztályelnyomás eszköze. Ezt az apparátust tehát a proletariátus csak azért igyekszik kézbekapni, hogy az „utolsó“ osztályállam erejével végleg megszüntessen minden osztályt és osztályelnyomást s megteremtse az osztály nélküli és államnélküli társadalmat. Abban tehát végül mindkét felfogás megegyezik, hogy az államot szükséges rossznak, a pusztá erőszak apparátusának tekinti, amelynek nincsen erkölcsi alapja s ezért nem lehet tekintélye. Az államhatalomnak engedelmességni kell, de tiszteletadás nélkül („obéir sans vénération“) — hirdeti „Alain“, a radikális polgári liberalizmus államfilozófusa; csak-hogy az ilyen engedelmesség csupán a meztelen erőszak állandó alkalmazásával kényszeríthető ki. Akinek engedelmességni, annak hatalma van s e hatalomnak nem lehet más alapja, mint erő vagy tekintély: tekintélye azonban csak annak van, akivel szemben tiszteletet érzünk. Az államhatalom korlátlan érvényesülése, a „diktatúra“, ezért, az individualisz-

tikus eszmék szerint mindig a meztelen erőhatalom alkalmazását jelenti, amely a legjobb esetben is csak erkölcsileg közömbös lehet — amikor a polgárság vagy a proletárság önvédelme teszi szükségessé —, de sohasem kívánatos. A polgári diktatúra és a proletárdiktatúra között ebből a szempontból csak annyiban van különbség, amennyiben a polgári liberális felfogás szerint az erkölcs az államon kívül székel: a „szabad“ individuumokból álló polgári társadalomban, a bolsevizmus pedig az erkölcsöt mint „polgári előítéletet“, a polgári társadalommal együtt kiküszöböli.* Maga az államhatalom így mindkettőben a tekintély nélküli, amorális, gépies erőhatalom csontvázára redukálva jelenik meg. Amikor azonban a liberális kritika a fasizmust is úgy fogja fel, mint egy olyan mozgalmat, amely merő amorális erőhatalom érvényesítésére törekszik, voltaképp torzító tükörben látja a fasizmust, amennyiben a saját világnézetének mértékeit alkalmazza egy olyan mozgalomra, amelynek más a világnézeti alapja. A fasizmus állama nem amorális erőhatalom — ez a bolsevizmus állama —, a fasizmus ellenkezőleg a morális hatalomért, a tekintélyen alapuló államért küzd, amely csak azért lehet korlátlan hatalom, mert önmagában hordja erkölcsi igazolását. Ezért van az, hogy a fasizmus, amikor a liberalizmus és a bolsevizmus ellen harcol, csupán egy fronton küzd: a tekintélyen alapuló államért, azokkal a felfogásokkal szemben, amelyek a történeti államhatalom elleni oppozícióban fejlődve ki, az államot fokozatosan megfosztották tekintélyétől, erkölcsi alapjaitól. Mussolini tehát kezdettől fogva azon volt, hogy a felkelés morális lendületét merőben az állameszme szolgálatába tudja állítani és hogy a fasiszta mozgalom ne arra törekedjék, hogy a meghódítandó államhatalom az ő uralmi céljait szolgálja, hanem hogy ő legyen szolgálatára az államhatalom morális céljainak. Mussolini teljesítménye ekkép nemcsak abban van, hogy a forradalmi áradatnak határozott irányt szabott, hanem, hogy azt gátak közé is szorította. Amikor a mozgalom kezdett kiáradni medréből s nem akarta respektálni a vezér által előírt korlátokat, Mussolini habozás nélkül szállott szembe hívei túlbuzgalmával: „Ha a fasizmus nem akar engem követni — mondotta —, senki sem kényszeríthet arra, hogy én kövessem a fasizmust!“ És nem nyugodott addig, amíg a mozgalmat szilárd

* „Egy igazi forradalmárnak — mondotta Trockij a fiatal bolsevistákhoz intézett beszédében 1923. június 23-án — nem szabad erkölcsi gátlásokat éreznie az erőszak korlátlan és könyörtelen alkalmazásában: ezért kell, hogy ateizmus, materializmus és amorális legyen világnézetének három pillére.“

pártkeretbe nem foglalta s az új pártszervezetnek, saját célkitűzései szerint, alkotmányt, legális foglalatot nem adott;

A fasiszta párt megalakulásának dátuma 1921. november 7. Az ekkor megalakított pártalkotmány bevezetésé világos; katonás egyszerűséggel jelöli meg a mozgalom feladatát és elveit: „A nemzeti fasiszta párt önkéntes milícia a nemzet szolgálatára. Tevékenységének három alapvető elve: rend, fegyelem, hierarchia“. November 21-én pedig egy proklamációt bocsátott ki a pártvezetőség, amely a pártnak az alkotmányban adott definícióját így írja körül: „önkéntes milícia vagyunk az ország szolgálatában. Az *államért* vagyunk és *st állammal* vagyunk mindenkor, amíg a nemzeti hagyományokat, a nemzeti érzületet, a nemzeti akaratot féltő gönddal őrzi, védi és terjeszti; amíg képes arra, hogy tekintélyét bármily áron érvényre juttassa. De az *állam helyébe* fogunk lépni, ha képtelennek bizonyul szégyenletes megalkuvás nélkül szembeszállni és megküzdeni azokkal az elemekkel és tényezőkkel, amelyek a nemzeti szolidaritás alapjait belülről szétmállasztani igyekeznek. S az *állam ellen* fogunk felvonulni, ha máskülönben azoknak a kezébe kerülne, akik az országot megrázkódtatásoknak és pusztulásnak teszik ki“. Ebből a kiáltványból két mozzanat emelkedik ki nagy határozottsággal; az egyik: állásfoglalás az erős. és öntudatos nemzeti állam mellett; a másik: elítélése annak a liberalizmusnak, amely az államot — Mussolini szavaival — „fonák semlegességre kényszeríti a nemzet és az anti-nemzet erői között“.

Az 1921. évi választások során a fasiszták 35 mandátumot szereztek, de ez természetesen nem lehetett elég arra, hogy szavazataikkal lényegesen befolyásolják a parlamenti politikát, amely a régi vágányokon gördült, illetőleg dőcögött tovább, mint egy tipikus olasz vonat, amelyről a régi jó időkben soha sem lehetett tudni, hogy hová és mikor fog megérkezni, ha egyszer nagynehezen elindult. A különböző „többségi“ pártok sorra vesztették hitelüket a parlamenti arcvonal céltalan ide-oda tologatása közben, s az országban egyre nőttek a fasiszta svadronok, egyre jobban zúgott a kiáltás a diktatúráért. 1922. szeptemberben Mussolini még egy kísérletet tett arra, hogy pártját „alkotmányos“ úton juttassa hatalomra s a kamara feloszlatását követelte, de amidőn be kellett látnia, hogy ezúton nem ér cél, átlépte a maga Rubikonját, összegyűjtötte „légióit“ és felvonultatta őket Róma ellen. A hivatalban lévő Facta-kormány az utolsó órában felhatalmazást kért a királytól, hogy kihirdethesse az ostromállapotot, de Viktor Emánuel megtagadta hozzájárulását és október 29-én Mussolinit bírta

meg kormányalakítással. Az új miniszterelnök másnap szimbolikusan visszadugta kardját hüvelyébe és légióit egy kézmozdulattal eltávolította a fővárosból.

A fasizmusnak ebben az időben még nincs kialakult kormányzati programja. Mussolinit hivatásérzete hajtja: a hatalomért küzdött s e hatalom birtokában cselekvési szabadságát érintetlenül akarja megtartani, hogy az ország erejével a nemzeti közérdekről alkotott meggyőződése szerint sáfárkodjék. Ebben a tekintetben Mussolininak számos jellemző nyilatkozata van. „Semmiféle elmélet alapvonalai nem alakultak volt ki elmémben — írja Mussolini a fasizmus doktrínáját ismertető enciklopédia-cikkében —, amikor 1919 márciusában... Milánóba összehívtam ... az intervencionisták maradványait.“ „Programmunk — mondotta egyik beszédében — roppant egyszerű: kormányozni akarjuk Itáliát. Folytonosan programokért faggatnak bennünket. Ebből van itt már túlon túl elég. Olaszország megváltásához nem programok kellenek, hanem férfiak és tetterő.“ S amikor a király hívására Milánóból elindult, ezzel az ígérettel búcsúzott: „Holnap Olaszországnak nem minisztériuma lesz, hanem kormánya“.

Ez az elméleti kötetlenség, „előítéletmentesség“, ahogyan egyik triezsti beszédében hangoztatta, lehetővé tette számára, hogy minden megrázkódtatás nélkül vegye át a kormányzást. Kész volt a meglévő parlamenttel dolgozni, kész volt koalíciós kabinetet alakítani, de világosan megmondotta mindenkinek, hogy ő az úr a házban és mindenki csak addig mehet vele, amíg az ő vezetését elfogadni hajlandó. Ezt azonban nem akarta eleve lehetetlenné tenni. Ezért van az, hogy a fasiszta uralom első időszakában, amely 1925-ig terjedt, Mussolini az intézmények lassú átfelmérésére rendezkedik be: egy új világot akar megteremtteni, de az új fasiszta intézményeket a régi intézmények burkában igyekszik kifejleszteni. Ezért eleinte többé-kevésbé alkalomszerű gyakorlati megoldásokkal kísérletezik, amelyeken világosan rajta van a múlandóság bélyege. Ide tartozik első választójogi reformja is, amely a szavazatok relatív többségét — legalább 25%-ot — elért pártnak a mandátumok kétharmadrészét juttatta. Ez a megoldás világosan ellentétben állt a parlamenti pártrendszer, a „fair play“ eszméjével és csak oly rezsím szempontjából lehetett értelme, amely nem titkolta, hogy nem áll a parlamenti pártrendszer elvi alapján. A valóságban erre a megoldásra nem Mussolininak volt szüksége, hanem a parlamenti intézménynek, amelynek ilyen korrekívumokat kellett magára vennie, hogy a fasizmussal

egy házban megférhessen. De ez a „reform“ világosan átmeneti megoldás volt, amelynek következetes továbbgondolásából az egész pártrendszer likvidálásának kellett következnie. Ebben az irányban a további kezdeményezés mindazonáltal nem Mussolinitól eredt, hanem az ellenzéki pártoktól, amelyek érezték, hogy a kompromisszum lejtőjén vannak, ahol nem lehet megállni. Az 1924. évi választásokon a fasiszta párt bőven megkapta a többséget, anélkül, hogy a biztosított prémiumos mandátumokra szüksége lett volna. A fasizmus tehát e pillanatban szabályszerű parlamenti demokráciává alakult át és „alkotmányosan“ is tehetett, amit akart. Az ellenzék azonban a régi receptek szerint, támadó parlamenti hadjáratba ment át s a kormányt a választási eredmények erőszakos meghamisításával vádolta.⁴ Mussolini nyugodtan felelt és felajánlotta a békés együttműködést az ellenzéknek. Am, ha a harcot választják, mondotta, „24 óra, vagy 24 perc alatt az egésznek vége lesz“. Három nap múlva az ellenzék legharciasabb vezérért, Matteotti szocialista képviselőt, fékezhetetlen fasiszta „élharcosok“ elhurcolták és megölték. Az ellenzék, a hagyományos módszerek szerint, ebből a szomorú incidensből is politikai tőkét igyekezett kovácsolni és abban a hiszemben, hogy a fasizmus erkölcsi válságba került, amely hatalmi öntudatát meg fogja törni, denunciálta a kormányt, mint gyilkosok védnökét és felbujtóját és kivonult a parlamentből. Ezt a „szecessziót“ féktelen izgatás követte a kormány és a fasiszták ellen. A bolsevista terror is felütötte fejét és hónapokon keresztül egymást követték a merényletek, gyilkosságok, gyűjtogatások, nyílt támadások a hatóságok ellen. Mussolini eközben példátlan energiával szedte ráncba és tartotta féken pártját: ezt azonban ellenfelei a gyengeség jelének tekintették. 1925 január 3-án azután a „Duce“ elmondotta egyikét azoknak a beszédeknek, amelyek „történelmet csinálnak“. „Ezekben a napokban — mondotta — azt kérdezték maguktól a polgárok, van-e itt kormány egyáltalában? Van-e ezeknek az embereknek becsületük, mint embereknek, mint kormányzóknak? ... A nép nem tisztel egy kormányt, amely magát becsmérelni hagyja. A nép azt akarja, hogy saját méltósága tükröződjék a kormány méltóságában — és a nép, előbb mint én magam, azt mondta: elég! A mérték betelt!“

Ezzel a nappal kezdődik az az új kurzus, amely az olasz közjogot az etatizmus szellemében formálja át. Ebben a felfogásban az egyének metafizikai önállósága megszűnik: az egyén a kormányzat szempontjainak alárendelt állami szervvé lesz és szabad csak annyiban, amennyiben

szabadságát az államkormányzat céljainak és elveinek szellemében használja fel. A sajtóról, a titkos társaságokról, a politikai bűntettekről és a tisztviselők fegyelméről rendelkező úgynevezett „leggi fascistissimi” arra szolgál, hogy a kormányzat akaratával szembehelyezkedő minden ellenállást törvényen kívül helyezzenek és azt lehetetlenné tegyék.

Amidőn azonban Mussolini hozzálátott, hogy az ellenzéket megsemmisítse, nem feledkezett meg arról sem, hogy saját pártjában is kiirtsa azt a forradalmi időkből fennmaradt féktelenséget, amely végeredményben az államkormányzat céljait éppúgy keresztezte, mint a hivatalos ellenzék tevékenysége. Az első lépés ebben az irányban a kormányfő („Capo del Governo”) jogállásának új szabályozása volt. A fasiszta párt vezére, a „Duce” ezzel az állam központi szervévé lett, aki egyedül a királynak felelős, holott kabinetjének tagjai, a miniszterek, neki is felelősek: akinek előzetes hozzájárulása nélkül a parlamentben semmiféle javaslat be nem nyújtható és nem tárgyalható; aki emellett, mint kormányfő, törvényerejű rendeleteket bocsáthat ki, és akinek személye külön büntetőjogi védelemben részesül. A faszizmus és az állam ekkép — egyelőre — intézményes perszónál-unióba került. Ha pedig a fasiszta uralom első időszakában még kérdéses lehetett, hogy az új kormányhatalom monarchikus-e vagy oligarchikus, mert a kormányfő mellett a párt önálló hatalom volt, amelynek titkárai és egyéb helyi hatalmasságai, különösen vidéken, sokszor meglehetősen önhatalmúlag intézkedtek, Mussolini utóbb kiküszöbölte az oligarchiát azáltal, hogy a pártszerveket alárendelte az állami közigazgatás hivatalos szerveinek. 1927. január havában a tartományi főnökökhöz intézett körlevele ebben a tekintetben minden kétséget eloszlat: „A prefektus a tartományban a legfőbb állami hatóság — írja. — ő a központi kormányhatalom közvetlen képviselője. Az összes állampolgárok és különösen azok, akiknek abban a nagy kiváltságban és tisztességben van részük, hogy fasiszta harcosok lehetnek, tisztelettel és engedelmességgel tartoznak a fasiszta rendszer legfőbb politikai képviselőjének és alárendelt hatáskörben vele együttműködni tartoznak, hogy feladatát megkönnyítsék. Amikor szükséges, a prefektus mozdítsa elő és hozza egymással összhangba a párt különböző ténykedéseit, de egészen nyilvánvaló, hogy az állami tekintély nem gyakorolható osztozkodás útján. És az sem tűrhető, hogy valaki kibújjék a felelősség alól. Egyetlen személynek kell a hatalmat gyakorolnia.”

„És most — írja ugyanebben a dokumentumban Mussolini —, amikor az állam már minden önvédelmi eszközzel fel van ruházva, bizonyos maradványoknak el kell tűnniök. A „szkvadrizmusról“ beszélek (a szkvadrizmus egyes felkelő csoportok — svadronok — önhatalmú és terrorisztikus magatartása), amely 1927-ben már csak idejét múlt és szórványos jelenség, amely azonban mégis tumultuózusán üti fel a fejét, amikor a közhangulat izgalomba jön. Ezeknek a törvénytelenéseknek véget kell vetni.“

A fasiszmusnak és az államnak a Duce személyében megvalósult perszónális uniója 1928-ban reálunióvá változik át, amikor a fasiszta párt vezetősége, a Fasiszta Nagytanács, az állam legfőbb központi intézményévé, amolyan államtanácsná lesz; a következő évi reform pedig úgy intézkedik, hogy a fasiszta párt alkotmánya királyi jóváhagyást igényel és hogy a párt főtitkárát is, a kormányfő előterjesztésére, a király nevezi ki. E törvény javaslatát a kamara bizottsági jelentése a következőképp kommentálja: „Elméleti alapjai és kormányzó politikája szellemében a fasiszmus minden hatalmat az államnak rendel alá: ezért a párt is tökéletes állami orgánummá lesz; nem párt többé a régi pártoskodás szellemében... hanem egy misszionárius testület, állampolgári őrség, férfiak nevelőintézete és tettek műhelye...“ Párttagok és más állampolgárok között ezután Gentile, a fasiszmus hivatalos államfilozófusa szerint, nincs más különbség, mint az, hogy a párttagok közegei, szolgálói az állameszmének, amely általuk, odaadó szolgálatuk által megvalósul, a többiek pedig az új rend haszonélvezői. „Haszonélvezői“, amennyiben az új rend a pártoskodásnak véget vetett s nem engedi meg, hogy az állampolgárok egy csoportja a maga részleges érdekeinek alárendelje az összességét. Az új rendben eszerint csak a közérdek uralkodik s e közérdeket a kormány feje egységes és korlátlan államakarattá foglalta össze: ezért mondtuk, hogy az új Olaszország államformája tipikus felvilágosult abszolutizmus. Egy 1929. évi megnyilatkozásában Mussolini még a felvilágosult abszolutizmus klaszszikus formuláját is magáévá teszi, amikor a tartományi párttitkárokat figyelmezteti, hogy ők most már a prefektúra rendes tisztviselői. „Ezt a meghatározást senki se tekintse megalázónak — hangsúlyozza a Duce, Nagy Frigyesre emlékeztető módon —, hiszen *én magam sem vagyok egyéb, mint a rendszernek egy tisztviselője.*“

A fasiszmus intézményeiben ekkép koncentrált abszolút államakat azonban nem fér össze a parlamenti népképviselőlet eszméjével, amely az

1923. évi választójogi reformban még benne maradt. Ezért az 1928. évi választójogi reform a képviselő jelöltek egységes listájának megállapítását a Fasiszta Nagytanácsra bízta s a választóközönség nem tesz egyebet, mint hogy szavazatával jóváhagyja, ratifikálja a jelöltek névsorát. A választóközönség ezzel nem szuverén jogokat gyakorol, mint a demokratikus rendszerekben, hanem csupán a maga konszenzusának ad kifejezést és kiveszi részét az állami funkciókból. Világos, hogy olyan politikai rendszerben, amely az államon kívüli társadalmat közjogok birtokosának elismerni nem hajlandó, valamilyen formában az egész népet be kell vonni az állam tevékenységébe, mert máskülönben állam és nép között mégis csak maradna egy bizonyos hézag, egy bizonyos választóvonal. Már pedig Mussolini ilyet nem ismer. „Minden az államban, semmi az állam ellen, semmi az államon kívül“ — kiáltotta egyik híres milánói beszédében. És a faszizmus eszméit összefoglaló tanulmányában is hangsúlyozza, hogy sem csoportok, sem egyének nem lehetnek az államon kívül.

A közvélemény támogatása és a népi konszenzus azonban hozzátartozik a fasiszta államgondolathoz. „Egy államot — írja testvérének, Arnaldónak, a Duce — nem lehet csak szavakból felépíteni: lényege az erő. De honnan vesszük ezt az erőt? Csakis a közönség rokonszenvéből. Nincsen erő, amely ne lenne összhangban a közvéleménnyel.“ Ezért ragaszkodik a gondolathoz, hogy kormányozni csak a nép hozzájárulásával lehet, s ennek birtokában a faszizmust egyenesen a demokrácia „igazi“ organikus formájának kívánja tekinteni. „A demokrácia a szó igazi értelmében nem azt jelenti — így vélekedik —, hogy a nép közvetlenül, vagy úgynevezett képviselői útján irányítja az államakaratot, hanem hogy a nép érdekében és hozzájárulásával kormányoznak. Ilyen demokráciát jelent a fasiszta állam.“ S a kamarai reform javaslat vitájában is azt hangsúlyozta, hogy a modern államnak nem szabad a néptömegtől elszakadnia. Mindazonáltal nem kétséges, hogy ebben a megoldásban még van egy maradványa a „másik“, mondjuk: „anorganikus“ demokráciának: a nép mint választóközönség akkor is fejenkint adja le szavazatát, ha csupán egyetlen listára szavaz. Egyéni aktussal fejezi ki hozzájárulását s ugyancsak egyéni aktussal e hozzájárulást meg is tagadhatja, ami egy organikus államgondolat szempontjából anarchikus jelenség. Feltéve, hogy egy ilyen nemleges szavazat többségre jutna, nyilvánvalóan ismét feltűnnék egy bizonyos szakadék kormány és nép, állam és társadalom között, amit a faszizmus elvben tagad. A kamarai választójognak ez a formája tehát a fasiszta

államgondolat következetes megvalósítása szempontjából nem volt kielégítő és így csak természetesnek találhatjuk, hogy Mussolini ezen már túl is haladt s a fasiszta nagytanács 1938. március 11-i ülésén hozott határozat értelmében a képviselő-kamara helyébe 1939. március 23-án, az első fasciók megalkulásának huszadik évfordulóján, a „korporációk nemzetgyűlése“ lépett. „A képviselő-kamara — mondotta a Duce már 1933. november 14-én — sohasem tetszett nekem. Alapjában véve, már nevében is idejét múlt intézmény a mi szemünkben: intézmény, amelyet készen találtunk s amely a mi világnézetünknek idegen.“

„A fasiszta állam vagy korporatív, vagy egyáltalában nem fasiszta“[^] — mondotta Mussolini 1930. október 1-én, a korporációk nemzeti tanácsának első nagygyűlésén. A fasiszta állam eszerint végső legális, alkotmányos alakját a korporatív szerkezetben ölti fel. A korporatív állam intézményei ugyan csak lassan, kísérleti, tapasztalati úton alakultak ki, de azok a „totális“ állam eszméjével következetesen összefüggnek. Eredetüket részben Mussolini szindikalista múltjában kell keresni, részben abban a gyakorlati szükségességben, hogy a fasizmus egyfelől a liberális „semleges“ állam, másfelől a bolsevizmus és a marxi szocializmus erőivel állott élet-halálharcban és eszméinek győzelme nem lett volna lehetséges a munkásosztály számottevő tömegeinek megnyerése nélkül. A marxi individualizmussal szemben a fasizmus a nemzeti állameszme, egy kollektivistikus eszmény harcosa: az ő szemében sem az egyes szervezett munkás egyéni jóléte, sem a munkásság osztályuralma nem lehetett legitím célkitűzés. Ebben Mussolini egyetértett a régi konzervatív jobboldal nézetével. Amiben azonban gyakorlati politikai ítélete magasan felette állt a konzervatív nemzeti politikusok bölcsességének, az a munkásság gyakorlati törekvéseinek bensőséges ismerete volt és az a tapasztalat, hogy a munkásság rendi, szakszervezeti törekvéseinek támogatása és helyes irányba terelése az egyetlen lehetőség arra, hogy a proletariátust a marxi messzianizmus büvköréből ki lehessen menteni. Amiben pedig a szakszervezetek marxiánus vezetőit szárnyalta felül, az ama világos belátása volt, hogy a szakszervezeti mozgalom csupán a kapitalista termelési rend keretei között nyújthat értékes támogatást a munkásságnak. „A szakszervezetek — így figyelmeztette nálánál radikálisabb, türelmetlenebb híveit — csak akkor javíthatják meg tagjaik helyzetét, amikor a kapitalizmus jó erőben van, nem akkor, amikor az gyenge, tengődő és reszketeg.“ Ha azonban tőke és munka, polgárság és proletariátus, egyaránt csak a maga közvetlen

érdekeit nézi, közöttük nem dönthet más, mint az osztályharc, amely viszont az államnemzet életegyensúlyát állandó felborítással fenyegeti. Ebből az osztályharcból és súlyos elfajulásából éppen elég tapasztalata volt Olaszországnak az 1919—21. években, amikor egy rémült, tehetetlen, „semleges“ államhatalom nem volt képes a köz érdekeit a belső anarchikus ellentétek fergetegében megvédeni. E tapasztalatok világánál Mussolini gondolatmenete következetes és világos; eredményét tömör, lakonikus egyszerűséggel foglalja össze a fasiszmus védnöksége alatt 1921-ben létrejött szakszervezeti testületek nemzeti szövetségének statútuma: „Az egyének, rendek és osztályok csupán a nemzet orgánumai és érdekeik csakis annyiban jogosak, amennyiben a nemzet magasabb érdekeinek keretébe beilleszkednek. Az osztályharc elvét tagadjuk, az összes termelő erőket a nemzet érdekében egyesíteni kell; a szakszervezkedés ezért nem egy tetőszöveges organizációs forma többé, hanem az összes termelőerők együttese, tehát egy része a nemzetnek.“

Ez a fasiszta szakszervezeti szövetség 1922-ben már 453.000 tagot számlált, de persze még messze volt attól, hogy az egész szervezett munkásság reprezentánsa legyen. Emellett ez az alakulat, amelynek célkitűzése az volt, hogy az összes munkásokat az összes munkaadók szervezetével szembeállítható testületben egyesítse, még a régi szindikalista vizeken evezett és a valóságban maga sem volt egyéb, mint az államtól jóváhagyott osztályharcos alakulat. Mussolini organikus államgondolata másféle tagozást kívánt: azt a rendi tagozódást, amely a platonikus állameszméből következett. Tudjuk, hogy Platón gondolatában az állam az igazságosság eszméjét testesíti meg s következésképpen az maga a megvalósult erkölcsiség. Csakis ez a platonikus eszmény emelheti az államot az amorális erőállam szintjéről az etikai államnak arra a piedesztáljára, amelyre a fasiszmus akarja felemelni, hogy történeti hivatásának újból megfelelhessen. Ámde az igazságosság eszméje Platón szerint azt kívánja, hogy mindenki csak a maga dolgát végezze — és pedig azt, amihez természet szerint a legtöbb tehetsége van. (Vájjon nem ugyanezt a gondolatot fejezi-e ki a maga nyelvén az angol maxima: *the right man on the right place*?) Csak azáltal válik mindenki a köznek használható, egészséges orgánumává, hogy abba a szerepkörbe illeszkedik be, amely hivatásának legjobban megfelel s ezen a helyen igyekszik a tőle telhető legjobb munkát végezni. Következésképpen az egyes, a maga hivatási, rendi funkciója révén lesz a nemzetállami organizmus természetes tagjává és szava, sze-

repe a köz dolgaiban annyit ér, amennyi súly a rendi életkereten belül őt megilleti. Ebből következik, hogy a rendi testületek, amelyek az egy hivatásban élő egyének összességét képviselik, egyúttal közjogi méltóságot is nyerjenek, hogy az állam irányában az egyént a maga természetes hivatása és egyéni súlya szerint, — az egyénnel szemben pedig az állam átfoglaló, uralkodó szempontjait képviseljék. Ezt a gondolatot hozza szépen át gondolt programmszerű kifejezésre a híres „Carta del Lavoro“, a fasiszta nagytanács által 1927-ben proklamált munkaalkotmány, amely a rendi korporációkat állami szerveknek ismeri el. A korporációk megalakítás» lassan, nagy tapasztalati óvatossággal haladt előre: céljuk az imént említett szakszervezeti szövetséggel szemben az összes termelőknek, munkaadóknak és munkavállalóknak, a maguk ipara, hivatása körében való paritásos összefoglalása, fasiszta, vagyis állami vezetés alatt.

A gazdasági tevékenység szabályozása eszerint ugyancsak állami feladat és a Carta büszkén hirdeti, hogy a nemzet „erkölcsi, politikai és gazdasági egység, amely a fasiszta államban élő valósággá lett“. Ezen a szintetikus, organikus egységen belül azután a szabadság eszméje is új életre támad. „A korporatív állam — így szól a Carta VII. cikke — az egyéni kezdeményezést gazdasági téren a nemzeti érdek leghathatósabb és leghasznosabb eszközének tekinti.“ Azonban „minthogy a termelés magán-gazdasági szervezése nemzeti fontosságú feladatot teljesít, minden vállalkozó felelős az állammal szemben a termelés irányításáért“. A felelős szabadságnak ez az elve nemcsak hogy megegyezik a szabadságnak erkölcsi elvként való felfogásával, amelyet a filozófia történetében minden nagy gondolkodó egyaránt képvisel, hanem összeegyeztethető a liberalizmus gyakorlati törekvéseivel is, amennyiben azok is a politikai valóság talaján állva, a nemzeti közérdek gondolatából és nem az individuum metafizikai önállóságának világnézeti tételéből indulnak ki. Amennyiben a liberalizmus azzal érvel, hogy a hivatott egyéniség kezdeményező tevékenysége a közérdeket szolgálja és eszerint szabaddá teendő, voltaképp tökéletes összhangban van az imént kifejtett fasiszta gondolattal. Csakhogy ez a követelmény a maga indokaiban valóságosan megjelöli a szabadság elmozdíthatatlan korlátját is, a nemzeti közérdeket. E korlát következetes fenntartásában tér el a fasiszta a közkeletű liberalizmustól, amely logikailag kétségkívül hibába esik, amikor opportunisztikusan két különböző elmélet között ide-oda ingadozik és a szabadságot nem csupán a közérdekből, hanem egyúttal, mint mondtuk, az individuum metafizikai

önállóságának elvéből is igazolni igyekeznek. Ez utóbbi elméletnek minden bizonnyal megvan az a roppant nagy előnye, hogy vita tárgyává nem tehető, minthogy érvelése meghaladja a tapasztalást.

A fasiszta közjog, a fasiszta államrend legalitása abban különbözik a liberális jogrendszerétől, hogy ezt az utóbbi elvet nem ismeri el s ekkép nem is emel abszolút korlátokat az államhatalom beavatkozása ellen. Az egyén e felfogás szerint éppen csak addig szabad, amíg magatartása összhangban van az állam-nemzet magasabb közérdekével, és ennél fogva szabadságának ezzel esetleg összeütközhető intézményes védelmet nem is lehet adni. A fasiszta államban tehát illegális és minden jogi akadály nélkül üldözhető az a visszaélés a szabadság és jogrend eszméjével, amely a liberális jogállamban jogos, noha erkölcstelen és mindig igazságtalan előnyöket biztosít azoknak, akik ügyesen tudnak bujkálni a törvény-szakaszok hézagai között, — azokkal szemben, akik az ilyen akrobatikát a maguk lelkiismeretével nem tudják összeegyeztetni. A törvény általánosságain és hiányain élőködő „életrevaló“ emberek a fasiszta államban minden további kertetelés nélkül annak minősülnek, amik a valóságban: közönséges gonosztevőknek; holott a liberális államban ilyesmit róluk legfeljebb gondolni szabad, mert e gondolatok nyílt kimondása éppen a tisztességes polgárokat juttathatná a büntetőbírótság kezébe.

A tisztességtelen verseny ellen való küzdelem, amely a következetesen liberális jogállamban többé-kevésbé írott malaszt, mert jogászai szabadsággal kielégítően meg nem határozható, a fasiszta államban ugyan-csak sokkal sikeresebb lehet és ennél fogva megkönnyítheti a szabad verseny káros kinövéseinek megnyirbálását. Ezzel pedig a kapitalizmus egészséges erőit konzerválja, azaz fontos közérdeket védelmez. Természetesen, a szabad versenynek innen adódó korlátozása a kapitalizmus „hőskorában“ útjában állott volna a fejlődésnek s ezért nem lett volna időszertű. Következésképpen a fasizmust is, mint a liberalizmust, nem mint abszolút érvényességű jogeszmét, hanem mint történelmi kategóriát kell felfogni, amelynek megvan a maga időszerűsége. S Mussolini elfogulatlan-ságának és biztos ítélőképességének egyik legnevezetesebb bizonyítéka, hogy ő ezt nyilvánvalóan tudja és nem áltatja magát azzal az illúzióval, hogy a fasizmus mindig és mindenütt egyformán jogosult alakja az állami jogrendnek. „Mikor szűnik meg a kapitalista vállalat — kérdi nagyfontosságú, 1933. november 14-i beszédében — merőben gazdasági jelenség lenni? Amikor méreteinél fogva társadalmi intézménnyé lesz. És ez az a

pillanat, amelyben a kapitalista vállalat, mihelyt nehézségekbe kerül, egyenesen az állam karjaiba veti magát. Ez az a pillanat, amikor az állami beavatkozás ideje elérkezik és azután mindegyre szükségesebbé lesz. Azok pedig, akik eddig hallani sem akartak róla, most lélekszakadva futnak utána. Ide jutottunk: ha Európa összes országában az állam csak 24 órára elaludnék, ez a szünet elegendő volna arra, hogy katasztrófa álljon be. Nincs ma már gazdasági reláció, amelybe az államnak beleavatkoznia ne kellene. Ha pedig mi ebben az utolsó órában a kapitalizmusnak alávetnek magunkat, közvetlenül elérkeznénk az állami kapitalizmushoz, amely nem egyéb, mint állami szocializmus, ellenkező előjellel. Ily módon a nemzetgazdaság bürokratizálása lenne az eredmény.“

Amire Mussolini végső szavaival céloz, nyilvánvalóan a bolsevizmus, ahol valóban az történt, hogy az állam alávetette magát az általa kisajátított kapitalizmus irányelveinek. Az eredményekre volt alkalmunk néhány gyors pillantást vetni s azokat megdöbbenőknek találtuk. Amit Mussolini az állami kapitalizmus orosz rendszerével szembeállít, az a köznek felelőssé tett és az állam által ellenőrzött, de e keretek között szabad kapitalisztikus termelés, az elosztásban egyre nagyobb nyomatókai érvényesülő szocialista szempontokkal. Gyakorlatilag itt sem különbözik a Duce rendszere attól, ami ma a „liberális“ államokban történik. Amint a nagy gazdasági válság a civilizált világon végigvonult, a kormányok mindenütt kénytelenek voltak a kapitalisták védelmére sietni, mert bukásuk az egész közgazdaság összeomlását vonta volna maga után. Eközben mindinkább világossá vált, hogy a közgazdaság ma túlnyomó nagyrészen hitelgazdaság lévén, végső alapja nem egyéb, mint a bizalom, amely a hitelezőt arra készíti, hogy megtakarított tőkéjét a közgazdaság rendelkezésére bocsássa. E bizalomnak legvégső letéteményese az erős, észszerűen vezetett államhatalom, amely a kölcsönadott tőkék biztonságáért kezeskedik. A liberális államhatalom e feladatnak nem mindig tud eleget tenni, mert parlamentáris-demokratikus berendezése mellett a kormányhatalom csaknem mindig ki van téve annak, hogy oly tényezők kezébe kerüljön, amelyek oktalan, szűklátókörű, erőszakosan tökeellenes álláspontokat képviselnek. Ezekben az országokban a liberalizmus és a demokrácia házassága révén többnyire az a helyzet — legmarkánsabban láttuk ezt Franciaországban —, hogy vagy „burzsoa“ kormányok vannak hivatalban, amelyek gazdaságilag értelmesek, de politikailag gyengék, mert nincsen befolyásuk a tömegekre, vagy marxisztikus szellemű kormányok, amelyek politikailag erő-

sek, de gazdaságilag oktalanok. Sem ebben, sem abban az esetben nincsen meg a bizalomnak az az atmoszférája, amely a kapitalisztikus alapon való gazdálkodásnak megfelelő védelmet és biztonságot nyújtva, ugyanakkor a korszerű szociális követelményeknek is eleget tudna tenni. Éppen e három követelmény okos és mindig észszerű egyensúlya jellemzi Mussolini abszolutizmusát. A politikai szilárdság, a gazdasági észszerűség és a szociális haladás akarata egyesül itt egy harmonikusan kiegyensúlyozott, a kor szükségleteit higgadtan mérlegelni tudó szintézisben. Ezért látjuk például, hogy a tőkeerőben aránylag gyenge fasiszta Olaszország már 1935-ben megvalósíthatta a 40 órás munkahetet, anélkül, hogy ez Európában lényeges feltűnést keltett volna, mert a korporatív gazdasági rend minden izgalom nélkül alkalmazkodott a reformhoz, holott a gazdag franciaország közgazdaságát ugyanez a reform, alighogy végrehajtását komolyan megkezdték, gyökereiben megrázta és tökéletesen kiforgatta egyensúlyából. A különbséget nyilvánvalóan az okozza, hogy Franciaországban tőke és munka egyaránt nemzeti fegyelem nélküli osztályharcos tényezők, amelyek egyike, a munkásság, kizárólag a maga közvetlen hasznára igyekezett fordítani a reformot, másika, a tőke, pedig egészen szívesen vette, hogy demonstrálni lehetett a túlzottnak tartott szociális reformtörekvések káros gazdasági következményeit.

A pipogya, vagy oktalan kormányok és a termelés tényezőinek osztályharcos anarchiája mellett „bizalmi válságok“ kiobbantása körül a liberális demokráciák rendszerében lényeges szerepet játszik a sajtószabadsággal való visszaélés is. A „szabad“ sajtónak ugyanis gyakran oroszlánrésze van a közönséget rémületbe ejtő és nem egyszer teljesen alaptalan válsághírek terjesztésében, alarm- és pánikhangulatok kiváltásában. Valószínű, hogy szertelenül tévednek és túloznak azok, akik a sajtó e káros és botor magatartása mögött *mindig* elszánt spekulánsok lelkiismeretlen aknamunkáját látják. A valóságban sokkal több köze van ehhez egyfelől annak, hogy a sajtó nagyrésze különböző tőkeérdekeltségek kezében van, amelyek nem egyszer eléggé oktalanul az önvédelem hatályos eszközének tartják koholt riasztóhíreknek „idejében“ való elhelyezését; másfelől azt is tekintetbe kell venni, hogy az újság többé-kevésbé üzleti vállalkozás s ennek olyasmivel kell kiszolgálnia közönségét, ami „fog“, ami az izgalmakra éhes nagyvárosi publikum fantáziáját megragadja. A sajtónak ezért sohasem szabad kifogynia a szenzációkból s a különböző „válsághírek“ mindig hatnak. A polgárnak végre is el kell tudni készülnie arra,

hogy a vagyonát vagy személyes biztonságát fenyegető veszedelmek ellen védekezzenek. Ha tehát valahol egy külvárosi csapszékben két részeg suhanc összevész és megkéseli egymást, a sajtó „hivatását“ véli teljesíteni, ha el tudja hitetni közönségével, hogy itt a valóságban két politikai „szélsőség“ fegyveres összecsapásáról van szó, ami szerinte voltaképp csak előjátéka a fenyegető polgárháborúnak. A „polgár“ e hír olvasására esetleg esze nélkül fut bankjába és kiveszi a pénzét; ha pedig a sajtónak sikerül a riadót elegendő energiával fűjnia, egy-két nap alatt könnyen kész a pánik. A felelőtlen sajtószabadságnak egy másik veszedelmes kinövése az a szerep, amelyet a sajtó külpolitikai ellentétek keltése és kielezése körül oly gyakran játszik, amikor az állampolgárok egyik-másik csoportjának vagy osztályának — az illető lapok kiadó-érdekeltségének vagy olvasóközönségének — kedvéért, vagy azoknak vélt érdekében, meggondolatlanul és nem egyszer illetlenül ócsárol, támad, vagy éppen rágalmoz idegen államokat, vagy azok vezető tényezőit s esetleg izgató hírek rikító terjesztésével igyekszik „harcias“ külpolitikai közvéleményt teremteni.

Mindezeknek a kinövéseknek lenyесése, a szellemi szabadság és a tárgyilagos hírszolgálat nagy érdekeinek megóvása mellett, éppen a korporatív államrend keretei között volna legkönnyebben biztosítható: ha tudniillik a sajtó irányítása és fegyelmezése, állami vezetés alatt, a sajtó felelős képviselőtestületére bíztnék. Mussolini egyelőre azzal a sommásabb megoldással élt, hogy a sajtó szabadságának véget vetett és azt a kormány korlátlan befolyása alá vetette. A Duce, a maga könyörtelen szókimondásával, egyébként kerekén tagadásba vette, hogy szabad sajtó mellett könnyebb lenne a valóságot megtudni, sőt, hogy lenne szabad sajtó egyáltalán. „A sajtó — mondotta Emil Ludwignak — manapság mindenütt gazdasági vagy politikai érdekcsoportok szolgálatában áll.“ A fasiszta sajtópolitikát kétségkívül alátámasztja az a tény, hogy manapság „szabad sajtó“ mellett mindenkinek hamarabb van módjában a közvéleményt befolyásolni, mint a kormányoknak. Már pedig a közvéleményről elmondottakból az következik, hogy a közvélemény sikeres befolyásolása nélkül kormányozni lehetetlenség. Mussolini rendszerének központi gondolata éppen ebben van: más kormányok megalésgesznek azzal, hogy a dohánygyártás, vagy más hasonló hasznos funkciók monopóliumát tartják fenn maguknak, ellenben a fasiszta kormány a kormányzás legfontosabb orgánumát, a közvélemény befolyásolásának eszközeit monopolizálja.

Ez azonban magában véve nem elég: a pusztá eszközök nem sokat érnek, ha kontár kezekben vannak. A sajtó sem lehet eszköze a befolyásolásnak, ha nem alkalmazkodik a befolyásolás művészetének szabályaihoz. A „szabad“ sajtó azáltal tudja befolyása alatt tartani közönségét, hogy ezzel vagy azzal a motívummal állandóan izgalomban tartja, hogy szüntelenül érzelmeire, emocionális ösztöneire appellál, mert az emberek akkor befolyásolhatók legkönnyebben, amikor izgalomban vannak és elvesztik uralmukat önmaguk felett — miként a vasat is akkor lehet hajlítani, formálni, mikor meleg. A predapói kovácsmester fia jól tudja ezt. Mussolini sajtópolitikájának, mint egyáltalában politikájának, egyik legfőbb eszköze tehát a propaganda, a közönség ösztöneinek, érzelmeinek állandó izgalomban tartása a mondott és írott szó eszközeivel. Csakhogy a „szabad“ sajtónak éppen népszerű — és ezért befolyásos — részével ellentétben, Mussolini sajtója a közönségnek nem alantas, hanem neme-sebb érzelmeit tartja izgalomban: azt az „eszményi magasfeszültséget“ igyekszik a nemzetben fenntartani, amely, mint hangsúlyozza, a korporatív állami berendezkedés sikerének nélkülözhetetlen előfeltétele.

Ez az állandó idealisztikus szuggesztívó az olasz népet egy eszményeiért szüntelen harcban álló misszionárius hadsereggé alakítja át. Harcban önmagával, alantasabb énjével, avultnak tartott eszmékkal és ideálokkal, az étellel, az elemekkel és mindenkivel, aki kívül vagy belül, a rendszer és az ország ellensége. És innen ered a külföldi kritikának legsúlyosabb panaszja a fasizmus ellen, hogy türelmetlen, békétlen szelleme állandóan háborúra készül és háborúra izgat, — hogy a fasizmus a világbékének legádázabb ellensége és veszedelme.

Bizonyára nem kétséges, hogy Mussolini harcos temperamentum, aki minden olaszt harcossá, katonává szeretne kiképezni. A saját harcos temperamentuma, amely ezer megnyilatkozásban visszhangozza a Goethe-i ígét, „Ich bin ein Mensch gewesen und das heisst, ein Kämpfer sein“, hajlik arra, hogy az életet és az egész világfolyamatot a harcos ellentét, a küzdelem képeiben fogja fel. Ezért mondja, Herakleitosszal, hogy „a harc mindennek atyja“, mert „az élet telve van ellentétekkel, mint a szeretet és a gyűlölet, a fehér és a fekete, a nap és az éjjel, a jó és a gonosz. És mindaddig, amíg ezek az ellentétek egymást ki nem egyensúlyozzák, a harc az ember számára is megmarad végső, sorsdöntő hatalomnak“. Egy ilyen harcos temperamentumnak a pacifizmus minden megnyilatkozása csak ellenszenves lehet, ösztönszerűen hajlik arra, hogy a

gyengék pacifizmusában gyávaságot, az erősek pacifizmusában képmutatást lásson. Amíg merőben a békebeli Olaszország belső problémái foglalkoztatják, arra a következtetésre jut, hogy a társadalmi béke és a „békés” szabad verseny, a liberális-demokratikus jogrend, csak arra való, hogy a gazdaságilag erősek, a kapitalisták, a gyengéket, a proletariátust, kedvük szerint kizsákmányolhassák és biztonságban élvezhessék uralmuk gyümölcseit. Ezzel szemben azt tapasztalja, hogy ugyanazok a liberális kormányok, amelyek kenetteljesen hirdetik a társadalmi békét és a jog uralmát, mindig készek kiegyezni egy szervezett, öntudatos kisebbséggel, ha az erőt és slszánást mutat. Vájjon nem kötöttek-e itt-ott a demokratikus olasz kormányok még Szicília híres gonosztevő bandáival is szövetséget, csak azért, hogy egy-két nyomorúságos parlamenti mandátum megszerzését biztosíthassák? Ebben az időben tehát a fiatal Mussolini, a munkásosztály gyermeke, a harcos szindikalista mozgalomhoz szegődik és a felszabadító és megváltó Sorel-i erőszak mítoszát hirdeti. Mikor azonban a háborús tüzek kelet, észak és nyugat felé vörösre festik Itália körül a látóhatárt, Mussolini habozás nélkül kapja fel a beavatkozás, a nagy felszabadító nemzeti háború zászlaját.

Ettől kezdve természetes elemében van és szorgalmasan jegyzi fel a háborús tapasztalat összes erkölcsi és politikai tanulságait. „Az győz — írja a lövészárokból 1916-ban —, akiben rendületlenül él a győzelem akarata. Százezer ágyú sem biztosíthatja győzelmedet, ha katonáid nem képesek rohamra indulni, ha a döntő pillanatban nincs szívük életüket kockáztatni és farkasszemet nézni a halállal.“ A háború végső akkordjai pedig azt az igazságot bizonyították, hogy elvesznek azok a népek, amelyek eldobják fegyvereiket. A háború nem győzelemmel ért véget, hanem futással. Az emberek idő előtt kimerültek a küzdelemben, mert nem arra voltak nevelve; mert a polgári életfilozófia világánál a béke és a békére való nevelés volt a „normalitás” követelménye; a háború pedig ebből a szempontból nem lehetett más, mint egy kellemetlen és kínos epizód. Ezért a katonák úgy vonultak hadba, mint ahogyan a fogorvoshoz megy az ember, hősies elhatározással, de a tartós küzdelemre való lelki felkészültség nélkül. Számára ebből az a tanulság fakadt, hogy az ifjúságnak marciális, katonai nevelést kell adni, hogy arra kell szoktatni: ne a békét, hanem a háborút tekintse az élet normális hátterének; hogy annak megpróbáltatásait, kockázatait éppoly természetes és maguktól értetődő élményeknek tekintse, mint a tengerész, a turista, vagy a felfedező az elemek-

kel való állandó küzdelem fordulatait. „Nem elég — olvassuk a *Corriere della Sera* egy programmatikus cikkében —, hogy az egyesekben a harcos szellem kifejlesztésük; nem elég őket katonai gyakorlatokban fizikailag kiképezni: szükséges arra szoktatni őket, hogy a katonai kötelességeket az élet normális és állandó feladatainak tekintsék, sőt éppenséggel az állampolgár legelső feladatainak.“

A háborúban szerzett tapasztalatokat csak megerősítették a „béke“ tapasztalatai. Egykori osztályharcos világszemléletét Mussolini, aki az osztályharcot Olaszországban letörte, most nehézség nélkül vihette át a nemzetközi viszonyok szemléletére. Hiszen csakhamar felismerte, hogy a győztes hatalmaktól alapított Népszövetség sem egyéb, mint egy liberális-demokratikus parlament, amelyben az erősek, a szervezett érdekcsoportok a „share-out“ rendszer szerint felosztották maguk között a háborús zsákmányt, a gyengéket, a kisemmizetteket pedig pacifisztikus szólamokkal áztatják és szervezett túlerejükkel tartják féken. Ez a béke a szolgák békéje, nem a szabad embereké. E „tisztátalan béke“ („la paix malpropre“ — egy francia író találó kifejezése) helyébe a Duce az egyenlő szabad erők békéjét, a „fegyveres békét“ („Pace armata“) kívánja állítani. „Vagy mindenki legyen idealista, vagy senki se“ — mondotta már 1919. március 23-án, a *Fasci di Combattimento* megalakulása napján. „Nem fogadjuk el azt, hogy azok, akiknek jó dolguk van, idealizmust prédikáljanak azoknak, akik szenvednek: ez túlságosan kényelmes dolog... E határozati javaslatban ismét magamévá teszem a Nemzetek Szövetségének eszméjét. Hiszen végeredményben ez az eszme a miénk. De értjük meg egymást: ha a Nemzetek Szövetsége nem akar más lenni, mint ünnepélyes világszalás, amelyet a gazdag nemzetek a proletár nemzetek kárára követnek el avégből, hogy leszögezzék és megörökítsék a világ jelenlegi egyensúlyát, nézzünk erősen egymás szemébe. Tökéletesen megértem, hogy a „beérkezett“ nemzetek ilyen biztosítási üzleteket igyekeznek kötni, hogy megvédelmezzék gazdagságukat és jelenlegi szupremáciájukat. De ez nem idealizmus: ez nyereségvágy és üzleti számítás.“

Íme, ezért maradt rendületlen a Duce, amikor a népszövetségi augurok az erkölcsi felháborodás hangján kárhoztatták az ő militarizmusát. Ez a Népszövetség az ő szemében nem lehetett jogosult erkölcsi ítéletre, hiszen már régen erkölcsi halott volt, úgyszólván megalakulása percétől fogva: azóta, hogy szülőatyját, Wilsont, aki naivul valóban egy erkölcsi világrend orgánumának akarta megtenni, cserbenhagyta Clemenceauért, aki a maga

rideg, szókimondó cinizmusával azt hirdette — Clausewitz híres epigrammát travesztálva —, hogy a béke sem egyéb, mint a háború folytatása más eszközökkel.

A jámbor Wilson tragikomikus kalandja Mussolininak régi nagy mesterét, Machiavellit juttatta eszébe, aki Savonarola sorsán tünődve, feljegyezte azt az igazságot, hogy a fegyvertelen prófétáknak el kell vésniük. Ezt az igazságot a Népszövetség azóta is számos esetben dokumentálta, mert a fegyvertelen igazságot következetesen ignorálni igyekezett és az előtt, akinek fegyver volt a kezében, mindig meghátrált, vagy meghajolt. A Duce ebfxil kemény logikával vonta le azt a tanulságot, hogy népét fel * kell fegyverezni s az ifjúságnak már a zsenge gyermekkortól fogva alapos katonai nevelést kell adni. „Ha a világ ma nem a dühös farkasok világa volna — mondotta egyik szenátusi beszédében —, akkor talán lemondhatnánk arról a nevelési rendről, amely előttünk lebeg. Minthogy azonban nincs más választásunk, nem riadunk vissza attól, hogy ezt a nevelést való nevén nevezzük: ez a harcossá való nevelés rendszere.“

Mindazonáltal csak tévedés vagy ferdítés állíthatja, hogy Mussolini támadó háborúra készül s a világbékét fel akarja borítani. Abesszíniába is azért ment, hogy népének növekvő feszítőereje ne Európában robbanjon ki. S oda sem azért ment, hogy pusztítson, hanem, hogy civilizációt terjesszen barbár népek között. A háborút nem ő akarta: azt a népszövetség „pacifistái“ kényszerítették reá. Ezeknek támogatása nélkül a négus nem mert volna vele ujjat húzni. A Duce nem akar támadni, csupán előkészíti nemzetét arra az eshetőségre, hogy egyszer egész erejével helyt kell állania. A gazdag nemzetek roppant erőforrásait az olasz nép, amely a békekonferenciának gyarmatokkal és „mandátumokkal“ bőségesen terített asztalától akkori vezető politikusainak pipogyasága következtében teljesen üres kézzel jött el, egyedül csak erkölcsi erővel, rendíthetetlen elszánással pótolhatja s helyét a napon csak úgy tudja kivívni és megtartani, ha mindenki, akivel netalán szembekerül, tisztában van azzal, hogy meghátrálni nem fog. Nem a háborúra fegyverkezik és neveli népét Mussolini, hanem arra, hogy viselni tudja a „veszélyes élet“ Nietzsche-i eszményének kockázatait. „A fasiszta megveti a kényelmes életet“ — írja a „Dottriná“-ban Mussolini. „Az élet — egyik kamarai beszéde szerint — küzdelem, kockázat, kitartás, helytállás a sorssal szemben.“ Csak az erre kellőképp felvértezett nemzet lesz elég erős arra, hogy a békének pillére lehessen. A pacifiz-

mus a gyengék menedéke, de csak az erős lehet pozitíven, áldozatosan békeszerető, azaz toleráns, békülékeny.

Az erőseknek békülékeny szellemére egyébként Mussolini ékesen szóló példát adott a lateráni egyezményvel. De ezt a szép gesztust számára másfelől az tette lehetővé, hogy a fasizmus maga is egy „ecclesia militans“. „A fasizmus — írja Mussolini — vallásos világnézet, amely az embert egy magasabb törvénnyel, egy olyan tárgyilagos akarattal való benső kapcsolatában szemléli, amely az eggyessel szemben transzcendens és őt egy szellemi közösség öntudatos tagjainak sorába emeli.“ A fasizmus életfelfogása pedig minden ízében valláserkölcsi alapon áll: „Nincs olyan tény, amelyet az erkölcsi ítélet érvénye alól el lehetne vonni; semmi sincsen a világon, amit el lehetne választani attól az értéktől, amely az erkölcsi célok világában megilleti. Ezért az élet, ahogyan a fasiszta felfogja, komoly, szigorú, vallásos és teljes egészében egy oly világban folyik le, amelyet erkölcsös és felelősségteljes szellemi energiák tartanak.“ „A fasizmus még egyre és mindig hisz a szentségben és a hősiességben“; ezért: „hódolattal hajlik meg az aszkéták, a szentek és a hősök Istene előtt, úgy, mint azelőtt az Isten előtt, akit a nép egyszerű és ártatlan szíve ismer és imád“. Mindez Mussolini „Dottriná“-jában olvasható, s ezt méltó módon egészíti ki egy megragadó vallomás a maga személyes vallásosságáról: „Az ember hibázhat, mert a matéria gyenge, de nem az a szellem, amelyben igaz hit él. Ámde hitem igazsága mellett nincs más tanúm, csak az Isten.“

Mussolini tehát abban a tekintetben is hű marad az abszolutizmus szelleméhez, hogy rendszerét teokratikusan, a hagyományos vallásos értékek szellemében legitimálja és nem keres magának új, mondvacsinált vallásos formulákat. És hozzátehetjük azt is, hogy Mussolini nacionalizmusa és imperializmusa sem kerül összeütközésbe a kereszténység eszméivel, mert ez a nacionalizmus minden ízében spirituális világnézet. „Nekünk a nemzet — mondotta Duce már 1922. októberi nápolyi beszédében — mindenekelőtt szellemet jelent és nem országot... Egy nemzet nagy akkor, ha a szellem hatalmát valósággal győzelemre juttatja.“ A „Dottriná“-ban pedig viszontlátjuk a történeti nemzetállam klasszikus elméletét, ahogy azt a régi történelmi abszolutizmus, ahogy az abszolút porosz királyság államfilozófusa, Hegel, hirdette: „A fasizmus nem képvisel sem egy rasszt, sem egy földrajzi területet; az egy folytonos történeti fejlődés alkotása; sokaság, amelyet egy közös eszme, közös lét és hatalom akarása egyesít: öntudat, személyiség. S ez a személyiség: nemzet, amennyiben állam egyúttal. Nem a nemzet

alkotja az államot, mint abban a naturalista elméletben, amely a nemzeti államok XIX. századbeli népies felfogását megalapozta. Ellenkezőleg, az állam az, amely a maga erkölcsi egységének tudatában levő népnek akarat-egységét és következőleg valósággal érvényre jutó létét megteremti.“

Végül abban is egyezik a fasizmus felfogása a katolikus egyházzal, hogy, noha antiliberalis és az egyén *jogát* jólétre vagy boldogságra nem ismeri el, mégis gondoskodó szeretettel fordul a nép, a szegények, a gyengék és gyámoltalanok felé, mert a politikai hatalom gondolatát — láttuk — az igazságosság erkölcsi eszményével, az ellenállhatatlan erő gondolatát pedig a lovasfiasság eszményével kapcsolja egybe. A nemzet-állam hatalmát és dicsőségét szolgálja: ez a cél, de vajmi kétséges volna a dicsősége, sőt a hatalma is annak az államrendszernek, amely elfelejtene gondoskodni arról, hogy alattvalói emberhez méltó, tiszta és egészséges életet élhessenek. Ezért hirdeti a „Carta del Lavoro“, hogy a korporatív közgazdaság céljai egységesek s az egyes embernek jólétét és a nemzeti hatalom növekedését foglalják magukban. A fasizmus alapvető nagy igazsága ekkép, hogy e két cél egymástól el nem szakítható s hogy az egyik a másiknak kísérője és szolgáló leánya; epigrammatikusan szólva ez azt jelenti, hogy nagyság és emberiség, imperializmus és humanizmus nem választható el egymástól. És ezt a futó vonalakkal rajzolt vázlatot aligha lehetne méltóbb módon befejezni, mint azokkal a szavakkal, amelyekkel a Duce az ő eszményképének, Róma legnagyobb fiának, Julius Caesarnak emlékét idézte: „Szeretem Caesart! Ő egyedül egyesítette magában a harcosnak akaratát és a bölcsnek génuszát. Lelke legmélyén filozófus volt, aki mindent az örökkévalóság fényében szemlélte. Igen, ő szerette a dicsőséget, ámde becsvágya nem fordított hátat a humanitásnak.“

3. AZ ÚJ CEZARIZMUS: A „HARMADIK“ NÉMETBIRODALOM.

A háborúelőtti Németbirodalom a liberális jogállam formái között élt. „Állam“ és „társadalom“ szigorú szétválasztása mellett a császár a katonai és polgári adminisztrációnak gépszerű szabatossággal működő apparátusára támaszkodva kormányzott: a társadalom ellenben szabad szellemi és gazdasági életet élt, a kapitalizmus pedig hatalmas virágzásnak indult a birodalmi védővámrendszer ölében. E gazdagon virágzó kapitalizmus mellett, szakszervezeteire támaszkodva, a munkásosztály is megtalálta a maga számítását és tömegeinek nagy politikai súlyával mind több és több szo-

ciális kedvezményt tudott kivívni. A gazdasági és társadalmi fejlődés ekkép a polgári demokrácia kialakulásának kedvezett volna, de ennek útját állotta a megingathatatlan katonai autokrácia, s így a polgárság beérte azzal, hogy egyre jobb, gazdagabb életlehetőségekre rendezkedett be.

A háború a katonai autokrácia összeomlásával ért véget s ezáltal elhárította ugyan a polgári demokrácia útjából azt a nagy politikai akadályt, amellyel eladdig nem is vehette fel a küzdelmet, de ugyanakkor a teljes politikai és gazdasági felbomlás s a külpolitikai helyzet megakadályozta azt, hogy a császári autokrácia romjain a polgári demokrácia egészséges formái fejlődjenek ki. Az egyik rivális politikai lehetőség, a bolsevizmus, ugyan hamar lekerült a napirendről. Bevezetésünkben már láttuk, hogy miért került a német munkásosztály irányítása a szakszervezeti vezetőkbe és hogy ezek miért nem lehettek hívei egy bolsevista orientációnak. A bolsevista lázadás hullámai ennek ellenére átcsaphattak volna a fejük felett. Csakhogy a forradalmi szituáció Németországban egészen más körülmények között következett be, mint Oroszországban, ahol, mint láttuk, a forradalmi baloldali kormány a végletekig továbbvitte a már elvesztett háborút: holott Németországban a háború már katonai kapitulációval ért véget, amikor a baloldal kormányra került. Ilyenformán a német haderő sem bomlott fel végső elemre, mint az orosz sereg, hanem tekintélyes részében érintetlenül tért haza a nyugati frontról a legendás hadvezér, Hindenburg tábornagy, szilárd vezetése alatt. Az új rendszer ilyenformán már eredetében kompromisszumos megoldás volt s egyfelől a német „többségi“ szociáldemokrata vezérek józan önmérsékletén, másfelől a „politikamentes“, de *nemzeti* haderő erkölcsi és fizikai súlyán nyugodott. Ez a kooperáció biztosította a kormány szilárd fellépését a lázadó bolsevistákkal szemben, akikkel habozás nélkül és alaposan le is számolt.

Az 1919. évi német nemzetgyűlés ilyenformán nem került az orosz „Constituante“ sorsára és megszerkeszthette egy polgári parlamenti demokrácia közjogi alaprajzát, az úgynevezett weimari alkotmánylevélben; csakhogy az új rendszer nehezen tudott elindulni a papirostól a valóság felé. A polgári demokráciának ugyanis, mint láttuk, két gyakorlati-politikai típusa van: a „szociális“ demokrácia és a nemzeti demokrácia. A weimari rendszer egyik felé sem tudott sikeresen előrehaladni. A „szociális“ demokrácia előfeltétele ugyanis a virágzó kapitalizmus, amelynek nyereségéből mind többet és többet lehet juttatni az alsóbb néposztályoknak

— bérmunkásoknak, alkalmazottaknak— is. A weimari Németország azonban a gazdasági felbomlás és a gazdasági reménytelenség állapotában indult el világtörténeti útjára: hiszen az antant hadisarc-politikája következtében abban a tudatban kellett lennie, hogy a német közgazdaság munkájának minden eredményét nemzedékeken át idegen országok fogják lefoglalni. Másrészt a nemzeti polgári demokrácia felé való előhaladást jó ideig megint csak az antant-hatalmak esztelen politikája akadályozta meg. „Minden német kormány — írja találó szavakkal egy angol publicista, H. P. Greenwood — két malomkő között volt. Ha nem tett eleget a békeszerződés előírásainak, a szövetségesek kényszerítő rendszabályokhoz nyúltak: ha kísérletet tett arra, hogy nekik eleget tegyen, azzal vádolták, hogy elárulja a hazát.“ De az antant felelős még azért a harmadik körülményért is, amely pedig döntő szerepet játszott a polgári demokrácia végső bukásában — noha ez a bukás az antant-hatalmaknak igen nagy fájdalmat okozott. Ez pedig a német zsoldos hadsereg létszámának oly alacsony megállapítása volt (100.000 fő), hogy az a megengedett rendőrséggel együtt sem lehetett elég arra, hogy a bolsevizmus rémétől üldözött német polgárnak a benső biztonság érzetét megadja. Ezért történt, hogy a német kormányok kezdettől fogva szemet húnytak — kénytelenek is voltak szemet húnyni — a különböző „nemzeti“ para-militáris szervezetek alakulása és növekedése felett, pedig ezek a szervezetek a lefegyverzett Németbirodalomban rövidesen politikai hatóerőkké nőttek és idővel elérkezett a pillanat, amikor politikai befolyásukat már csak polgárháború árán lehetett volna megtörni.

A weimari Németország történetében ekkép csak egyetlen időszak van, amely azzal az ígérettel kecsegtetett, hogy a polgári demokrácia Skylla és Charybdis között hánykódó hajója végre partot ér: az az időszak, amely Stresemann politikájának jegyében áll. Stresemann, az egyetlen jelentékeny államférfi, akivel a Gondviselés a weimari Németországot megajándékozta, a politikai lángelme ösztönével megtalálta azt a formulát, amely a „teljesítés“ politikáját egyúttal egy nemzeti politikai célkitűzés keretébe tudta beleilleszteni, amennyiben a teljesítést voltaképpen a békeszerződés revíziójával hozta kapcsolatba. Stresemann törekvéseit mind a bel-, mind a külpolitikában kétségtelen siker koronázta s egy angol szállóige szerint semmi sem olyan sikeres, mint a siker. Vájjon miként alakult volna a német politika sorsa, ha Stresemann életben marad, senki sem mondhatja meg. Stresemann korai halála azonban egybeesett a világgazdasági válság-

periódus kezdetével és az ő sikeresnek induló politikáját ez a kettős katasztrófa vezérétől és közgazdasági feltételeitől egyszerre fosztotta meg.

Stresemann politikájának két pillére volt: a nemzeti reménység, amely a békeszerződés fokozatos revíziójára épített — és a polgári reménység, amely a Young-tervvel a német közgazdaságot a túlzott megterhelés nyomasztó árnyától igyekezett megszabadítani, hogy végre helyzetével számotvetni és jövőjére bizalommal építeni tudjon. Ez a két pillér most elszakadt egymástól. A nemzeti reménység megmaradt, sőt megerősödött, mert a német közvélemény ráeszmélt arra, hogy a békeszerződés láncai nem eltérhetetlenek, de a polgári reménység fészlő kis virágait eltemette a válság. Stresemann öröksége így megoszlott: maradandó balsikerét, a halva született Young-tervet, örökölte a weimari demokrácia; — sikerét, amely a versaillesi börtön falán immár be nem falazható rést ütött, örökölték a weimari rendszerrel könnyörtelen harcban álló, jobboldali nemzeti politika képviselői. A stresemanni politika vetését így azok aratták le, akik a nagy hazafi külpolitikájának sikerein épülő s az új nemzeti reménység hevétől fűtött közvéleményt kíméletlen energiával vitték harcba egy radikális nemzeti külpolitika mellett és a Young-terv ellen. Ez az új közvélemény borította fel végleg a weimari pártrendszer ingatag egyensúlyát az 1930 szeptemberi választásokon, amikor a meg nem alkuvó, nemzeti, anti-liberális és anti-parlamentáris Nemzeti Szocialista Párt 6,400.000 szavazattal 107 mandátumot hódított meg és a német Reichstag második legnagyobb pártja lett.

A weimari rendszert és a „nemzeti“ Németországot ezután már csak a birodalmi elnök, Hindenburg, személye tudta ideig-óráig együtt tartani. A Reichstag többé sohasem volt képes egy üzemképes kormánytöbbséget létrehozni, s a rendszer automatikusan visszahajlott a régi katonai monarchia formái közé; a birodalmi hadsereg azonban már nem volt az egyetlen és nem is volt ellenállhatatlan szervezett hatalom, mert mellette számolni kellett Hitler barnainges rohamosztagaival — amelyek időközben milliós létszámot értek el — és az ezek ellensúlyozására szervezett baloldali magánhadseregekkel is. A birodalmi hadsereg csak ezeknek a magánhad-erőknek egyikével vagy másikával szövetségbe lehetett ismét egy ellenállhatatlan állami hatalom alapja. Mihelyt ez nyilvánvalóvá vált, elkerülhetetlen lett a törekvés: az összes „nemzeti“ erőket egy táborba hozni: hiszen a német nemzeti nagyságot és dicsőséget szimbolizáló agg hadvezértől, Hindenburgtól nem lehetett elvárni azt, hogy a kommunizmus vagy

akár a szociáldemokrácia támogatásával is kardot rántson az ellen a mozgalom ellen, amely, éppúgy, mint ő maga, egy szabadabb és katonásabb Németországról álmodott. Mivel pedig csaknem egy esztendeig tartó politikai vívódások és kísérletezések után végül is mindinkább kétségtelennek látszott, hogy a nemzeti erők egyesítését csak Hitler vezetése alatt lehet megvalósítani, Hindenburg 1933. január 30-án kinevezte birodalmi kancellárrá a nemzeti szocialisták vezérét.

A nemzeti szocializmus politikai szervező- és reformmunkájának eredményeit három csoportra lehet osztani. Az egyikbe azok az intézkedések tartoznak, amelyek csupán a régi Római Szentbirodalomnak, államok és tartományok e laza konglomerátumának, a mai egységes német nemzeti állammá való fokozatos és évszázados átszervezését tetőzték be; továbbá, amelyek a Németbirodalomnak a versaillesi békeszerződéssel megcsontított külpolitikai szuverénitását és tekintélyét voltak hivatva helyreállítani. Ezekkel az intézkedésekkel Hitler kormánya csupán a Bismarck által megkezdett és részben a weimari köztársaságtól is továbbfejlesztett munkát végezte be. Idetartozik a birodalmi reform, vagyis a „szövetséges állam“ eszméjének végleges likvidálása, a volt német tagállamok autonómiájának megszüntetése s a birodalmi közigazgatás centralizációja. A német „országok“ ma már csupán közigazgatási egységek, s az élükre állított „helytartók“ a birodalmi belügyminiszternek alárendelt orgánumok csupán. Idetartozik továbbá az általános védkötelezettség helyreállítása, az új birodalmi véderő kiépítése és a versaillesi szerződés mindazon részeinek „felmondása“, amelyek a birodalom szuverénitását vagy nemzetközi jogegyenlőségének elvét sértették. És idetartozik legvégül a régi német-római birodalom helyreállítása Ausztria és a cseh-morva tartományok bekebelezésével.

A reformok második csoportja a fasiszta állam elveit és példaadását követi. Idetartozik a parlamentárizmus megszüntetése s a törvényhozóhatalom ráruházása a birodalmi vezér és kancellár személyére, illetőleg a vezetése alatt álló birodalmi kormányra. Emellett még létezik egy német birodalmi gyűlés, de ennek működése inkább csak demonstratív s a kormány csupán oly törvényjavaslatokat visz elébe, amelyeknek alapvető jelentőséget tulajdonít. Ezzel kapcsolatos a politikai pártok feloszlatása és megszüntetése, azaz az „egypártrendszer“ megvalósítása. A nemzeti szocialista párt maga az 1933. decemberi törvény értelmében az államot és a kormányt hordozó politikai és közjogi testület, amelynek vezető funkcionáriusai — a' „Vezér“, ennek helyettese és a rohamosztagok vezérkari főnöke —

hivatalból tagjai a kormánynak. Kormányzásban és közigazgatásban egyaránt a tekintély elve érvényesül: azaz minden helyen egyetlen személyiségé a határozás és intézkedés joga, aki ezért feletteseinek teljes felelősséggel tartozik. Az állam *monarchikus, kollektivistikus* és *totális*: az államot teljes hatalommal és tekintéllyel egyedül a „vezér“, a kormányfő, képviseli, de az ő hatalmának alapja nem csupán a katonai és civil állami apparátus, hanem egyúttal az egész nemzet egységes közvéleménye, amellyel evégből a kormány állandó érintkezésben van és azt minden rendelkezésére álló eszközzel szüntelenül tájékoztatni és befolyásolni igyekszik. Az egyesnek azonban csak mint a nemzetegész tagjának és mint állami orgánumnak, közkötelességek hordozójának, van létjogosultsága. A nevelés rendje ennél fogva spártai és katonás, az egyesnek az állami beavatkozástól független „magánszférája“ pedig nem részesül elismerésben és jogvédelemben. Ebből következik a liberalizmus tagadása és a teljes etatizmus: az egyes csak annyiban önálló és szabad, amennyiben kötelességeinek helyes ellátása, az egyéni lelemény, kezdeményezés és ítélőképesség értékesítése ezt megkívánja: ehhez képest a magántulajdonnak elismerésben és védelemben van része, amennyiben annak érvényesítése közérdek. Az egyeseknek a közt szolgáló hivatásuk gyakorlása folytán „rendekbe“ való tagozódása ugyancsak elismerésben részesül, de az osztályharc minden formában megengedhetetlen és jogtalan: a gazdasági érdekvitákat így minden esetben köztekintéllyel kell eldönteni.

E feltűnő hasonlatosságok, sőt egyezések mellett a nemzeti szocializmusnak olyan jellegzetes vonásai is vannak — és idetartozik a reformok harmadik csoportja —, amelyek ezt a rendszert egyben és másban mégis megkülönböztetik a fasizmustól. A nemzeti szocializmusnak egy ilyen vonására már röviden rámutattunk: nevezetesen arra, hogy államformája *demokratikus*, következőleg kormányformája sem „abszolút monarchia“, mint a fasizmus rendszerében, hanem demokratikus monarchia, egyszóval: *cezarizmus*. Ez a megkülönböztetés első pillantásra merőben elméletinek és névlegesnek látszik, azonban a valóságban ez a különbség csupán egyik megnyilvánulása annak a mélyebben fekvő különbségnek, amely a fasizmus és a nemzeti szocializmus nemzetszemléletében rejlik. A fasizmus nemzetfelfogása ugyanis — mint láttuk — lényegében *spirituális*: a nemzet történeti személyiség, az államegységtől organizált és érvényesített szellemi hagyomány hordozója. A nemzeti szocializmus ezzel szemben a nemzetet a *néppel* azonosítja s a népet nem egy tradíció, hanem a természet alkotásának tekinti

s a közös vérből, közös „rassz“-ból való leszármazásra vezet vissza. Ez a fel-fogás tehát szemléletes és *naturalisztikus*: benne nem a szellemi egység, ha-nem a fizikai *sokaság* képe uralkodik. Következésképpen az állam nem abszolút és nem öncél: „Az állam — írja Hitler — egy cél eszköze. Célja testileg és lelkileg egyfajta („gleichartig“) emberek közösségének fenntartása és fel-virágztatása“. És ismét: „A népi állam legfőbb célja azoknak a faji alap-vonásoknak megóvása, amelyek kultúrárt árasztva („kulturspendend“) egy magasabbrendű embertípus szépségét és méltóságát teremtik meg“. A vezér, a kormányfő így nem csupán az államegység képviselője és az állam-hatalom főszerve, hanem egyúttal az államot alkotó „egyfajú“ népsokaság kiemelkedő példánya és vezetője. A vezér viszonya népéhez így legmélyebb alapjában nem a parancsnoknak a katonához, nem a főnöknek az alárendelthez, hanem a vezetőnek a vele homogén tömeghez való viszonya. A fasiszta monarchiával ellentétben tehát, amely megfér az örökös — noha névleges, dekoratív — királyság intézményével, sőt azt egyenesen meg-követeli, amikor mindent, ami egyesítő nemzeti hagyomány, megtartani és ápolni igyekszik, — a nemzeti szocializmus világnézetében a dinasztikus, teokratikus királyságnak nincs helye, mert az örökös király népével szem-ben „transzcendens“, azaz vele nem egyfajta, tőle különböző „szubsztanciá-ból“ ered.

Ebből a különbségből azonban további, nagyjelentőségű eltérések is folynak. Így mindenekelőtt az állampolgárok tagozása és megkülönböztetése „faj“ szerint: nevezetesen nemzeti szocialista elv, amelyet a fasiszta eredeti-leg nem ismert. Innen ered az „árja“ és a zsidó — egész zsidó és részszidó — közötti megkülönböztetés.

A fasiszta spirituális világnézetéből a szellem szabadságának elve következik, s ezt a fasiszta csak annyiban veti korlátok alá, amennyi-ben a közvetlen politikai államérdek megköveteli. Ez a korlát a szükség korlátja, amely nem abszolút és nem végleges, tehát lebontható lesz, ha a túlzott individualizmusban nevelkedett olasz nép új, kollektivistikus nevelése elérte azt, hogy az egyénben a politikai felelősségérzet önként vonja meg a korlátokat — nem csupán az anyagi, hanem a szellemi önérdék, a saját individuális nézeteinek szabad érvényesítése előtt is. De minden téren, ahol és amennyiben közvetlen politikai érdek nem forog kockán, az olasz ember teljes szellemi szabadságot élvez és ezt érvényre is juttatja. Ezért látjuk, hogy az olasz kultúra gazdag színei érintetlenül virágzanak, sőt gondos ápolásban részesülnek a fasiszta kormány

uralma alatt. Az olasz fegyelmesebb, komolyabb lett, de természetes élelkségéből, életkedvéből, mozgékonyaságából és leleményességéből semmit sem veszített, s az olasz művészet továbbra is az úttörés és az elfogulatlanul teremtő szabadság töretlen teremtőerejét tanúsítja.

A nemzeti szocialistáknál ezzel szemben a szabadság és a kényszer viszonyát nem pusztán politikai, gyakorlati szempontok határozzák meg. Az ő naturalisztikus nemzetszemléletükből a szabadság minden formája és eleme hiányzik, mert ők a germán fajeszmenyről alkotott fogalmaikból indulnak ki és így semmi olyan szellemi megnyilvánulást nem engedhetnek meg, amely e fogalmaknak meg nem felel. A lelkek felemelése és önfegyelmzése nekik nem elég, ők a lelkek teljes egységesítésére törek-szenek. Ez a szigorúbb szellemi légkör ismeretes módon a nemzeti szocializmus egyházi és művészeti politikájában is érvényre jut és gondosan irtani, megsemmisíteni törekszik mindazt, amit a németség leikétől idegennek s ezért egészségtelennek, ártalmasnak tekint.

Ezeket az itt röviden körvonalazott különbségeket bizonyára legkényel-mesebben lehetne megmagyarázni a meleg napfényben mosolygó Dél és az emberek lelkét is kemény páncélba kényszerítő, zord Észak különböző lélekformáló hatásával. Ennek a hatásnak jelentősége nyilvánvaló, de egy-magában mindent meg nem magyaráz. Úgy hisszük, hogy a komoly tanul-mány feladatainak is jobban megfelelünk és a nemzeti szocializmust is job-ban meg fogjuk érteni, ha megvizsgáljuk azokat a tényezőket is, amelyek-nek közvetlen befolyása alatt a nemzeti szocializmus világnézete és szellemi alkata kialakult.

Ezek a következők:

- A) a porosz katonai étosz;
- B) a német nacionalizmus elmélete;
- C) Hitler egyénisége, élettapasztalata és politikai filozófiája;
- D) a nemzeti szocialista mozgalom hosszú ellenzéki pályafutása a weimari Németországban.

A. *A porosz katonai étosz.*

Poroszország, az északi Spárta, a merő katonaaállam példája, amely-ben a pontos és katonás kötelességteljesítés teljes emberi életideállá lett és ezzel a porosz embernek második természetévé vált az egyenruha-

viselés és a „masirozás“. Ezt a katonai államétszt a porosz „Schulmeister-tum“ az egész nevelés vezérfonalává tette, és ezért nem ok nélkül mon-dották, hogy Sedannál a franciákat a porosz tanítók győztek le. A „második“ Németbirodalom a maga nagyszabású militarizmusával már sokat tett e porosz katonaeótsznak az egész birodalomra való kiterjesztése végett, s ezt a munkát most Hitlerék éppúgy betetőzik, mint ahogyan betetőzték a birodalmi egységesítés munkáját. A porosz állam- és emberideál ezáltal az egész birodalmi némettség állam- és emberideálja lett, e típus jelentős és tiszteletet parancsoló erényeivel, puritán, szigorú élet- és világszemléletével, rideg modorával, érdes önérzetével és hajlíthatatlan keménységével. A háború a porosz fegyelemnek ezt az iskoláját a végsőkig kiaknázta és a németsegből példátlan katonai teljesítményeket sajtolt ki, amelyek az egész világot csodálatba és rémületbe ejtették. Amikor azonban a túlfeszített húr elpattant, a weimari rendszerben a némettség az ellenkező végletbe esett. Az úgynevezett „szabadság“ sehol olyan visszataszító libertinizmussá nem fajult, mint a fegyelmét veszített Németországban, azonban éppen azért, mert a porosz rendszeret ebből is metódust, rendszert, iskolát csinált. A francia frivolitás ritkán válik túrhetetlenné, mert mindig irónia, játékos negédeség van benne: a frivolitásnak épp az a mentő körülménye, hogy nem is akar komoly lenni. De amikor a ledérség „világnézetté“ válik, amikor nyilvánvalóan programmszerűen, valóban jobb ügühöz méltó erkölcsi komolysággal úzik, mint azt éppen a weimari Németországban tapasztalhattuk — a „Nacktkultur“ esete jellemző példa —, akkor valóban az egészséges léleknek minden ösztöne fellázad ellene. Nos, a nemzeti szocializmus ebben a tekintetben a „reakció reakcióját“ jelenti, a némettség puritán ösztöneinek fellázadását a weimari „szabadság“, az erkölcstelenség metódukus kultusza ellen. A nemzeti szocialista mozgalom eredetében leszerelt katonák szervezkedése volt, akik a maguk eszményeinek és négyéves emberfeletti küzdelmeinek meggyalázását látták a weimari rendszerben. Pártjuk vonzóerejét a német kispolgárság körében pedig tetemesen növelte az a körülmény, hogy e mozgalomban a porosz katonai étszt demokratizált formában megújítva látták feléledni: a mozgalom számos idegen megfigyelőjének is feltűnt a rohamosztatok szellemében a katonai fegyelemnek egy bizonyos demokratiz-mussal való átítatottsága. S amikor egyidőben a tábornagy és a káplár szembenállónak egymással, mint a régi és az új német birodalom szimbolu-

mai, a tábornyag iránt érzett tisztelet és hódolat bizonyára árnyékába borította a káplár egyszerű alakját, — de azért a káplár közelebb volt a szívekhez.

B. *A német nacionalizmus.*

A modern nacionalizmus bölcsőjét a „felvilágosodás“ százada ringatta. Kant meghatározása szerint a felvilágosodás a babonától való mentességet, megszabadulást jelenti s ezt a tudás, az ismeretek terjesztése által éri el. Céljait tekintve, a felvilágosodás ekképen humanisztikus, általános emberi, de eszköze nem lehet egyéb, mint a népnyelv, hiszen a propaganda munkája, a nép „felvilágosítása“ mindig csak azon a nyelven mehet végbe, amelyet a nép megért. A felvilágosítás munkája ekkép a nép felé fordul, de ez a munka a már felvilágosodott, műveit elemek dolgo s ezért a felvilágosodás két társadalmi tényezőt kapcsol egybe: a népet és a művelt osztályokat, az „intelligenciát“. A felvilágosodás azonban nyugatról halad kelet felé s az európai kontinensen mindenütt úgy jelenik meg, mint *francia* felvilágosodás. Tevékenysége ekképen kétirányú: egyfelől „a“ műveltség terjesztését jelenti „a“ nép körében, — másfelől egy „magasabb“ műveltség, a francia műveltség, terjesztését „alacsonyabb“ műveltségű népek körében. „A“ műveltség így ebben a korban végül is pár excellence, a francia műveltséget jelenti. „Igazi“ műveltséget szerezni, a felvilágosodás klasszikusait, Voltairet, az enciklopédistákat olvasni ebben a korban csak francia nyelven lehet. Mivel pedig ekként az „igazi“ műveltségből más, nem-francia nemzetiségű népi elemek ki vannak zárva, mivel az „igazi“ műveltség csupán a francia néphez férhet hozzá és csak e népnek természetes öröksége: ebből a tényből logikusan következik a francia nemzetiség elsőbbsége a többiek, mint „barbárok“, felett.

A franciának — Guizot híres szavaival „a civilizáció élén haladó“ nagy nemzetnek — felsőbbségét azután a forradalmi és napóleoni Franciaország fegyverrel és erőszakkal dokumentálta, ami érthető módon heves reakciót váltott ki a letiport nemzetekből. Ez a reakció párhuzamosan lép fel a felvilágosodás racionalisztikus világnézetére a szellemi fejlődés rendszer útján bekövetkező filozófiai reakcióval, amelyet *romantikának* nevezünk. A szóhasználatban ez a kifejezés: „romantika“ rendkívül sok külön-

böző s egymással gyakran ellentétben álló szellemi jelenséget, mozgalmat, felfogást takar. Mindezek mélyén azonban az alapvető attitűd ugyanaz: szembefordulás a racionalizmussal, mindenféle mesterséges, csinált dolgok kultuszával és „visszatérés“ a „természethez“, ahhoz, ami öntudatlanul, mesterkéletlenül lett és „termett“, egyszóval, ami „organikus“. Az emberi világban két ilyen jelenséget talált ez a felfogás: az egyik a nép, a másik a történelmi állam. E két jelenség alapvető értékelése szerint válik el egymástól a romantikának két szárnya: egy idealisztikus és egy realiztikus, egy bölcséleti és egy történelmi irány. Az utóbbinak bölcsője a nagy angol történelmi nemzet- és államegység talaján ringott: szülőatyja, Edmund Burke, a politikai konzervatizmus útján járt s a történelmi-politikai nemzetegység csorbíthatatlanságát hirdette; az előbbi elmélet német talajban termett, ahol történelmi államegység hiányában a népi egyéniség egysége kínálkozott olyan „természetes“ realitás gyanánt, amelyhez a romantikus filozófia hozzáfűzhetette a maga következtetéseit.

E felfogás szerint, amelynek alapvetője Herder, a társadalmi világ alapegysége a néptörzs, amely nem egyéb, mint a természetes vérvégesség, a családi egység kiterjesztése. A nép az élet folytonosságát, a nemzedékek természetes összefüggését testesíti meg; az annak egységét adó vérvégesség, vérrokonság szellemi kifejezésre jut a nyelv, életszokások, a világkép azonosságában. A természetes, az életképes politikai szervezetnek, az „igazi“ államnak sem lehet egyéb alapja, mint a népi egység. „A legtermészetesebb állam is egy nép a maga nemzeti karakterével.“ A nemzet pedig nem egyéb, mint az egyéniségének öntudatára jutott nép. Herder után Fr. Schlegel már egyenesen felállítja azt a tételt, hogy az államok elhatárolását leghelyesebb a nyelv szerint megállapítani, nemcsak azért, mert ez a szellemi érintkezés eszköze, hanem főképpen azért, mert a nyelvi egység a leszármazás egységét is bizonyítja és „mennél régiebb, mennél tisztább a törzs, annál több az erkölcsi hagyománya s mennél több erkölcsi hagyománya van és mennél inkább ragaszkodik ezekhez, annál inkább lesz nemzetnek tekinthető.“

Ennek a felfogásnak alapján épült ki a német nacionalizmus „népi“ elmélete, amelyet azután a kulturális magasabbrendűség francia elméletével szembe lehetett állítani. A nyugateurópai nemzetfelfogással ellentétben, amelynek a nemzet elsősorban mindig államnép, „démosz“: az állam-

polgárok sokasága — a romantikus német nacionalizmus a nemzetet ekkép az egynyelvű, egykultúrájú és „egyfajú“ nép, az „etnosz“ fogalmával azonosítja. S a romantika nem állott meg ennél, hanem ezt a „népi“ gondolatot egész kultúrfilozófiává építette ki, megkísérelvén a szellemi, kulturális élet Összes megnyilvánulásait — irodalmat, jogot, művészetet, erkölcsi felfogást — az ősi „népszellemre“ visszavezetni. Amint pedig a felvilágosodás optimisztikusan a „magasabb“ intellektuális műveltség előhaladásától a népek s az egész emberiség sorsának jobbrafordulását várta, a romantika pesszimisztikusan „dekadenciát“ lát mindenütt, ahol a civilizáció, a kultúra és a szellem tiszta és életerős gyökerétől, az egészséges, „romlatlan vérű és romlatlan lelkű“-néptől elszakadt.

A XIX. század második felében, amikor a liberális és demokratikus eszmék nyomultak előtérbe, a romantika eszmevilága némileg háttérbe szorult. Annál inkább láthattuk feléledését, nyomában a „népi“ gondolat új előretörésével, a weimari Németországban. A weimari rendszer ugyanis szorosán összefonódott a német közfelfogásban a versaillesi békeszerződéssel. Az antant háborús propagandájában váltig azt hangoztatta, hogy az autokrácia ellen s a demokrácia győzelméért küzd. Amikor tehát a németek a weimari alkotmánylevélben átépítették politikai intézményeiket a nyugati demokrácia szellemében és a császári Németország „bűneit“ megtagadták, azt hitték, hogy így számíthatnak az antant jóindulatára. Amikor azonban kitűnt, hogy ellenkezőleg, a liberális, demokratikus és pacifista Németország gyenge Németországot jelent, amellyel az antant foghegyről beszélhet és amelyet kedvére terrorizálhat, a hazafias németek arcát és lelkét előntötte a szégyen, az önvád azért, hogy — mint érezték — egy gyenge pillanatban jellemtelenül megtagadták saját múltjukat, intézményeiket, politikai és erkölcsi világnézetüket, egy kis jobb bánásmód reményében. Miként egykor a zsidók, nagy megpróbáltatások és nemzeti katasztrófák idején, a németek is úgy érezték, hogy ez az isteni igazságszolgáltatás büntetése azért, hogy „idegen isteneket“ imádtak. Semmiképp sem csoda tehát, ha ezekben az időkben kétszeres erővel támadt fel a régi „népi“ gondolat, a „megtisztulás“, a romlatlan ősi néplelek örök forrásaihoz való visszatérés vágya. A nemzeti szocialista mozgalom, amely kezdettől fogva e világnézet erőteljes hirdetője volt, ebben a hangulatban is értékes szövetségesre talált.

C. *Hitler.*

Adolf Hitler, a nemzeti szocialista mozgalom vezére, Nyugat-Ausztriában, a német határ közelében született és nevelkedett. Atyja kis állami hivatalnok volt és fiát is erre a pályára akarta nevelni. Az ifjú Adolf azonban a művészetekhez vonzódott, s alighanem a reá erőltetett hivatalnoki pálya iránti gyűlölet adta neki az első ösztönzést arra, hogy azon át az osztrák hivatalnok-állam, az „Obrigkeitsstaat“ iránt olthatatlan ellenszenv fejlődjön ki szívében. A másik korai ösztönzést egyik tanárától kapta, aki a Zörténelmet, úgylátszik, a nagynémet nacionalizmus szellemében tanította s a fogékony és lobbanékony ifjú leikébe örökre beágyazta a német „népi“ gondolatot. Atyja halála után ekkép lelkében már elkötelezve költözött Bécsbe, iskoláját odahagyva, hogy művészi hivatásnak szentelhesse magát. Itt azonban hosszú évekre elmerült az életfenntartásért való küzdelemben s a világvárosi proletariátus életét belülről kellett megismernie. Politikai felfogása ezekben az években alakult ki s ennek megértése nem lehetséges, ha nem vagyunk figyelemmel Hitler egyéniségére és életkörülményeire. A kép, amelyet ezeknek tanulmánya nyújt, szenvedélyes, de nagyon komoly, akaraterős, hajlíthatatlan és céltudatos jellemet mutat; továbbá éber, kutató értelmiséget, amely kitűnő megfigyelőképességgel párosul és a megfigyelt tényekből folyó következtetéseket a legszigorúbb logikával vonja le. Éles és tágranyitott szemmel nézve Bécsből a monarchia politikai helyzetét, Hitler arra a következtetésre jutott, hogy a Habsburg-birodalom elveszett, mert a centrifugális nemzetiségi törekvésekkel nem tud egy sodróerejű német nacionalizmust szembeállítani. A nagynémet mozgalomról pedig azt állapította meg, hogy egyoldalú polgári és parlamenti tájékozódása folytán nem tud hozzáférni a tömegekhez. „Schönerer (a nagynémetek akkori vezére) — írja Hitler a „Mein Kampf“-ban — belátta ugyan, hogy itt végső világnézeti kérdésekről van szó, de nem értette meg, hogy ilyen majdnem vallásos meggyőződések hordozására elsősorban mindig csak a széles néprétegek alkalmasak. Sajnos, csak igen kis mértékben ismerte fel az úgynevezett polgári elemek harci akaratának rendkívüli korlátoltságát, holott ez már anyagi helyzetükből is következik. Az egyes polgárnak túl sok a vesztenivalója és ez őt jobban vissza is tartja. Általánosságban szólva, egy világnézetnek csak akkor lesz kilátása a győzelemre, ha a nagy tömeg, mint az új tanítás hordozója, hajlandó lesz arra, hogy a szükséges harcra vállalkozzék.“ Ez a tömeg azonban a

marxisták kezében volt, akiknek terrorisztikus hatalmát Hitler a saját bőrén próbálta ki, amikor, nem akarván csatlakozni a szociáldemokrata szakszervezetekhez, életveszélyes fenyegetések súlya alatt volt kénytelen munkahelyét elhagyni. Ez a tapasztalat a marxista módszerek alapos tanulmányozására készítette s így jutott arra a konklúzióra, hogy a német nemzeti mozgalom csak akkor fog tudni a néptömegekhez hozzáférni, ha a marxizmus ellen a saját módszereivel fog küzdeni. A marxizmus ereje Hitler nézete szerint nem annak a szellemi munkának tudományos súlyában van, amelyet Marx és tanítványai összehordtak, hiszen „százezer német munkás közül átlagban ezt a munkát még száz sem ismeri“. A marxizmus sikereinek titka a propaganda kitűnő technikájában rejlik: a szociális követelések erejének felismerésében, a fáradhatatlan szónoki demagógiában és a nagy felvonulások szuggesztív erejében. „A gigászi tömegtüntetések — írja Hitler —, a százezer embert mozgató felvonulások, égették bele a nyomorúságos kisember szívébe azt a büszke meggyőződést, hogy apró féreg létére ő mégis csak egy nagy sárkánynak egy tagja, amelynek lángoló lehelle a gyűlölt polgári világot előbb-utóbb felgyújtja s akkor majd a proletárság diktatúrája végső győzelmét ülheti.“ És még egyet tanult Hitler a marxistáktól: azt, hogy a legnagyobb politikai hatást azzal a szüntelen terrorisztikus szuggesztíóval lehet elérni, amely minden energiát egyetlen feladatra, az ellenfél megsemmisítésére koncentrál és semmi túlzástól, semmi torzítástól vissza nem riad, avégből, hogy összetörje azokat az erkölcsi alapokat, amelyeken az ellenfél áll és ezzel ellenállását megtörje. Ki ez az ellenfél? — kérdezhetjük. A „burzsoázia“. Legalább is a marxista propaganda ezt hirdeti. E propaganda azonnal denuncióal minden mozgalmat, amely a marxizmussal politikailag szembenáll — álljon az bárminő világnézeti alapon, legyen monarchista, katolikus vagy nemzeti mozgalom —, mint merő álruhás kísérletet arra, hogy a „burzsoázia“ a maga hatalmát megőrizhesse és e hatalom birtokában kedve szerint kizsákmányolhassa a proletariátust. Hitler ebben a módszerben, úgylátszik, minden népi propaganda alfáját és ómegáját véli felismerni. „Minden valóban nagy népvezérnek hivatottsága minden időben legelsősorban abban is megnyilvánult — így vélekedik —, hogy nem aprózta el a nép figyelmét, hanem egyetlen ellenfélre koncentrált. Alennél egységesebben érvényesül a nép harci akarata, annál nagyobb lesz a mozgalom mágneses vonzóereje, és annál ellenállhatatlanabb a lökés. Egy nagy vezetőnek lángeszét arra is fel kell használnia, hogy még egymástól

távoleső ellenfeleket is úgy tüntessen fel, mintha azok egyetlen kategóriába tartoznának, mert különböző ellenfelek felismerése (a tömegnek) gyenge és határozatlan karaktere mellett, nagyon is könnyen kétséget támaszthat a saját ügyünk igazságában.“

Ezt a „koncentrált“ ellenfelet Hitler a zsidóságban találta meg, amely az ő propagandájában ugyanazt a szerepet játszta, mint a marxista propagandában a burzsoázia. A leendő Führer figyelmét nem kerülte s nem is kerülhette el az a tény, hogy az osztrák marxizmus vezetésében milyen nagy szerepet játszottak a zsidó entellektüelek, ügyvédek és újságírók. És maguk a Marxizmus megalapítói, Marx és Engels, nem voltak-e zsidók? Kik ezek a zsidók? kérdezte magában és a „rasszista“ irodalomhoz fordult válaszáért. Ebben pedig azt olvasta, hogy a világtörténelem mozgató erői a fajok, hogy a világtörténelmi processzus nem egyéb, mint fajok harca és hogy ebben a harcban az a faj győz, amely a maga tisztaságát legjobban megőrizte, mert a keveredés folytán a fajok degenerálódnak és elvesztik küzdőerejüket. Ezeket a tanításokat, amelyek az iskolában tanult „népi“ gondolattal jól összefértek, a marxizmusra alkalmazva, most már nehézség nélkül adódott a tétel, hogy a marxista mozgalom nem egyéb, mint a zsidó faj harca a világalalomért. Megvolt tehát az „egyetlen ellenfél“, aki ellen a harcot koncentrálni kellett. Így született meg a nemzeti szocializmus harci elmélete, amely szerint a zsidó faj, valamint az „árja“ fajnak a zsidókkal való keveredése és ezzel erkölcsi erejében való meggyengülése felelős a német nemzet és egész Európa minden nyomorúságáért, a politikai, gazdasági és erkölcsi romlásért, a kapitalizmus, a marxizmus és a 'bolsevizmus pusztításaiért, és hogy az újjászületés csak a zsidósággal való minden fizikai és szellemi kontaktus megszüntetésével, az „árja faj“ testi és lelki tisztaságának visszaállítása által lesz elérhető. Ezeket a tételeket igyekszik Hitler propagandája a marxistáktól tanult módszerek szerint, mennél egyszerűbb, lapidárisabb formában, pihenés és kímélet nélkül ismételve, a tömegek leikébe beoltani. S a mozgalom győzelme után ezért született meg az „árja-szakasz“, a zsidóknak és a „rész-zsidók“-nak a közélet minden ágából való többé-kevésbé teljes kiszorítása, továbbá a nürnbergi törvény, amely a „nem-árjákat“ megfosztja a teljes állampolgárságtól és bűncselekménynek minősíti a szexuális kapcsolatot „árjak“ és zsidók között. S kétségtelenül ez a rasszizmus az oka annak is, hogy a nemzeti szocializmus — Hitlernek a „Mein Kampf“-ban kifejtett mértéktartó elvei ellenére — elkerülhetetlenül konfliktusba keveredett a

keresztény egyházakkal, amelyek természetesen nem tehetik magukévá a fajelméleti felfogást.'

Ez ellen a felfogás ellen az érdekelt zsidóság és a világnézeti liberalizmus a tudomány egész fegyvertárát igyekezett mozgósítani. Ámde, nem tekintve azt, hogy ez a „tudományos“ érvelés nélkülözte a szenvedélytelen tárgyilagosságot s a mentális rezervációktól épenséggel nem riadt vissza, hamis talajon is mozgott, mert ignorálta azt a tényt, hogy ezúttal nem merőben elméleti kérdésről volt szó. A nemzeti szocialista felfogásban az „igazság“ fogalmának világosan pragmatikus értelme van. Hitler egy politikai mozgalom „saját“ igazságát szembeállítja más igazságokkal, amelyekkel szemben a propagandának nem szabad törődnie. Végeredményben ő is ugyanazon a nézeten van, mint Maurice Barrés: „La vérité, c'est ce qui satisfait les besoins de notre âme.“ (Az igazság az, ami lelki szükségleteinket kielégíti.) Másszóval a politikai elmélet harci eszköz, amely annál többet ér, mennél inkább hiszünk annak igazságában. Hitler nem szociológus, aki a tárgyi igazságot kutatja, hanem gyakorlati politikus, aki bizonyos célokra törekszik és e célok helyes eszközeit keresi. Célja a német nemzet egyesítése, megerősítése és felvirágoztatása. Hogy ezt elérhesse, felfogása szerint meg kell mozgatnia, forró nemzeti érzéssel elárasztania a német nép nagy tömegeit, el kell töltenie őket megingathatatlan hittel a németység világtörténeti hivatásában. Az „árja“ faj elmélete ebből a szempontból nem egyéb, mint egy Sorel-i mítosz, amelynek megítélésében közömbös az, hogy az elmélet tárgyilag igaz-e, vagy sem. Az árja-faj nem a múltban van, hanem a jövőben: eszméje egy roppant szuggeszióknak eszköze, amely a német lelket e fajeszemély szerint akarja erőssé, hősiessé, ellenállhatatlanul akaraterőssé nevelni. „Egy mítosz — írja a harmadik birodalom hivatalos kultúrfilozófusa, Alfred Rosenberg — lelkek százezreiben ... sejtképző lelki központ kialakítását jelenti. Faust kiáltása a tudomány egész világának átkutatása után: „Mégis, én akarok!“: ez az új idő hitvallása, amely egy új jövőt akar; és ebben az akaratban van a sorsunk. Ez az akarat azonban nem elégszik meg azzal, hogy régi és új kultúrák jellemét megismerje és azután nyugodni térjen, hanem tudatos önérettel elhárítja magától a lényünk reáakodott kultúrkörök eszményeit, mint érvényesülésének megannyi akadályát... *Az új mítosz* és az új típusalkotó erő, amely ma közöttünk önkifejezésért vívódik, *egyáltalában nem cáfolható meg*. Az utat fog magának törni és *tényeket fog terem-*

teni.“ Ez az új mítosz, az „északi vér mítosza“, Rosenberg szerint nem egyéb, mint az a hit, hogy „a vérrel együtt az ember isteni lényét is védelmezzük“. E mítosz hirdetése tehát nem egy elméleti igazság közlése, nem ismeretterjesztés végett történik, hanem abból a célból, hogy a néniét nép összes rétegei elfogadják kötelező eszményképnek a germán hősnek, a katonának típusát és ne akarják fiaikat burzsoáknak nevelni. Evégből másfelől a nemzeti szocialista propaganda a szó szoros értelmében fizikai iszonyatot igyekszik kelteni a zsidóság iránt, amelyben az „ellenségének; a materialisztikus, individualisztikus, pacifisztikus ideológiákat hordozó polgári entellektüelnek *jelképes* megtestesülését látja. Ekkép „árják“ és „zsidók“ értelem szerint nem valóságos emberi csoportokat jelentenek, hanem jelképes típusokat, bizonyos kívánatosnak, illetőleg nemkívánatosnak tekintett szellemi stílusok hordozóit. A nemzeti szocializmus egy szellemért s egy szellem ellen harcol, de a nagytömeg ezt szélmalomharcnak tekintené, ha az ő számára nem tennék kézzelfoghatóvá a kérdést. A nagytömeg, a nép, mindig primitív: és mint a „primitív“ népek számára, az ő számára is „tabukat“ kell teremteni, hogy a kívánt nevelőhatás elérhető legyen. Miként a mózesi törvény a zsidóság nemzeti öntudatát tartotta ébren azzal, hogy a zsidóknak más népekkel való keveredését tabuval sújtotta, ugyanúgy igyekszik az árjatórvényekkel Hitler a németiség porosz, katonai étoszát feltámasztani és megerősíteni. Ezért tartja szükségesnek a katonai morál ellenlábását, a „burzsoa“ szellemiséget a zsidóban kézzelfoghatólag is megbélyegezni, azt szimbolikusan is letaszítani egy „pária“ státusba.

Ilyenformán nagyon hiábavaló dolog a nemzeti szocialisták fajelmélete ellen tudományos érvekkel küzdeni. Minthogy ők politikai akciót hajtanak végre, őket „megcáfolni“ is csak politikai eszközökkel lehetne, s ekkép a nemzeti szocialisták és a zsidóság, valamint általában a liberális nézetek hívei között folyó „vita“ a valóságban nem is tudományos eszmecsere, hanem politikai, világnézeti harc, amelyet legkönnyebben a vallásháborúhoz lehet hasonlítani.* A nemzeti szocializmus meg nem alkuvó elszántsága is ugyanabból a fából van faragva, mint az ifjú és még életerejükben töretlen vallásos felekezetek fanatizmusa.

* A zsidókérdéssel, mint társadalmi problémával e munka keretei között nem foglalkozhatunk. Feladatunk itt csak a nemzeti szocializmus világnézeti és politikai magatartásának megvilágítása lehet.

D. A nemzeti szocialista mozgalom ellenzéki pályafutása.

Hitlernek ekkép az „árja-zsidó“ dualizmusban kicsúcsosodó doktrínája nem szociológiai elmélet, hanem politikai akcióprogram, de ez a program az ő tünődéseiben elméletileg alakult ki, hosszú éveken át összegyűjtött és feldolgozott élettapasztalatán átszűrve, mielőtt a Führer hatalomra került volna. A programúinak ez az előzetes, szigorú logikával átgondolt megformulázása és e programnak az életben utólag való végrehajtása állítja szembe gyakorlati attitűdjeit a fasiszmissal, amely — mint láttuk — eredetében „direkt akció“ volt s amelynek politikai doktrínája csak utólag, részletekben épült, alakult ki Mussolini eszmevilágában, amikor a Duce már a hatalom korlátlan birtokában volt.* Másfelől az előzetes világnézeti akcióprogram alkalmazása tekintetében van némi párhuzamosság a nemzeti szocializmus és a bolsevizmus között. Mindkettő arra törekszik, hogy az uralma alatt álló népet egy előre kidolgozott terv szerint vesse alá egy gyökeresen lélekformáló fegyelemnek. S ehhez a párhuzamhoz még egy másik is járul. Hitler éppúgy, mint Marx, az ő szimbolikus ellenfele, akitől, mint láttuk, a politikai akció elméletét tanulta, elvi nézeteit egy reménytelennek látszó ellenzéki légkörében dolgozta ki. Egyiknek sem lehetett reménye politikai hatalomra jutni máskép, mint forradalmi úton. Következésképpen mindegyiknek ez lett a jelszava: „Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo!“ Ebből ered mindkettőnél egy bizonyos demokratikus „beállítottság“, appellálás a tömegek ösztöneire. Az államépítésnek és a tömegek meghódításának kettős feladata ekképen egybeolvad az ő szemléletükben s mindegyik önkéntelenül és automatikusan jut arra a következtetésre, hogy az államhatalom elfoglalása csakis a tömegek meghódítása útján lehetséges. Hitlert a marxizmus szemmel látható sikere, a tömegek feletti szembetűnő uralma, végül az oroszországi bolsevista győzelem, csak megerősítette ebben a meggyőződésben.

* így a zsidókérdésben is csak lassan alakult ki a fasiszmus álláspontja, a tények hatása alatt. Abesszínia meghódítása szükségessé tette az olasz telepek szigorú elkülönítését az afrikai bennszülöttektől. Ez adta az első ösztönzést a fajvédő politikára — hiszen Olaszországban magában a zsidóság nem számottevő mennyiség. Utóbb azonban, a Berlin—Róma tengely összekovácsolása óta a zsidóság és a liberalizmus ellenséges propagandája a fasiszta Olaszországot ugyanolyan heves ostrom alá vette, mint Hitlert és a német birodalmat: egy jeles olasz publicista megjegyzése szerint a zsidóság az anti fasiszta világfront rohamcsapata lett. Végül pedig a német és osztrák zsidóság növekvő emigrációja is arra készítette Olaszországot — különösen az „Anschluss“ óta — hogy erélyes eszközökkel tartsa távol partjaitól ezt a menekülő áradatot.

Hitler rendszerének demokratizmusa, amely azt a fasizmustól megkülönbözteti és amely — noha csak felületesen — némi párhuzamba állítja a bolsevizmussal, végső elemzésben innen ered. A Führer egyéni világnézete egyébként a legkevésbé sem demokratikus: ő, éppúgy, mint Mussolini, a „nagyember“-típus megtestesülése, és ha úgy, mint a Duce, ő is rövid küzdelem után, merőben leszerelt katonák inzurrekciója élén jutott volna a hatalomra, az ő rendszerében is valószínűleg több abszolutizmus és kevesebb demokratizmus érvényesült volna. De Hitler puccskísérlete 1923 novemberében megghiúsult, s e kísérlet tanulságain tűnődve, ő egy demokri*átikus-legalisztikus taktikára tért át, feladataul aft tűzve ki magának, hogy a hatalmat a választóközönség megnyerése útján szerezze meg. A következő hosszú harc a szavazatokért, a szervező aprómunka igényei, azután mindinkább erősítették a nemzeti szocialista mozgalomban a demokratikus elemeket és mindinkább arra kényszerítették a mozgalom vezérért, hogy tág teret adjon a pártszervező „kisembereknek“, hogy a pártban egy bizonyos demokratikus „Kameradschaftsgeist“ kialakulását segítse elő. A mozgalom demokratikus tendenciáit azután még jobban kiélezte a küzdelem utolsó esztendeje, amikor a rivális politikai csoport már nem a „baloldali“ pártokból, hanem az arisztokratikus, konzervatív rétegekből került ki. Ha a birodalmi elnök környezetéből kikerült „bárók“ kormányával szemben Hitler a maga hatalmi igényeit fenn akarta tartani, ha nem akart a régi Németország képviselői előtt kapitulálni, közvetlenül a hatalom küszöbén: csakis a népi gondolatot, csakis egy demokratikus világnézetet állíthatott szembe a rivális csoport hatalmi igényeivel. Ezért írta Meissner államtitkárnak, Hindenburg kabinetfőnökének, 1932. november 21-én, válaszul arra a felszólításra, hogy vállalja el egy „autoritativ“ elnöki kormány vezetését: „Az autoritativ államvezetés lehetősége tekintetében a Papen-kormány felfogása és az enyém között csak az a különbség, hogy az én feltevésem szerint annak a népben kell lehorgonyozva lennie“.

Hitlernek ebből a demokratikus „beállítottságából“ — amelyen már nem változtathatott az a tény, hogy végül is nem-demokratikus úton jutott hatalomra — következik a „cézári“ kormányforma, amely Hindenburg halála után formális közjogi szentesítést kapott. Amikor a birodalmi kormány elhatározta az állam- és kormányfő tisztének egykézben való egyesítését, a „Reichsführerschaft“ létesítését, Hitler a birodalmi belügyminiszternek írt levelében a következőket írta: „Abban a mély meggyőződésben, hogy az államban minden tekintélynek a népből kell erednie és jóvá-

hagyást nyernie, szabad, titkos népszavazás útján: felkérem Önt, hogy a kormány döntését azonnal terjessze a német nép elé, az esetleg szükséges kiegészítésekkel együtt, szabad népszavazás céljából“.

A népszavazás ugyanis a harmadik Németbirodalom kormányzásának normális eszközei közé tartozik, amennyiben a Führer fontosnak tartja, hogy minden nagyobb szabású politikai döntés ekképpen ratifikáltassék. S noha a népszavazás maga lehet többé vagy kevésbé irreális, az a *demokratikus szellem*, amelynek ez egyik megnyilatkozása, egyáltalában nem az. És ebben van a végső, döntő gyakorlati különbség fasizmus és nemzeti szocializmus között. Mindkét szisztéma egy „nagyember“ típusú egyéniség politikai alkotása, de Mussolini a maga képére és hasonlatosságára formálta meg a fasiszta államot, s így annak filozófiájában is egy rendkívüli műveltségű lángelme érett gondolatai jutnak érvényre, amelyek az emberiség legnagyobb, legklaszszikusabb szellemeivel való állandó „társalgás“ közben alakultak ki. Ezzel szemben Hitler az ő politikai filozófiáját kifejezetten demokratikus intencióval, a néptömeg használatára s a néptömeg szellemi színvonalának figyelembevételével formálta ki. „Minden propagandának — írja minden kétséget eloszlató világossággal a „Mein Kampf“-ban — népszerűnek kell lennie és úgy kell megállapítania szellemi színvonalát, hogy azok közül, akikhez hozzáférni igyekszik, még a legkorlátoltabb is felfoghassa. Ennél fogva ennek a szellemi színvonalnak annál mélyebbre kell leszállnia, mennél nagyobb az a tömeg, amelyet meg akar ragadni.“ Ilyenformán Hitler benső, emberi személyisége is zárt könyv marad előttünk — hiszen a nyilvánosság elé csak a nagytömegnek szánt gondolatokkal lép —, holott Mussolini meleg, lüktető, pompás humanizmusa mindenkinek világosan hozzáférhető s gondolatainak aranyesőjéből mindenki gazdag tőkét gyűjthet magának. Mussolini szelleme sugárzó világosságával hat, mint a nap; Hitlerben ellenkezőleg a zord, de kápráztató magányosság, „északfok, titok, idegenség“ az, ami a fantáziát felizgatja. Mussolini csupa duzzadó élet, Hitler már életében átszellemül legendává, szimbólummá; Mussolini a nagy „condottiere“, aki páncélt hord, de sisakrostélyá mindig nyitva van, Hitler a wágneri mítosz hőse, aki Siegfried bűvös köd-süvegét viseli.

S ez az alkatkülönbség a kormányzat módjában is megnyilvánul. Mussolini szemmel láthatóan maga intézkedik mindenütt, mellette mindenki csak segéd- és inasszerepet játszik, az ő folytonos, lázas tevékenysége tartja az egész országot szüntelen izzásban. Hitler inkább úgy tűnik fel,

mint a végső, megfellebbezhetetlen tekintély: amolyan görög orákulum, amely csak akkor szólal meg, ha valamiben ki kell mondani az „utolsó szót“, noha ilyenkor azután fáradhatatlan és szinte emberfeletti erő kifejtésre képes. így mellette nemcsak hogy helye van a Göring-Goebbels-szerű „mellékalakok“ nagyon is önálló szerepkörének, hanem rendszerében nem is találjuk meg azt a monolitikus egységet, amely Mussolini államát jellemzi. A pártnak az az eltűnése az állam homlokzata mögött, ami a fasiszta Itáliában nyilvánvaló, koránt sincsen meg Németországban: itt a párt még mindig világosan megkülönböztethető az állami apparátustól és számos vonatkozásba« valósággal intézményessé vált a hatáskörök megkettőzése. Olaszországban, mint mondtuk, állam és párt „reálunióban“ van egymással, holott Németországban Hitler személyében csak perszonális unió jött létre. Ennek pedig megvan a maga nagyon is kézzelfogható oka. Az olasz állam közigazgatása a fasizmus előtti időkben a szó szoros értelmében „balkáni“ színvonalon állott s azt Mussolininek teljesen a maga erejéből kellett újjáalkotnia. Ezzel szemben Hitler a német államnak valósággal gépies szabotosságra képes és a legfényesebb hagyományokkal rendelkező katonai és polgári adminisztrációját kapta kézbe. Ez a nagymultú apparátus alávetette magát a Führer mondhatni transzcendens tekintélyének, de a párt-szervezettel szemben mindig igyekezett egy bizonyos távolságot megtartani. A hírhedt „Röhm-puccs“ is ebből a lappangó ellentétből fakadt, s a mai Németországban is még mindegyre világosan meg lehet különböztetni a hivatásos tisztviselőréteget a politikai garnitúrától. A hagyományos tisztviselő- és katonatípus az, amelynek lankadatlan odaadásán, alapos szakértelmén és fáradhatatlan munkáján, szolid szervezőerején alapulnak a mai Németország kápráztató teljesítményei, amelyek a világot bámolatba és olykor rémületbe ejtik; ámde a „világnézeti“ irányítás a párt-szervezők és körzetvezetők kezében van, akiknek lendületét, fanatizmusát a nép azért tudja könnyen átvenni, mert mondanivalójuk mindig alkalmazkodik a tömeg ízléséhez, szellemi színvonalához.

Szellemiségét tekintve ekkép a nemzeti szocializmus a mai világnak egyik leghitelesebben demokratikus politikai rendszere: a „kisember“ típus igazi otthona.

Ha egyes nyugati kritikusok emiatt a nagymultú német szellemiség hanyatlásától tartanak, aggodalmuk bizonyára nem indokolatlan, csakhogy nagyon tévednek, ha ezért a veszedelemért a „diktatúrát“ vonják felelőségre. A kulturális hanyatlás veszedelme ellenkezőleg a demokrácia, a széles

néptömegek előnyomulásából ered. Az antik világ pusztulásán tűnődve, Rostovcev, az angolszász nyugaton is méltó hírnévnek örvendő nagy orosz történettudós, felveti a nagy kérdést: „Lehetséges-e egy magasabb kultúrát elterjeszteni az alsóbb néposztályok körében, színvonalának lealacsonyítása nélkül és anélkül, hogy értékeit a teljes megsemmisülés határáig felhígítanék? Nem elkerülhetetlen-e minden civilizáció hanyatlása, mihelyt hozzáférközik a tömegekhez?“ A demokráciának a szélsőséges liberalizmussal való párosítása, az amerikai — s már mindinkább egyúttal az angol — példa szerint, erre a kérdésre korántsem tudott megnyugtató választ adni, hiszen e rendszerben a kapitalizmus üzleti szempontjai uralkodnak s ezek minden vonalon olcsó tömegtermelésre, a tömegek szükségleteinek minden egyéniséget és nemes műízlést elsöprő „sztandardizálására“ rendezkednek be. Az angol irodalmi világ egy előkelő folyóiratában nemrég folytatott ankét megdöbbentő módon tárta fel azt az igazságot, hogy a „népi“ színvonalat árban, ízlésben, szellemi tartalomban meghaladó művek kiadása elé immár alig elhárítható akadályok tornyosulnak azon az angolszász könyvpiacra, amely egy százmillió „szabad“ közönséget szolgál ki.

Az igazság nyilvánvalóan az, hogy minden magasabb kultúra a „felső tízezerének“ köszönhette kifejlődését és fennmaradását és hogy a népet nagy alkotások tiszteletére csakis uralkodók, „diktátorok“ és oligarchák tudták ránevelni. Hitler államférfiúi nagyságának egyik legfeltűnőbb tanujele az, hogy ő ezzel az igazsággal tisztában van és hogy amikor maga is leereszkedik a népi színvonalra, hogy a tömegek fantáziáját megragadja, ezt azzal a hivatástudattal teszi, hogy e leereszkedés árán szerzett befolyását „tekintélyuralma“ egész erejével nem csupán a népnek anyagi felemelésére, de szellemi felnevelésére is kell fordítania. „Lassan, lassan majd ráneveljük magunkat az igazi művészi lelkiismeretességre — mondotta a Führer az 1938. évi pártnapon a nürnbergi operaházban tartott kultúrpolitikai programbeszédében. — Ez majd hozzásegít egy egész népet ahhoz, hogy résztvegyen a nagy nemzeti műalkotások létrehozatalában és megformálásában — nemcsak ami a nagy, nyers vonalat, hanem egyúttal ami a finomabb nüanszokat is illeti. *Csak akkor lehet majd megint egy valóban új művészetről beszélni.*“

Ha tehát új politikai életformák kialakítása szempontjából mérlegeljük a két nagy európai „diktátor“ működését, ezt kell mondanunk:

Mussolini jelentősége abban van, hogy megteremtette a totális állam alapformáit és hogy a korporatív rendszer beiktatásával annak fejlődés-

képes alkotmányt adott; viszont Hitler nevéhez fűződik az első nagyszabású és következetesen végiggondolt kísérlet egy autoritativ demokrácia és egy demokratikus kultúrállam alapjainak megteremtésére.

EPILÓGUS.

Ha egy úgynevezett „laikus“ a politikai eszmék történetéről írott kézikönyveket lapozgatja, alighanem az lesz a legelső benyomása, hogy ezek a gondolkodik mind egy kissé eszelős emberek voltak; hogy egyéni nézeteiket többé-kevésbé monomániás megszállottság sugallta. Ez a benyomás onnan ered, hogy a kézikönyvírók kénytelenek az egyes gondolkodók életművéből egyoldalúan kihangsúlyozni azt, ami nézeteiknek egyéni szint, különlegességet kölcsönöz. Ha azonban valaki magukban a klasszikusokban merül el, ellenkezőleg mindinkább az lesz az uralkodó benyomása, hogy a nagy gondolkodók végeredményben mind csak egyetlen művön dolgoznak és hogy az összes lényeges kérdésekben egyetértenek. Amaz egyéni „mániák“ végül csak ornamentumoknak tűnnek fel, amelyek tervezetében a nagy elméknek játékos örömeük tellett, s amelyekkel magukat úgy különböztetik meg egymástól, mint a lovagi torna bajvívói címerpajzsaik rajzával és színeivel.

Az élő politikai rendszereket tanulmányozva, ugyancsak megtaláljuk ezt a különbséget a merőben sallangos, sisakdíszként és címerpajzsként viselt ornamentikában — és az egységet, egyetértést a valóban alapvető, valóban lényeges kérdésekben. Kivétel ez alól csak a szovjetrendszer, amely nem egyéb, mint egyike azoknak a zsákutcáknak, amelyekbe a fejlődés olykor beletéved és mint aminő például a természet világában a testileg összenőtt „medúza-állam“, amelyet Wilhelm Bölsche az emberi kultúra ijesztő megfordított tükörképének nevezett.

Azt az üres, propagandisztikus szólamot, amely korunk politikai kérdéseit a „demokrácia“ és a „diktatúra“ vitájává igyekszik leegyszerűsíteni, úgy hisszük, sikerült kellő értékére leszállítanunk. Ennek az ellentétnek helyébe a „polgári demokrácia“ és a „totális állam“ dualizmusát állítottuk, de ha most ebből az új csatafrontból kiküszöböljük a szovjetrendszert, mint reménytelenül patológikus torzszülöttet, amely csupán az anarchia és a deszpotizmus két konvergens görbét kapcsolja egyetlen végzetes körforgásba, amaz ellentétet legegyszerűbb alakjára redukálva, úgy fejezhetjük

ki, hogy abban a „liberalizmus“ és az „etatizmus“, az egyéni szabadság és az állami rend eszménye néz farkasszem egymással.

A „diktátorokat“ ebből a szempontból az a vád éri, hogy ők az egyéni szabadság gyilkosai és egy új zsarnokság megteremtői, amely az egyénben végül az egész emberiségnek hadat üzen, a szabadsággal a békét s a békével az egész emberi civilizációt eltiporni készül.

Ugyebár itt is nyilvánvaló az eszelősség vádja? A polgári demokrácia polémikus megnyilatkozásaiban a „totális állam“ eszméje csakugyan úgy jelenik meg, mint az elmeháborodottság egy nyilvánvaló tünete, amellyel szemben a „liberális-demokratikus állam“, az egyéni szabadság, a jólét és a béke menszvára, úgy tűnik fel, mint maga az egészség, a józanság, a normalitás.

Az egyéni szabadság azonban nem lehet állami cél, mert az állam minden körülmények között az emberi együttélés *rendjének* szervezete és a rend, a maga puszta léténél, értelménél fogva, legelsősorban is nem egyéb, mint a szabadság korlátja. A szabadság tehát lehet az egyének célja, de nem lehet az államé. Hangsúlyozzuk, a szabadság utáni törekvés az egyénnek természetes célja, de eszményi, világnézeti célkitűzéssé csak úgy válhatik, ha az egyéni szellemnek az őt megkötő, lenyűgöző anyagtól, az anyagi szükségletek rabságából való felszabadítására törekszik. Ezt az eszményi célt az egyén kétféleképpen érheti el: 1. aszkétikus elfordulással az anyagi élet vágyaitól és örömeitől, az anyagi élet önmegtágadó és önsanyargató legyőzése által; 2. azáltal, hogy az anyagi szükségletek rendezett és nyugodt kielégítésének előfeltételeit, a jólétet és a békességet iparkodik megvalósítani. Az aszkétának, az anachorétának nincsen szüksége embertársaira, hogy a maga szabadságát és boldogságát megtalálja s így államra sincsen szüksége: az aszkézis ekkép a magányos ember, az „abszolút“ individuum életformája, amely következetesen az állami rend értékének negációját is maga után vonja. A „liberális“ egyén tehát csak akkor lesz teljesen következetes, ha az aszkézis és az anarchia álláspontjára helyezkedik. Mert ha a szabadságot „otium“-képen, az elégedett ember lelki egyensúlyából eredő lelki harmónia gyümölcseképpen akarja megszerezni, szükségkép rá van utalva embertársaira és el kell fogadnia az egyéni szabadságnak azokat a korlátozásait, amelyek a rend eszméjéből és ennek gyakorlati megvalósítása folyamán, szükségkép fakadnak. Az állami rend eszméjét ilyenformán nem a szabadság, hanem a jólét és a közbéke megvalósításának szükségessége legitimálja; más szóval, mire az egyén az állam eszméjéhez eljut.

világnézetében célok és eszközök helyet kell hogy cseréljenek egymással. Az egyén világszemléletében a cél a szabadság, s a béke és a jólét ennek csak eszköze; az állam szemléletében ellenben a közbéke és a közjóit a cél, s az egyéni szabadság nem lehet más, mint ennek a célnak egyik eszköze. Az állami közcélok érdekében pedig az egyéni szabadságot, mint azoknak egyik eszközét, a szükség és a célszerűség szerint lehet és kell is korlátozni. Következésképpen ettől az úgynevezett liberális állam sem riad vissza. Liberalizmus és etatizmus, polgári demokrácia és totális állam között ekképpen csupán a perspektívában, a módszerekben, nem elvekben és célokban van a különbség. A kettő a valóságban két különböző történeti^itmoszférában lélekezik. A totális államok oly országokban születtek, amelyeknek régi jólétét és állami rendjét rombadöntötte a háború. Az állami rendnek, a közbéke és a jólét alapfeltételének helyreállítása, így legelső és legsürgősebb feladatuk lett, és ezt a feladatot vállalták magukra a „diktátorok“. A „diktatúra“ maga, amely az új állami rend alapjait megteremtette, nem valami eszményi politikai rendszer képzete, amelyre következetesen és józan előrelátással törekedni lehetne, hanem egy szükségesség és egy lehetőség összetalálkozásán alapuló alkalmi, átmeneti megoldás. A szükségesség az állami rend felbomlásából eredt, abból a tényből, hogy az állam régi vezetői nem voltak többé képesek feladataiknak megfelelni és ernyedt, reszkető újjaikból kiejtették a kormánypalcát. A lehetőséget pedig maguknak a diktátoroknak, e nagy államférfiaknak léte és fellépése teremtette meg. Ezek oly férfiak, akiknek személyében az államférfiúi hivatottság szellemi és erkölcsi kellékei azzal a szenvedélyes vérmérséklettel és azzal a rendíthetetlen önbizalommal is párosulnak, amely a maga hivatásának teljesítése közben semmi akadálytól vissza nem riad, és amelyet útból semmiféle befolyás sem képes eltéríteni. E két feltétel egyikének vagy másikának, még inkább mindkettőnek hiánya esetén hasztalan vagy esztelen dolog diktatúráról fantáziálni. A „diktatúra“ mindenekelőtt rendcsináló akció: nem forradalom, hanem *ellenforradalom* — és így csak ott van helyén, ahol az állam rendjét a forradalom feldúlta. Másrészt igazi, hivatott diktátorok nélkül a „diktatúra“ csak a törpék ágaskodása lehet, és az egyik fajta felfordulás helyett egy másik fajta felfordulással biztat. És végül: a leghivatottabb, leginkább gondviselészerű diktatúra is csak félig töltötte be hivatását, ha a maga lebontásának útját nem tudja előkészíteni. Mussolini útja ezért visz a diktatúrától ama korporatív állam felé, amely az egyéni szabadságot az ifjú állami rend és a közjóit érdekeivel igazságosan összeegyeztetni igyek-

szik. Emellett a korporatív rendszer — mint láttuk — voltaképen nem egyéb, mint programmatikus rendszerbefoglalása annak a közgazdasági és társadalmi reformpolitikának, amely az úgynevezett liberális államokban egyelőre csak alkalmi, hevenyészett kényszermegoldások formájában, a szabadság fikciójának védelme alatt, kaotikusan megy végbe.

Ahelyett tehát, hogy egymással homlokegyenest ellenkező célkitűzéseket követnének, a liberális és a totális államok törekvései a valóságban konvergálnak és természetes nehézkedésükre hagyva, a totális államok fokozatosan mind liberálisabbak, a liberális államok fokozatosan mind totálisabbak lennének.* E közeledés tempóját azonban két további körülmény befolyásolja. Az egyik az, hogy azok az országok és nemzetek, amelyek az állami rend összeomlásának keserves élményén átestek, amelyek még mindig nem felejtették el az anarchia és a fejtelenség kietlen éveit, természetesen óvatosabbak „szabadságok“ statuálásával szemben, mint azok a szerencsésebb népek, amelyek ezt a nyomorúságot és megaláztatást csak hírből ismerik. A másik az, hogy azokban az országokban, amelyek a világhatalmat a békekonferencia asztalánál felosztották egymás közt és a jólét nevezetes forrásainak, a gazdag nyersanyagtermő területeknek és gyarmatoknak birtokát monopolizálják, a szabadság fogalmának sokkal több reális értelme van, mint azokban az országokban, amelyek gazdaságilag a maguk erejére hagyva, emberfeletti küzdelmet folytatnak a megélhetésért és a boldogulásért — s ebben az értelemben, mondhatni, még ma is a háborús szükség állapotában vannak. „A szabadság fogalma nem jelent valami abszolutumot — mondta Mussolini a fasizmus alapításának évfordulóján, 1924-ben —, mert az életben semmi sem abszolút... A szabadság értelme változik az idők folyamán. Békeidőkben van olyan szabadság, amely a háborúban nem lehetséges, és a gazdagság idejében is van olyan szabadság, amely a szükség idején meg nem engedhető.“

És itt van a valóságban amaz állítólagosán áthidalhatatlan elvi, világnézeti ellentétek forrása. Ez ugyanis végső fokon nem egyéb, mint jelképes, szimbolikus kifejezése annak az egzisztenciális ellentétnek, amely a civilizált nemzetek e két csoportját elválasztja egymástól. A polgári demokráciák természetesen „a“ szabadságért és „a“ békéért „küzdenek“, de ez a szabadság és ez a béke az ő szabadságuk és az ő békéjük: az a béke, amely

* Ebből a szempontból azokat a civilizált államokat, amelyek sem a polgári demokrácia, sem a totális állam csoportjába nem tartoznak, szisztematikus szempontból úgy lehet osztályozni, mintha valamiképp „középutt“ lennének a két „szélső“ típus között.

nekik hatalmas existenciális előnyöket biztosít és az a szabadság, amelyei gazdaságuk és jólétük szilárd keretei között alattvalóiknak biztosítani tudnak. Ezt a békét és ezt a szabadságot meg akarják óvni, de „a“ béke és „a“ szabadság érdekében ezeket az előnyöket feláldozni, mások javára lényeges engedményeket tenni nem hajlandók. Akkor már inkább felkészülnek „a“ béke — az ő békéjük — fegyveres védelmére: azaz a háborúra. Ezzel szemben a békekonferencián megnyomorított vagy kisémmizett államok éppoly kevéssé óhajtják a világbékét felforgatni, mint ellenfeleik, de ők egy olyan békéért „küzdnek“, amely nekik is igazságot szolgáltatna és javukra békésen kiegyenlitené a hatalmak birtokállományát és gazdasági erőforrásait. Az ő elvi állásfoglalásuknak súlypontja ekkép nem a békén van, hanem az *igazságon*, és ők azt hangsúlyozzák, hogy az élet és a béke csak addig érték, amíg az ember magasabb rendeltetésével, az erkölcsi világrend eszméjével összhangban van. Már pedig az erkölcsi világrend alapkövetelménye az igazságosság.

A világot állítólag alapjaiban rengető világnézeti, elvi ellentétek mögött ekkép a valóságban az egyes nemzetek existenciális ellentétei rejtőznek, éppúgy, mint amiként a belpolitikai elvi ellentétek mögött is mindig szervezett társadalmi csoportok érdekellentétei lappanganak. Az egyes államok belső életében megfigyelt, nyílt vagy burkolt fejlődés az „egypártrendszer“ felé ekkép pontosan megfelel annak a tendenciának, amely a nemzetközi ellentéteket mindinkább egy világnézeti mezben lezajló diskuszióvá alakítja át. Ahelyett tehát, hogy világnézeti „frontok“ alakulását különösen aggasztó tünetnek kellene tartanunk, mint azt komoly helyekről is mind-egyre halljuk, abban ellenkezőleg a nemzetközi kiegyenlítődésre irányuló törekvések megfelelő formanyelvét kell látnunk, mert lényegében az *küzdelem egy új nemzetközi politikai közvélemény kialakulásáért*. Mint ahogy a pártok elvi harcai is, amidőn a nyers erő helyett a közvéleményre appellálnak, ezzel a polgárháború egy civilizált formáját valósítják meg, a nemzetek közötti elvi küzdelemnek is elsősorban az a célja, hogy a háborús összeütközést, ha lehet, fölöslegessé tegye. És amint a pártok propagandája végeredményben mindig arra törekszik, hogy az ellenfél morális alapjait gyöngítse, a nemzetközi elvi harcnak is az a célja, hogy az ellenfél erkölcsi erejét, morális önbizalmát ássa alá. Amikor tehát a nemzetek egymás politikai intézményeit „erkölcsi“ alapon támadják és ócsárolják, voltaképen

arra törekszenek, hogy meggyöngítsék az ellenfél hitét a saját ügyének igazságában, hogy várai, hajói és repülőgépei helyett erkölcsi erejében, önbizalmában támadják meg és így törjék meg ellenállását.

És a küzdelem végül csakugyan ezen a „fronton“ fog eldőlni, mert hiába fegyverkezik az, akinek katonái nem hisznek a maguk ügyének igazságában és „átütő“ erejében. A fegyverkezésnek és a katonai szellem ápolásának is elsősorban az a célja, hogy a magunk önbizalmát növelje és az ellenfélre demoralizáló hatással legyen. Következésképpen a fegyverkezés is elsősorban nem hadikészülődés, hanem a politikai propaganda eszköze. Hitler éles szemét dicséri az a megállapítás, hogy a háborút a német hadsereg katonai fölényével szemben az antant összehasonlíthatatlanul ügyesebb propagandája nyerte meg. „Semmi sem bizonyítja jobban az angolnak fölényét a népielek ismeretében — írja a Führer —, mint az, ahogyan a maga harcát legitimálni tudta. Midőn mi kenyérért harcoltunk, Anglia „a szabadságért“ küzdött, mégpedig nem is a saját szabadságáért, hanem a kis nemzetek szabadságáért. Nálunk nevettek ezen az „arcátlan-ságon“, vagy bosszankodtak miatta és ezzel csak azt tanúsították, hogy mily gondolatszegény és ostoba volt Németország úgynevezett államművészete már a háború előtt is. Senkinek sem volt a legcsekélyebb fogalma annak az erőnek természetéről, amelynek befolyása alatt férfiak szabad akarat-elhatározásából mennek a halálba. Ameddig a német nép azt hitte, hogy eszményekért küzd, helytállt; mikor már csak a mindennapi kenyérért harcoltatták, inkább feladta a játszmát. A mi szellemdús „államférfiaink“ csak csodálkoztak ezen az érzületváltozáson. Sohasem értették meg, hogy az ember, attól a pillanattól kezdve, amint valamely anyagi érdek vezérli, lehetőleg kerüli a halált, hiszen ez örökre megfosztaná őt küzdelmének kívánt gyümölcseitől.“

Más szóval ez azt jelenti, hogy egy népnek, ha élni kíván, és önálló nemzetként fennmaradni, nem csupán kenyérre, hanem ideálokra is van szüksége. Ha pedig nem képes a maga céljait önálló eszményekben kifejezni, amelyek az ő számára minden mástól különböző feladatokat, határozott egyéni küldetést jelölnek ki, idegen eszmények rabja lesz és idegen célok szolgálatában fog felőrlődni. „Leben konnte kein Volk, — hirdette a nagy látnok, Nietzsche — das nicht erst schätzte: will es sich aber erhalten, so darf es nicht schätzen, wie der Nachbar schätzte.“